

Національна академія наук України
Інститут археології

На правах рукопису

Голубєва Ірина Володимирівна

УДК 904(477.54/.62)''15/17''

**ЦЕНТРАЛЬНА СЛОБОЖАНЩИНА КІНЦЯ XVI – XVIII СТ. ЗА
АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Виногородська Лариса Іванівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської та
середньовічної археології

Київ – 2011

ЗМІСТ

	Стор.
ЗМІСТ _____	2
ВСТУП _____	5
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія питання _____	14
1.1. Історія досліджень пам'яток козацької доби Слобідської України _____	14
1.2. Джерельна база _____	23
1.2.1. Писемні та етнографічні джерела _____	24
1.2.2. Археологічні джерела _____	28
1.3. Історіографія проблеми _____	32
РОЗДІЛ 2. Пам'ятки козацької доби Центральної Слобожанщини та умови їх формування _____	49
2.1. Умови формування пам'яток козацької доби Центральної Слобожанщини _____	49
2.1.1. Фізико-географічні та кліматичні умови регіону _____	49
2.1.2. Історичні передумови заселення Слобожанщини _____	56
2.2. Особливості топографічного розміщення та будівництва _____	62
2.2.1. Фортеці _____	63
2.2.1.1. Характеристика фортець, на яких здійснювались археологічні дослідження _____	64
2.2.1.2. Типологія фортець _____	74
2.2.2. Слободи, хутори, села _____	80
2.2.3. Юрти, ухожі промисли та роз'їзні сторожі _____	82
2.2.4. Залишки виробництва та селітроваріння _____	83
2.3. Будівельні традиції _____	86

2.3.1. Житла_____	88
2.3.2. Господарські споруди_____	100
2.3.3. Виробничі споруди_____	103
2.3.4. Лазні_____	106
РОЗДІЛ 3. Матеріальна культура та питання хронології_____	110
3.1. Керамічні вироби_____	111
3.1.1. Побутова кераміка (посуд)_____	113
3.1.1.1. Черкаський посуд_____	113
3.1.1.2. Московський посуд_____	127
3.1.2. Архітектурно-декоративна кераміка (кахлі)_____	130
3.1.3. Дрібна пластика (іграшки, рибальські грузила, люльки, креймахи)_____	138
3.2. Металеві вироби_____	140
3.2.1. Залізні та чавунні вироби_____	140
3.2.2. Вироби з кольорових металів_____	141
3.3. Вироби зі скла та пасти_____	142
3.4. Кістяні та рогові предмети_____	142
3.5. Нумізматичні знахідки_____	143
3.6. Вироби з кременю_____	149
РОЗДІЛ 4. Характерні риси та особливості історичного розвитку населення Центральної Слобожанщини козацької доби_____	160
4.1. Основні міграційні потоки_____	160
4.1.1. Північно-східний напрям (заселення краю московітами)_____	160
4.1.2. Південно-західний напрям (заселення краю черкасами)_____	165
4.2. Складання населення Слобідської України_____	170
ВИСНОВКИ_____	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ_____	184

ДОДАТКИ

Додаток А. Каталог пам'яток козацької доби

Центральної Слобожанщини (Харківська область, Україна)

Додаток Б. Атрибуція нумізматичного матеріалу, що
отримано на території Цареборисівської фортеці в 2004 році

Додаток В. Альбом ілюстрацій

Додаток Д. Список ілюстрацій

Додаток Ж. Список використаних джерел та літератури

ВСТУП

Слобідська Україна, як строкатий і специфічний регіон, здавна привертала увагу дослідників. На даний час опубліковано багато архівних документів та наукових праць з різних питань її історії. Проте всі вони відображають та характеризують розвиток доволі однобічно, оскільки ґрунтуються лише на письмових та етнографічних джерелах. Не є виключеннями з цього правила і роботи сучасних дослідників І.Ю. Бровченко, Д.В. Журавьова та В.Л. Маслійчука. Хоча захист на поч. ХХІ ст. дисертацій вказаними дослідниками вказує на поживлення інтересу науковців до вивчення Слобожанщини козацької доби. На сучасному рівні науки повноцінне дослідження вимагає залучення всього комплексу джерел, що збереглися до нашого часу: як писемних і етнографічних, так і археологічних. Саме останні дають змогу об'єктивно проаналізувати та пізнати ті процеси, що відбувалися під час заселення та формування Слобідської України, надати узагальнюючу характеристику матеріальній культурі та побуту її населення, і, навіть, по-новому, інакше, інтерпретувати письмові джерела.

Актуальність теми. Археологічне дослідження пам'яток ХVІ – ХVІІІ ст. в Україні довгий час мало здебільшого випадковий, епізодичний характер. Рештки матеріальної культури населення козацької доби, що до поч. ХХІ ст. зберігались у музеях України, були, в основному, випадковими знахідками, а не результатами проведення стаціонарних археологічних досліджень. З останньої чверті ХХ ст. починає зростати інтерес до вивчення пам'яток козацької доби та проводяться їх дослідження: Хортицької, Каменської, Олешківської Січей, цвинтарів у Одеській області, а також пізньосередньовічних шарів у містах Києві, Білій Церкві, Полтаві, на Поділлі та Волині [5]. Швидкий розвиток пізньосередньовічної археології за останні

роки дозволив визначити характерні риси матеріальної культури окремих регіонів України. Цілеспрямоване археологічне дослідження пам'яток цього часу на Слобожанщині розпочалось лише з поч. ХХІ ст., проте накопичений матеріал, вже дозволяє з'ясувати питання особливостей матеріальної культури цього регіону. Пам'ятки ХVІ – ХVІІІ ст. в останні роки все більше і більше привертають увагу дослідників. Актуальність їх дослідження частково пов'язана і з тим, що їх сучасний стан можна назвати кризовим: багато поселень козацької доби стали містами, містечками, селами і їх культурний шар було ліквідовано під час будівельних робіт, деякі з них продовжують руйнуватись. Тому виникає необхідність у їх негайному охоронному дослідженні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у рамках планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження».

Мета і завдання дослідження. Метою написання роботи є – на підставі аналізу наявних археологічних джерел надати узагальнюючу характеристику пам'яток Центральної Слобожанщини (сучасна Харківщина) козацької доби й на їх основі виявити особливості історичного розвитку тогочасного населення даного регіону. Для її досягнення автором поставлено такі завдання:

- 1) визначити стан дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині та оцінити їх результати;
- 2) розробити періодизацію історії дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині;
- 3) вивчити історіографію питання;
- 4) на підставі топографічних особливостей розміщення та характеру укріплень виділити типи пізньосередньовічних городищ (фортець) Слобожанщини;

- 5) вивчити особливості домобудівництва, конструкції жител та господарських споруд мешканців Слобожанщини пізньосередньовічної доби;
- 6) ретельно проаналізувати речовий комплекс, що походить з місцевих пізньосередньовічних пам'яток;
- 7) здійснити графічну реконструкцію, систематизацію та класифікацію придатних для цього категорій археологічних знахідок (артефактів), виявлених під час проведених польових досліджень;
- 8) встановити етнічну та хронологічну атрибуцію археологічних об'єктів козацької доби Центральної Слобожанщини;
- 9) визначити найбільш перспективні пам'ятки козацької доби і напрямки їх дослідження шляхом проведення стаціонарних розкопок;
- 10) на основі узагальнюючої характеристики розглянутих вище пам'яток виявити особливості історичного розвитку населення даного регіону.

Об'єктом дослідження виступають пам'ятки козацької доби Центральної Слобожанщини як комплексне культурно-хронологічне явище.

Предметом дослідження є закономірності розвитку комплексів археологічних пам'яток та категорій матеріальної культури Центральної Слобожанщини козацької доби.

Географічні рамки роботи. Територія Слобідської України охоплювала нинішню Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської, Белгородської та Воронезької областей. Центральна Слобожанщина (сучасна Харківщина) в повній мірі відображає процеси та характер матеріальної культури, що були притаманні для регіону в цілому. Межі Слобожанщини відомі за мапою Слобідсько-Українських полків, що була складена у 60-х рр. XVIII ст. Вони не визначалися природними рубежами або однорідним, скажімо, українським, населенням та поступово змінювались, переміщались на південний схід. Враховуючи, що у період XVI – XVIII ст. проходив активний процес

заселення краю, територіальні межі були умовними. Розглянемо ці кордони по мірі їх виникнення та формування.

Перш за все визначився західний кордон Слобожанщини. У результаті війн між Московською державою та Литвою в кін. XV – на поч. XVI ст. між ними встановлено кордон, що проходив крізь західну околицю Чернігівщини, не доходячи до р. Сейм у 50 верстах західніше Путивля, і далі у південно-східному напрямку через верхню течію р. Сула, середню течію рік Псел та Ворскла, верхів'я рік Орчик та Берестова, до витоків рік Орель та Самара [240].

У XVI та на поч. XVII ст. цей кордон неодноразово змінювався. Після московсько-польської війни 1632 – 1634 рр. та Поляновського миру, у 1638 р. була встановлена межа по такій лінії: по р. Сухій Ромен до Деханівського та Недригайлівського городищ, по р. Терн до р. Бобрик; через Бобрик та Сулу до Городницького городища до р. Псел; через Псел по притоку Олениця до р. Ворскла, до Скельського городища; біля Більського городища через р. Ворскла до р. Мерло, до р. Коломак та далі до р. Орчик і вгору по Орчику до Муравського шляху. Після входження України до складу Російської держави вказаний кордон перетворився на адміністративну межу між Лівобережно-Українським та Слобідсько-Українським полками. Західна межа була найбільш стійкою, і лише м. Котельва, що розташоване на лівому березі ріки Ворскли, на поч. XVIII ст. було приєднане до Охтирського полку [247, с. 519, 512].

Північна межа починалась у 40 – 50 верстах на південний захід від Путивля та йшла на схід, північніше Ворожби та Іскрицковщини, до річок Локня та Івниця, північно-східніше Суджи різко повертала на південь, по річках Псел та гирлам річок Ілек та Бобровка, дугою до південного сходу до Хотмижська. Звідси на схід вона проходила вздовж Білгородської захисної смуги [7, с. 197 – 200; 428]. Білгородська смуга починалась на заході від Охтирської фортеці і йшла через Вольний до Хотмижська. Звідси вона перетинала Слобожанщину, захищаючи територію Сумського та частину

Охтирського полків від „поля”. Від Хотмижська Білгородська смуга проходила через Карпов, Білгород, Корочу, Усерд, Коротояк – до Урива. Ця межа була доволі умовною з самого початку свого виникнення. Північніше її було переважно московське населення, але у містах жило багато українців, що знаходились у адміністративному підпорядкуванні Слобідських полків. У деяких районах межа, особливо у XVIII ст., помітно змінилась. У північно-західній частині Слобожанщини селища Глушкові, Кориж, Суджа, наприклад, входили до Путивльського повіту, їх українське населення відносилось до Сумського полку. Українці, що мешкали в Вольновському та Хотмижському повітах Білгородського полку, були підпорядковані Охтирському полку [339, с. 5].

Східна межа, починаючи з острогу Урива, йшла по правому берегу Дона до гирла р. Корець, потім повертаючи на південь, перетинала у середній течії р. Калитва та верхів'я р. Богучар, та звідси вниз по річці Айдар та її притокам на південь. Значно змінилась східна межа у XVIII ст. Українське населення, що мешкало у московських містах та селах по Білгородській смузі, та на північ від неї, в околицях Воронежа, що входило до складу Острогожського полку, було переселене на ріки Айдар, Богучар, Битюг та Ікорець. У результаті чого межа Острогозького полку у басейні р. Тулушовка перетинала р. Дон та дугою тягнулась на схід до поселень Мілова, Ширяєва та Калача.

Південна межа, що відокремлювала Слобожанщину від донських степів, що починалася від Торських соляних озер, на поч. XVIII ст. перемістилась на 30 верст південніше до р. Бахмутка. Звідси вона йшла на північний захід по Ізюмській, а потім по Новоукраїнській лінії – через Співаковку (сучасний Червоний Шахтар), Олексіївку, Єфремівку та Більовськ (сучасний Красноград) [339, с. 5].

Хронологічні межі роботи – кін. XVI ст. – кін. XVIII ст. відповідають козацькій добі на Слобожанщині. Вона розпочалася із заселенням краю та скінчилася після скасування козацького стану. Оскільки заселення відбувалося кількома хвилями, важко визначити більш-менш певну точку відліку початку

козацької доби. Маркером верхнього хронологічного рубежу роботи можна вважати 28 липня 1765 року – Маніфест про Слобідські полки, де говориться про безладдя і непотрібність козацької служби, що замінялася упорядкованою регулярною армійською службою. Але слід брати до уваги, що вказана дата також є умовною для визначення хронологічних меж роботи, оскільки ліквідація козацтва як такого – явище не одномоментне. І після скасування козацького стану залишалось багато рис козацької матеріальної культури, які зникали або трансформувались поступово, під впливом ряду чинників, серед яких важливе місце займав подальший розвиток продуктивних сил, промисловий переворот та ін.

Методологічна основа даного дослідження базується на системному викладенні матеріалу, методу ретроспекції, використанні різних видів джерел (археологічні, писемні, етнографічні). При дослідженні історіографії питання здійснено критичний аналіз різних видів джерел та літератури. Для визначення динаміки заселення регіону за козацькі часи були використані картографічний та порівняльно-географічний методи. Аналіз та характеристика матеріальної культури та побуту козацької доби на Слобожанщині здійснені на підставі графічних реконструкцій, використанні методу аналогій, історико-порівняльного та формально-статистичного методів, стратиграфічних та планграфічних спостереженнях, застосуванні результатів природничих досліджень (хімічний, термомеханічний, спектральний та петрографічний аналізи). Здійснюючи реконструкцію етнокультурної історії мешканців Слобідської України козацької доби використовувався порівняльно-історичний метод із застосуванням етнографічних паралелей.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше зроблено спробу виділити та охарактеризувати черкаську (українську) та московську (російську) матеріальні культури Слобожанщини козацької доби на підставі переважно археологічних матеріалів при використанні й інших видів джерел.
У ході дослідження автором уперше:

- запропонована періодизація історіографії питання;
- проведено цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток козацької доби Центральної Слобожанщини (розкопки Цареборисівської, Валківської, Харківської фортець та їх посадів);
- дано характеристику археологічних досліджень пам'яток козацької доби Центральної Слобожанщини;
- запропоновано типологію фортифікаційних споруд пізньосередньовічної Слобожанщини;
- виділені типи житлових споруд, що притаманні переселенцям з Правобережної України (черкасам (українцям)) та з Московської держави (московитам (росіянам));
- зроблено перші графічні реконструкції житлових споруд Слобожанщини козацької доби на підставі археологічних джерел;
- виділено посуд московського (російського) та черкаського (українського) типу Слобожанщини на підставі наявних археологічних форм;
- зроблені перші графічні реконструкції керамічних виробів Слобожанщини козацької доби на підставі археологічних джерел;
- на підставі природничого (спектрального, хімічного та петрографічного) і візуального аналізу здійснено типологію української (черкаської) побутової кераміки Слобідської України козацької доби за її функціональним використанням та способом виготовлення;
- виокремлені характерні риси черкаської (української) та московської (російської) матеріальних культур пізньосередньовічної Слобожанщини;
- у ході археологічних розкопок автора зібрано велику нумізматичну колекцію, зроблена атрибуція та аналіз монетного матеріалу з пізньосередньовічних пам'яток Слобідської України;

- охарактеризовано грошовий обіг краю та зроблено окремі висновки щодо карбування та обігу монет у Московській державі.

Практична та теоретична цінність роботи. Результати досліджень можна використати під час написання узагальнюючих праць з історії та археології Слобожанщини козацької доби, складання археологічної мапи та зводу пам'яток, підготовки навчальних посібників та курсів лекцій з археології та пізньосередньовічної історії України у вищих навчальних закладах, а також у краєзнавчій роботі.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному зборі та дослідженні матеріалу. Автор здійснила археологічні розвідки та дослідила топографічні особливості розміщення пам'яток козацької доби на Слобожанщині. Більшість археологічного матеріалу, різні категорії знахідок, отримані у експедиціях під керівництвом автора (розкопки Цареборисівської, Валківської, Харківської фортець та їх посадів) [77; 80-91]. Крім того проаналізовано матеріал з культурних нашарувань козацької доби з археологічних розкопок багат шарових пам'яток Слобожанщини інших дослідників, а саме городища біля с. Городне [204], Мохначанського [192; 196; 198; 204; 207; 208] та Чугуївського [327; 328] городищ та Верхньосалтівського археологічного комплексу (городище і поселення) [191; 193; 194; 201; 202; 205; 206; 209; 404-406]. Всі вищезазначені розробки здійснені автором самостійно окрім типології посуду українського типу, що виконана разом із В.В. Колодою та О.В. Кущенком [74].

Апробація досліджень відбувалась на наукових конференціях різних рівнів (вітчизняних та закордонних, всеукраїнських та міжнародних) у м. Київ (2000 – 2010 рр.) [74; 77; 78; 97; 141; 143; 144; 146], м. Белгород (2000 р., 2009 р.) [140; 71], м. Харків (2001 – 2010 рр.) [72; 75; 76; 92; 95; 96; 135; 137; 139], м. Одеса (2002 р.) [146], м. Вороніж (2006 р.), м. Липецьк (2006 р.) [73], м. Святогірськ (2009 р., 2010 р.) у доповідях на засіданнях Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові звіти та публікації. За результатами археологічних досліджень пам'яток козацької доби на Слобожанщині автором написано дев'ятнадцять звітів [80-91; 138; 405; 420-424], з них сім у співавторстві. Аналізу отриманих під час досліджень матеріалів присвячено більше тридцяти статей та публікацій [71-79; 92-97; 135-146].

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, п'яти додатків. До роботи додаються ілюстративний матеріал у вигляді карт-схем розташування пізньосередньовічних археологічних поселень та графічних реконструкцій, рисунків і фотографій археологічних комплексів та речей з пам'яток, виконаних автором. До дисертації також додаються каталог пам'яток козацької доби Слобідської України та атрибуція нумізматичного матеріалу Цареборисівської фортеці (виконані автором); список ілюстрацій і список використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений аналізу письмових, етнографічних та археологічних джерел, а також історіографії питання. У другому розділі розглядаються типи слобідських поселень та особливості домобудівництва. Речові комплекси та питання хронології виділено в окремий (третій) розділ. Характерні риси та особливості історичного розвитку населення Центральної Слобожанщини козацької доби проаналізовані у четвертому розділі. Результати, що були отримані у ході виконання поставленої мети та їх узагальнення містяться у висновках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ, ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

1.1. Історія досліджень пам'яток козацької доби Слобідської України.

Цілеспрямоване вивчення пізньосередньовічних пам'яток Слобідської України взагалі та Харківщини зокрема археологами розпочалося нещодавно. Тому на наш час ще не існує сталої періодизації археологічних досліджень вказаних об'єктів. Вважаємо можливим розглядати історію археологічного дослідження пам'яток козацької доби на центральній Слобожанщині за трьома етапами. Доцільним є оперувати саме терміном „етап”, а не „період”, що, на нашу думку, чіткіше передає зміст та характер робіт на вказані терміни. Критерієм для виділення хронологічних відрізків слугував підхід дослідників до вивчення пам'яток кін. XVI –XVIII ст.ст.

І етап (30-ті – сер. 90-х рр. XX ст.). Зацікавленість пам'ятками козацької доби розпочинається разом із зародженням та розвитком археології у Російській імперії. Зростанню інтересу до старожитностей та розвитку науки також сприяла поява перших археологічних музеїв та наукових товариств. Важливу роль у їх створенні на Слобожанщині відіграв Харків, який і в цей період виконував функцію культурного та наукового центру регіону та зокрема Харківський університет, заснований у 1805 р. Саме при останньому у 1807 р. створений кабінет рідкостей, у 1812 р. – Товариство наук, а у 1835 р. – Музей витончених мистецтв та старожитностей.

Дослідження тих часів не носили систематизованого та ціленаправленого характеру комплексного вивчення саме козацьких пам'яток. Роботи цього етапу можна охарактеризувати як вивчення архівних

та етнографічних джерел з історії краю та/або здійснення суцільних, маршрутних розвідок, під час яких фіксувалися, крім інших, і пам'ятки козацької доби та окремі знахідки тих часів. Всі ці роботи мали переважно описовий характер.

Початок досліджень пам'яток козацької доби на Слобожанщині слід пов'язувати із науковою діяльністю **В.В. Пассека**, який одним з перших у др. пол. 30-тих рр. XIX ст. почав послідовно досліджувати археологічні пам'ятки на території Харківщини. Він відзначав наявність тут городищ і земляних валів, споруджених за козацьку добу, а саме за часи правління Івана Грозного, Бориса Годунова та Анни Іоанівни [338, с. 58-68; 286, с. 117-118; 285, с. 169]. І хоча безпосередньо археологічного дослідження вказаних пам'яток не відбулося, все ж, вперше укріплені поселення XVII – XVIII стст. постають перед дослідниками як об'єкт археологічного дослідження. Отже, ми можемо назвати це постановкою питання про пам'ятки козацького часу на Слобожанщині.

Розташування й опис ряду пам'яток доби українського козацтва міститься у праці архієпископа Харківського і Богодухівського **Філарета** (Дмитра Григоровича Гумілевського (1805-1866 рр.)) „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” [389-393]. Не проводячи безпосередньо досліджень культурного шару пам'яток, Філарет здійснив їх візуальне обстеження, що підтверджується характером опису окремих городищ [389-393]. За результатами вивчення переважно архівних джерел, а також на підставі власних натурних обстежень у 50-х рр. XIX ст. дослідник склав історико-статистичний опис Харківської єпархії.

Вивченням питань історії, археології та етнографії Слобідської України з 1887 по 1918 р. займалися члени Харківського історико – філологічного товариства, які проводили наукову та науково-популярну роботу при Харківському університеті. До його складу входили також Д.І. Багалій та М.Ф. Сумцов. Саме вони зробили вагомий внесок у дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині. Обидва дослідники, перший – на підставі

переважно писемних, другий – етнографічних джерел надали узагальнюючий опис історії, культури та побуту Слобідської України.

У поширенні інтересу до вивчення пам'яток історії та археології взагалі та археології козацької доби зокрема важливу роль відіграло проведення археологічних з'їздів у найбільших містах Російської імперії раз на три роки. Серед таких з'їздів для вивчення історії Слобожанщини визначальним був XII Археологічний з'їзд, що проходив у 1902 р. у Харкові. Д.І. Багалій, який керував роботою Попереднього комітету, виступив із доповіддю “Про археологічну карту Харківської губернії”. З тексту останньої можна зробити висновок, що він обстежив візуально кілька городищ козацької доби на Харківщині. Свідченням вивчення архівних джерел, що стосувались Харківщини, та проведення натурних обстежень дослідником є Археологічна карта та пояснювальний текст до неї, що опубліковані у Трудах XII Археологічного з'їзду [8, с. 1-97].

Одним із найбільш важливих узагальнюючих досліджень пам'яток козацької доби на Слобідській Україні цього етапу є збір даних про скарби та знахідки окремих монет на території Харківської губернії, що здійснені для XII Археологічного з'їзду **В.Є. Данилевичем** [111, с. 374-410]. Саме ця робота є однією із найважливіших для цього періоду, оскільки вона надає дослідникам змогу не тільки скласти уявлення про грошовий обіг Слобідської України за козацькі часи, а і локалізувати ряд пам'яток XVI – XVIII ст.ст., встановити або уточнити їх хронологію, а також визначити етнічну належність окремих поселень та міст-фортець.

У 20-х рр. XX ст. у Ізюмському районі Харківської області проводив археологічні розвідки **М.В. Сібільов** [337], який був засновником та першим директором Ізюмського краєзнавчого музею. Він проводив суцільні розвідки у межах переважно Ізюмського району, ним відкрито та/або візуально обстежено ряд пам'яток археології від палеоліту до козацьких часів. Серед останніх можна відмітити роботи по збору та описанню підйомного матеріалу пізнього середньовіччя біля Гороховатки, Радьковки та Червоного Оскола. На

дійсний час збереглись лише короткі нариси зовнішнього вигляду пам'яток та малюнки окремих речей без прорисовки профілів. У Ізюмському краєзнавчому музеї археологічні матеріали (знахідки), що зібрані дослідником, не збереглись.

П.Д. Ліберов у 50-х рр. минулого століття здійснив обстеження по берегах р. Оскіл у зв'язку із будівництвом Червонооскільського водосховища [237]. Дослідник дав короткий опис двох городищ козацької доби – Цареборисівського та городища, що розташоване біля с. Гороховатки (Гостропілля), та наголосив на наявності на них „однотипної кружальної кераміки”. Пам'яткам козацького часу все ще не приділяли належної уваги, характеризуючи їх побічно.

У колективній праці **Б.А. Шрамка, В.К. Михєєва та Грубнік-Л.П. Буйнової** „Справочник по археологии Украины. Харьковская область” [426] згадується лише п'ять пам'яток козацької доби на Слобідській Україні (біля сел Андрієва, Колонтаїв, Червоний Оскіл, Мохнач та Печеніги), що також свідчить про недостатню розробленість цієї теми. Ми бачимо, що вказані дослідники на підставі вивчення архівних даних та проведення власних археологічних розвідок на території Харківської області склали довідник по археологічним пам'яткам регіону. Розвідки вказаних дослідників мають високу наукову цінність для археології Харківщини взагалі, проте безпосереднього обстеження пам'яток козацької доби ними здійснено не було.

Перші роботи по дослідженню культурного шару козацької доби (розкопки) на Слобожанщині здійснювались у історичній частині м. Харкові **Б.А. Шрамком** у 50-х рр. ХХ ст., але не знайшли відображення у наукових звітах та публікаціях. Матеріали, що було отримано під час цих досліджень на наш час втрачені, збереглись лише окремі інвентарні описи речей у Архіві Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Вказані описи зроблені таким чином, що важко зрозуміти уламки якої категорії керамічних виробів були знайдені. Планіграфічні, стратиграфічні креслення, рисунки знайденого матеріалу та фотографії з проведених

досліджень відсутні. Тому оцінити результати цих робіт практично неможливо.

На **II етапі** (кін. ХХ ст.) одночасно із археологічними розвідками проводяться перші розкопки, під час яких починають фіксуватись пізньосередньовічні шари на багат шарових пам'ятках центральної Слобожанщини. Роботи, як правило, не спрямовані на вивчення пам'яток саме козацького часу.

Пошуком, картографуванням та описом пам'яток археології на Харківщині у 90-ті рр. ХХ ст. активно займався краєзнавець **А.О. Зоря**. Зроблені ним картографічні матеріали (плани відкритих ним поселень) та рисунки знахідок використовувались рядом археологів при складанні наукових звітів та публікації статей. Цікавився він переважно пам'ятками скіфського часу, проте фіксував також пам'ятки інших періодів та окремі знахідки речей. Єдиний срібний талер з території Слобідської України, рисунок та детальна інформація про який збереглись, є знахідкою Анатолія Олеговича. Ним здійснені також прорисовка та детальний опис монети (Рис. В. 119). Архів дослідника, на дійсний час все ще не опублікований, зберігається у І.Б. Шрамко та С.А. Заднікова.

Перша археологічна експедиція цього етапу, що досліджувала саме пізньосередньовічну пам'ятку, – це новобудівна експедиція Харківського державного університету ім. О.М. Горького під керівництвом **С.І. Берестнєва** [24; 25], під час якої здійснено рекогносцировані дослідження Валківської фортеці ХVІІ ст. у с. Старі Валки Гонтово-Ярської сільської ради Валківського району Харківської області. Тривалість робіт і масштаби досліджень носили обмежений характер, оскільки проводились згідно госпдоговору і регламентувались з боку замовника – відділу культури Валківської райдержадміністрації. У зв'язку з цим польові роботи 1994 р. ставили перед собою окремі часткові завдання: уточнення місця розташування Валківського (Можевського) „острожка”, зйомка його інструментального плану і проведення розкопок на придатних для дослідження ділянках. У ході робіт

зазначені завдання було виконано. Розкопками також досліджено характер спорудження фортифікаційної системи острога та залишки підземного ходу.

З 1996 р. культурні горизонти козацького часу на багат шарових пам'ятках центральної Слобожанщини починають фіксуватись експедиціями Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом **В.В. Колоди**. Ним проводились розкопки на таких пам'ятках як: Верхній Салтів (1996 – 1998 рр., 2004, 2005 рр.) [191; 193; 194; 202; 205; 206; 209], Мохнач (1999 – 2001 р., та з 2004 і тривають з перервами) [188; 192; 195; 196; 204; 207; 208] та Городнє (2002 р.) [203]. Дослідник спеціалізується на вивченні пам'яток раннього середньовіччя, цими науковими інтересами і був зумовлений вибір пам'яток. Але об'єкти дослідження були багат шаровими і містили крім нашарувань раннього середньовіччя й культурні відкладення козацької доби, які також фіксував дослідник. Завдяки цим дослідженням простежені особливості конструкції фортифікаційних споруд городищ, житлових та господарських комплексів, а також накопичено значний за обсягом речовий матеріал.

З 1997 р. дослідження Верхньосалтівського городища проводились аспіранткою кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна **Н.В. Черніговою**. Вивчення цієї пам'ятки під керівництвом Наталії Володимирівни тривало до 2002 р. включно. Роботи були зупинені у зв'язку із смертю дослідниці. Вона також спеціалізувалась на вивченні археології раннього середньовіччя, проте чітко фіксувала нашарування та об'єкти козацької доби. Завдяки проведеним розкопкам зібрано речовий матеріал, що придатний для реконструкції та вивчення, а також простежено сліди доробки захисних укріплень верхньосалтівського городища за козацькі часи. Археологічна колекція вказаних досліджень зберігається у Музеї археології та етнографії Слобідської України ім. В.Н. Каразіна та введена до наукового обігу у звітах дослідниці [404-406] та публікаціях автора [135; 139].

Такий саме характер досліджень носять розкопки багат шарового городища у м. Чугуєві під керівництвом **Г.Є. Свистуна**, що тривають з 2006 р. [327-331]. Дослідник спеціалізується на вивченні ранньосередньовічної археології, проте досліджуючи багат шарову пам'ятку, фіксує і культурні нашарування козацької доби. Не завжди вірна атрибуція окремих речей [327; 328] та сумнівна інтерпретації окремих комплексів козацької доби [331] дослідником все ж таки не зменшує його практичного внеску у дослідження археологічної спадщини Слобожанщини. Результати розкопок у вигляді наукових звітів та артефактів, що зберігаються у Художньо-меморіальному музеї І.Є. Рєпіна у м. Чугуїв, можуть у повній мірі використовуватись дослідниками козацької доби.

III етап (поч. ХХІ ст.) характеризується цілеспрямованим дослідженням саме пізньосередньовічних пам'яток на центральній Слобожанщині.

У 2002 р. окремим загоном (у складі експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Н.В. Чернігової) під керівництвом **І.В. Заїки** проводились дослідження багат шарового верхньосалтівського поселення, де були виявлені декілька пізньосередньовічних комплексів [404]. Розкоп (досліджена площа складала 101 м²) розташовувався безпосередньо на прибережній смузї, що руйнується внаслідок природних причин розмивами Печенізького водосховища, тому роботи носили охоронний характер. Було виявлено дві господарські споруди козацького часу, а також фрагменти та цілі речі кін. ХVІІ – ХVІІІст.

Паралельно автором разом з Д.С. Гречко здійснено розвідки у Харківському та Валківському районах Харківської області, під час яких артефакти козацької доби було знайдено у Валках, Високопіллі, Харкові та Циркунах [136-138]. Обстеження археологічних пам'яток проводилось за участю членів гуртка „Юні археологи” Центра дитячої та юнацької творчості Фрунзенського району (керівник – **Голубєва (Заїка) І.В.**), а також студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Значну допомогу у проведенні розвідок надав харківський

краєзнавець А.О. Зоря. Роботи проводились з метою виявлення нових археологічних об'єктів для їх наступного дослідження та постановки на облік, а також з метою визначення стану вже відомих археологічних пам'яток, значна частина яких в сучасних умовах руйнується та знищується.

З 2004 р. І.В. Голубєва продовжує планові щорічні дослідження Цареборисівської фортеці кін. XVI – XVII ст., що розташована на правому березі річки Оскіл [86-91]. У ході вказаних досліджень визначені особливості топографічного розміщення та сучасного стану пам'ятки, відкрито ще один посад цього міста-фортеці. За роки вивчення автором вказаної пам'ятки (2004 – 2010 рр.) розкопами розкриті значні площі на дитинці та посаді фортеці. У ході досліджень виявлені житла, кілька ям господарського призначення, виробничі комплекси, смітники та різноманітні за конструкцією горни. Дослідження саме цієї фортеці дозволили автору відокремити московський (російський) та черкаський (український) типи матеріальної культури та побуту, а також накопичити та проаналізувати нумізматичний комплекс, представлений монетами кількох країн (Московської держави, Речі Посполитої, Швеції та Кримського ханства). Останнє дає підстави вважати пам'ятку еталонною з боку нумізматики та відповідно робити висновки щодо грошового обігу Цареборисова та всієї Слобожанщини за козацької доби.

У 2005 р. автором також здійснювались дослідження Валківської фортеці (Можевського острога). Метою робіт було вивчення сучасного стану пам'ятки, оцінка можливостей та перспектив подальшого вивчення, встановлення характеру та потужності культурного шару укріпленої частини перших Валок, а також вивчення особливостей будівництва фортеці. У ході досліджень відкрито два посади, що прилягають безпосередньо до острога та вивчені конструктивні особливості частини проїзної башти острога [86], уточнена хронологія функціонування, археологічним матеріалом підтверджено дані писемних джерел про заснування Валок спільно

московітами та черкасами; а також тезіс про обмазування дерев'яних стін пізньосередньовічних фортець глиною.

У 2006 р. І.В. Голубевою здійснено перші наукові археологічні дослідження козацьких нашарувань м. Харкова, розкопані частини жител посаду Харківської фортеці (по вул. Сумська, 10) та культурні нашарування на поселенні в с. Стара Покровка [79; 80].

У 2007 р. автором та **К.Ю. Пеляшенком** досліджувалась територія посадів Харківської фортеці по вул. Клочківська, 48 [81] та Примерівська, 25/27 [292].

У 2008 р. І.В. Голубевою досліджувався посад (вул. Клочківська, 8 Дзержинського району) та дитинець (вул. Квітки Основ'яненка Дзержинського району) Харківської фортеці [82; 84]. У 2009 р. автором досліджувався дитинець (вул. Квітки Основ'яненка) Харківської фортеці [83]. Саме завдяки дослідженню історичної частини м. Харків на значній площі стало можливим:

1. Довести перспективність археологічного дослідження навіть на щільно забудованій та перерізаний підземними комунікаціями території міста.
2. Уточнити історичну топографію столиці Слобідської України.
3. Підтвердити дані письмових джерел, про заселення Харківської фортеці черкасами (домінуванням кераміки черкаського типу).
4. Отримати ще один доказ на користь існування «Дикого поля» на території Слобожанщини, проте, звузити його хронологію, обмеживши к. XIV – XVI ст.ст.
5. Завдяки наявності чітко датованих монетами закритих археологічних комплексів простежити еволюцію протягом козацького часу найбільш масової категорії знахідок – керамічного посуду.
6. Доповнити наші уявлення про матеріальну культуру та побут мешканців Харківської фортеці та Слобожанщини в цілому.
7. Накопичити значну колекцію артефактів козацької доби, що мають високу цінність для експонування на різного роду виставках та в музеях міста.

Підводячи підсумок переліку археологічних досліджень пам'яток козацької доби на центральній Слобожанщині, ще раз окреслимо основні риси кожного етапу. **Перший** з них можна назвати часом спорадичного збору різнопланової, часто вирваної з контексту, інформації, що стосується пізнього середньовіччя, або **описовим етапом**. **Другому** етапові властиве значною мірою **побічне виявлення та фіксація** пізньосередньовічних шарів на археологічних пам'ятках Слобожанщини. **Третій** характеризується цілеспрямованістю, комплексним підходом до вивчення матеріальної культури населення Слобідської України кінця XVI – XVIII ст., постановкою та вирішенням конкретних проблем та завдань, проведенням **планомірних археологічних досліджень** відповідних пам'яток різними методами.

1.2. Джерельна база.

Для даної роботи джерельною базою слугували переважно результати розвідок та розкопок кількох експедицій, що проводились на Харківщині з 1994 р., під час яких артефакти козацької доби почали браться до уваги. Спеціальних археологічних досліджень методом розкопок пізньосередньовічних пам'яток на Харківщині до кінця минулого століття проведено не було. Навіть під час проведення суцільних маршрутних розвідок поселення козацької доби частіше не фіксувалися, а лише відзначалися окремі, переважно нумізматичні або коштовні знахідки зазначеного часу [426]. І хоча у різні роки деякі дослідники відзначали наявність окремих пізньосередньовічних пам'яток та знахідок, все ж таки їх дослідження не набули систематичного характеру.

Джерельна база дослідження базується в основному на матеріалах новітніх досліджень (розкопок), що проводились експедиціями Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна на чолі з С.І. Берестневим (Валківська фортеця (Можевський острог)) у 1994 р. [24; 25] та Н.В. Черніговою (Верхньосалтівське городище та селище) у 1997 – 2002 рр. [404-406]; Харківського держпедуніверситету ім. Г.С. Сковороди на чолі з В.В. Колодою (Верхньосалтівське селище, городище Мохнач, Городне) з 1996

р. і тривають [188-210]; експедицією Художньо-меморіального музею І.Є. Рєпіна під керівництвом Г.Є. Свистуна (Чугуївське городище) [327-331] та власні дослідження автора (Верхньосалтівське селище, Цареборисівська фортеця, Валківська фортеця (Можевський острог), Харківська фортеця та її околиці, Стара Покровка) з 2002 р. і тривають [71-97].

Як допоміжні, з метою проведення комплексного дослідження проблеми, використовувались також писемні та етнографічні джерела. Саме останні дозволяли ставити ряд запитань, та висувати ряд тез, які завдяки археологічному дослідженню, шляхом взаємоперевірки та співставлення вдалось уточнювати та конкретизувати або спростовувати.

1.2.1. Писемні та етнографічні джерела.

Для найбільш повної характеристики матеріальної культури пізньосередньовічної центральної Слобожанщини автор використовувала окрім археологічних, письмові та етнографічні джерела. Вважаємо за доцільне окремо виділити наступні з них.

„Книга Большому Чертежу” [167], що була складена у 1627 р. згідно наказу царя, є основним історико-географічним джерелом, оскільки дає детальний опис території Слобожанщини безпосередньо перед початком її заселення. Дані Книги по-перше, свідчать про наявність великої неосвоєної території на півдні Московського царства, що є перспективною для колонізації та надає опис конкретних місць придатних для будівництва фортець. Саме наявність останніх давала би змогу розмістити поселення на кордоні татарського степу. Враховуючи, що у багатьох випадках при будівництві фортець Слобідської України використовувались залишки городищ попередніх часів, їх опис в «Книзі...» набуває особливого значення. Таким чином, вказане джерело по-перше, дає підтвердження існуванню «Дикого поля» на території майбутньої Слобідської України, по-друге, дає інформацію про топографічне розміщення та співвідношення у відстанях між окремими городищами, що згодом перетворились на фортеці.

„Историко-статистическое описание Харьковской епархии”

Філарета (Дмитра Григоровича Гумілевського (1805-1866 рр.)) [389-393] є, за словами професора Харківського університета М.Т. Костиря [214, с. 225], який також займався археологією, історією „...целого края в фактическом, статистическом, иерархическом и археологическом отношениях...”, історію, „...в строгом значении этого слова...”. Вказана робота, що складена на підставі вивчення архівних джерел та натурних обстежень ряду пам’яток на Харківщині, надає стисло характеристику характеру заселення Слобідської України та основну інформацію про найбільш ранні поселення та міста-фортеці, що засновані на Слобожанщині.

„Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.” [276] – Крім загальних відомостей про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру населення у них містяться важливі для розуміння теми дослідження відомості про особливості російського та українського менталітету мешканців Слобожанщини, що проявлявся на рівні матеріальної культури. Виділяються окремі риси характеру та особливості побуту, що властиві московітам та черкасам. Дані Опису часто підтверджується результатами археологічних досліджень. Наприклад, твердження, що українці вживають алкогольні напої малими дозами [276, с. 37] підтверджується наявністю знахідок скляних чарочок малої ємності [82; 83]. Дані про те, що традиція будівництва та використання лазень властива московітам та не набула за козацькі часи розповсюдження серед черкасів [276, с. 30] підтверджується знахідкою московітської лазні в Цареборисові [89] та відсутністю поки археологічно досліджених лазень черкасів.

Особливо багато архівних документів (близько 230), що містять цінні свідчення про соціально-економічне життя краю, його заселення та побут і матеріальну культуру його мешканців міститься у виданих Д.І. Багалієм збірках: **„Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”** [10; 11]: Т.І. „Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской

губерний”, Т.ІІ. „Новые материалы для истории Слободской Украины”, Т.ІІІ. „Материалы для истории г. Харькова в XVII веке”. У цьому трьохтомному виданні містяться важливі дані про заселення окремих фортець, поселень різними переселенцями та листи, що відбивають історичні події у вже існуючих населених пунктах.

Зокрема з історії міста Харкова вказаним дослідником разом із **Д.П. Міллером** видано трьохтомне дослідження **„Харьков за 250 лет существования”**[9]. Монографія написана за даними писемних джерел, що стосуються міста та містить багатий ілюстративний матеріал у вигляді карт та планів Харківської фортеці у різні часи.

Велику цінність являють собою документи та матеріали у трьох томах, що видані сумісно Академією наук СРСР та Академією наук УРСР до 300-річчя возз’єднання України з Росією – **„Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы”** [61-63]. У них міститься багато «челобитных» на ім’я царя з проханнями дозволити селитись на Слобожанщині, різного роду доповідні записки, що ілюструють характер життя у фортецях, взаємовідносини між «служилими» московітами, що керували фортецями та основними мешканцями – переселенцями з Правобережної України. Крім того у них містяться відомості про татарські напади, їх наслідки та регулювання місцевих конфліктів.

Державний архів Харківської області при участі Ради Обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури і Єпархіального управління Української православної церкви видали **серію популярних збірок документів та матеріалів** по різних містах Слобожанщини (що переважно є сучасними райцентрами). Кожна збірка присвячена історії виникнення одного з слобідських міст. До нашого часу вийшли збірки по містам: Валки (1992 р.), Вовчанськ (1994 р.), Ізюм (1994 р.), Краснокутськ (1994 р.), Куп’янськ (1994 р.), Богодухів (1995 р.), Золочів (1995 р.), Мерефа (1995 р.) та збірка по Харківському району (1994 р.) [43; 148; 150; 156; 221; 225; 257; 400]. У цих збірках міститься інформація про

заснування та історію розвитку вказаних населених пунктів, що складена на підставі аналізу архівних джерел.

Багато важливої інформації щодо побуту та особливостей облаштування і заснування фортець міститься у роботах Є.О. Альбовського **«Валки, українний город Московского государства»** [2] та **«Харьковские казаки»** [3]. Саме у цих монографіях надається детальна характеристика Слобідської України напередодні її заселення, розглядається побут та звичаї її мешканців, а також особливості будівництва міст-фортець, їх історична доля та окремі історичні події.

Серед етнографічних джерел слід відзначити роботу **М.Ф. Сумцова „Слобожане. Історично-етнографічна розвідка”** [350]. Її можна назвати і дослідницькою монографією, але за змістом вона є по суті звітом про історико-етнографічну розвідку і містить багато етнографічного матеріалу, що стосується побуту, матеріальної культури та звичаїв населення Слобідської України. Вказан робота є по суті найбільш повним, узагальнюючим екскурсом з етнографії Слобожанщини.

Багато етнографічних джерел містить колективна робота А.С. Федоровського, Д.К. Педаєва, В.Г. Аверина, В.І. Талієва, М.Ф. Сумцова та ін. **„Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению”** [310]. У монографії наводиться багато даних про культуру та побут мешканців Слобожанщини, надається характеристика особливостям кліматичних та фізико-географічних умов. На відміну від попередньої роботи, у згаданій монографії основна увага приділяється на культури., побуту та звичаям, а природним особливостям регіону.

Окремої уваги заслуговують картографічні матеріали, переважно XVIII ст., що збереглись до наших часів. Вони надруковані Харківським приватним музеєм міської садиби і є фотокопіями карт (Рис. В. 5-12; 14-16), які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України. Ці матеріали надають можливість співставити сучасну та давню забудови міст-фортець, оцінити особливості історичної топографії та локалізувати місця

розташування перших укріплень у межах сучасних районних та обласного центрів (Рис. В. 5-12; 14-16), а також простежити закономірності та характер будівництва міст-фортець Слобожанщини; оцінити їх внутрішнє планування та взаємозв'язок із топографією та мікрорельєфом тих місцевостей, де їх було розміщено.

1.2.2. Археологічні джерела.

У якості археологічних джерел використовувались результати археологічних розвідок та розкопок, що проводились на території Центральної Слобожанщини (сучасна Харківська область) в останні роки. Розглянемо докладніше пам'ятки, на яких здійснювались археологічні дослідження у хронологічній послідовності.

Валки (Валківський або Можевський острог, біля с. Старі Влаки Гонтово-Ярської сільської ради Валківського району Харківської області). Археологічні дослідження здійснювались С.І. Берестневим [24; 25] та І.В. Голубевою [86]. Не дивлячись на те, що загальна розкрита розкопками площа є незначною (до 100 кв.м.), дослідженнями поставлено та вирішено ряд задач. Зроблено інструментальний план, а також встановлені конструктивні особливості облаштування острога, відкриті та картографовані посади фортеці і розкопано частину кутової башти острога та підземного ходу, а також отримано яскравий речовий, зокрема, нумізматичний матеріал. Розкопки розвалу башти дозволили з'ясувати особливості будівництва надвальних укріплень. Артефакти, отримані під час дослідження пам'ятки, належать як московським, так і черкаським переселенцям, що знаходить підтвердження у писемних джерелах про будівництво острогу «служилими людьми» з Московської держави, та переселення сюди групи черкас.

Верхній Салтів (біля с. Верхній Салтів Рубіжнрянської сільської ради Вовчанського району Харківської області). Дослідження цієї пам'ятки тривали з перервами експедиціями Харківських держпедуніверситету та національного університету під керівництвом В.В. Колоди та Н.В. Чернігової відповідно [191; 193; 194; 201-203; 205; 206; 209; 405; 406]. Окремим загоном на чолі із

автором здійснювались дослідження Верхньосалтівського селища [404]. У цілому досліджена площа близько 2000 кв.м. на селищі та городищі (берег Печенізького водосховища). Виявлено житлові споруди, господарські ями та отримано багатий речовий матеріал, придатний для обробки, систематизації та реконструкції. Наявність у великій кількості зразків усіх категорій черкаського посуду дозволили зробити репрезентативну вибірку для проведення природничих досліджень з подальшою розробкою його типології. Архітектурно-декоративна кераміка представлена всіма групами коробчатих кахлів з різними типами орнаменту, серед яких зустрічаються й цілі взірці. Рештки матеріальної культури московського типу практично не зустрічаються, що зумовлене заселенням Верхнього Салтова переважно черкасами.

Мохнач (с. Мохнач Скрипаївської сільської ради Зміївського району Харківської області). Дослідження Мохночанського городища здійснювались археологічною експедицією Харківського держпедуніверситету під керівництвом Колоди В.В. з 1999 до 2001 рр. та 2005 – 2010 рр. [188; 192; 195; 196; 198; 200; 204; 207; 208]. Розкрита розкопами територія складає понад 2 тис. кв.м. (по 14 розкопах) і роботи тривають. Нажаль на зазначених ділянках не було виявлено жител, що можна віднести до пізнього середньовіччя. Особливістю експедицій, що проводились у Мохначі, є участь у них загону спеціалістів – ґрунтознавців кафедри геоекології та раціонального природо використання Білгородського держуніверситета (Росія). Це значно збільшило можливості вивчення, дозволило уточнити датування окремих ділянок захисної лінії городища – виявити сліди її доробки за козацькі часи. Ґрунтознавча частина дослідження ще триває, але окремі цікаві висновки уже зроблено.

Городне (с. Городне Козіївської сільської ради Краснокутського району Харківської області). На городищі та селищі було закладено невеликі за площею розкопи (37 кв.м та 40 кв.м відповідно) і виявлено окремі знахідки козацького часу [143].

Харків (обласний центр). Завдяки археологічним розкопкам останніх років (по вул. Сумська, 10; вул. Ключківська, 8 та 48; вул. Примерівська та вул. Квітки-Основ'яненка) фортеця є однією з найбільш досліджених фортець козацької доби на Слобідській Україні [80-85; 292]. Основні результати її дослідження коротко були викладені вище.

Чугуїв (районний центр Харківської області). У останні роки дослідження фортеці здійснюється Г.Є. Свистуном. Роботи носять обмежений характер та обумовлені переважно рятівними цілями (проведення розкопок перед будівництвом) [327-330].

Цареборисів (біля с. Червоний Оскіл (до 1919 р. - Цареборисів) Червонооскільської сільської ради Ізюмського району Харківської області). З 2004 р. і до сьогодні автором проводяться планові щорічні дослідження Цареборисівської фортеці, що До поч. ХХІ ст. дослідження Цареборисівської фортеці носили несистематичний, описовий характер. У 20-х рр. ХХ ст. у Ізюмському районі Харківської області проводив археологічні розвідки **М.В. Сібільов**. Ним відкрито кілька груп поселень і зібрано та описано підйомний матеріал біля Горохуватки, Радьковки та Червоного Оскола – це була одна з перших археологічних розвідок території Цареборисівської фортеці. У Ізюмському краєзнавчому музеї, де збереглись переписи щоденників дослідника, нами був знайдений план фортеці. Цей план є результатом окомірної зйомки, він схематичний і не відповідає дійсному контуру та розмірам городища. Окремі артефакти (гончарні лицьові кахлі, печатки, залізні списи тощо) обох періодів існування фортеці були прокреслені і опубліковані М.В. Сібільовим. Зазначені креслення здійснено без прорисовування профілів, що ускладнює їх атрибуцію. Опис цих речей та самі речі в Ізюмському краєзнавчому музеї (який заснував і в якому працював дослідник) відсутні, нажаль, їх поки знайти не вдалось. **П.Д. Ліберов** у 50-х рр. минулого століття здійснив обстеження по берегах річок Сіверський Донець та Оскіл. Дослідник дав короткий опис городищ козацької доби – Цареборисівського та городища, що розташоване біля с. Горохуватки, він

також наголосив про наявність на них «однотипної кружальної кераміки». За роки археологічного дослідження автором вказаної пам'ятки (2004 – 2010 рр.) розкриті значні площі на дитинці фортеці та посаді. У ході досліджень виявлені житла, ями господарського та виробничого призначення, смітники та різноманітні за конструкцією горни. Дослідження саме цієї фортеці дозволили автору:

- 1) виокремити та надати характеристику основним ознакам московського (російського) та черкаського (українського) типу матеріальної культури та побуту (особливості будівництва, гончарного виробництва, грошового обігу),
- 2) розробити мікрохронологію найбільш масової категорії знахідок – керамічного посуду,
- 3) накопичити та проаналізувати нумізматичний комплекс пам'ятки, що став еталонним для всієї Слобожанщини.

Останнє надає підстави робити висновки щодо грошового обігу Цареборисова та всієї Слобожанщини за козацької доби [93]. Таким чином, саме на матеріалах Цареборисівської фортеці, завдяки її існуванню на двох етапах (на рубежі XVI – XVII ст. та у третій чверті XVII ст.) та заселенню на цих етапах різним етнічним компонентом (московитами на першому та черкасами на другому), а також чіткому датуванню завдяки повноцінному вилученню нумізматичного матеріалу, зроблені основні висновки та спостереження щодо хронології та етнічної атрибуції ознак матеріальної культури регіону. Матеріали інших пам'яток лише підтверджували та доповнювали зроблені висновки [71-97].

Стара Покровка (Чугуївський район Харківської області). Пізньосередньовічні нашарування досліджено автором у с. Стара Покровка Чугуївського району Харківської області. Роботи носили обмежений характер і були по суті розширеним шурфуванням в сучасному центрі села (поряд з будівлею сільської ради), але дозволили отримати виразний речовий матеріал кін. XVII – XVIII ст.ст. представлений уламками гончарного посуду, денця

скляного посуду та керамічною люлькою [420; 423] та підтвердити наявність археологічної пам'ятки у межах сучасної забудови села.

1.3. Історіографія проблеми.

Спеціальних монографій з археології пам'яток козацької доби центральної Слобідської України поки видано не було, відомі лише окремі публікації статей та тез по таких пам'ятках як: Валки [24; 73], Верхньосалтівське селище та городище [135; 139; 139-141], Мохнач [142; 195], Харків [72; 75; 137], Циркуни [137; 144], та Цареборисів [71; 93; 95]. Вищезгадані публікації являють собою аналіз результатів досліджень на відповідних пам'ятках та ілюстрації, що містяться у згаданих роботах, переважно являють собою графічні реконструкції знахідок, зроблені автором (основний зміст багатьох з них викладено у наступних розділах роботи). Тому не будемо більш детально зупинятись на характеристиці даних робіт.

Дослідження пам'яток козацької доби в Україні археологічними методами активно триває з 90-х рр. ХХ ст. більшість з цих досліджень відображені у вигляді статей та публікацій у збірках «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». Конференції, за результатами яких видаються вказані збірки, проходять щороку з 1992 р. Характеризуючи взагалі роботи, що опубліковані на наш час, їх можна розподілити за такими напрямками наукових інтересів:

- результати археологічних досліджень окремих пам'яток;
- фортифікація;
- некрополі та поховальні пам'ятки;
- селітроваріння та майдани;
- домобудівництво, житла та господарські споруди;
- керамічні вироби;
- виробі зі скла;
- зброя;
- хрести;

- ювелірні вироби та деталі одягу;
- нумізматика.

Розглянемо більш детально статті та публікації за вищевказаними напрямками, зазначивши, що до вказаного переліку будуть додані також і монографічні дослідження за вказаною тематикою.

Результатам археологічних досліджень окремих пам'яток присвячені у першу чергу статті та публікації безпосередньо дослідників вказаних пам'яток України. Балакін С. [16-18], Загребельний О. [131], Івакін Г.Ю. [153]; Тимощук В., Башкатов Ю. [368] – **м. Київ**; Біляєва С.О., Ерсой І. [26, 33-35], Якубов В. [429] – **Очаків**; Біляєва С., Ерсой Б. [36] – **Білгород-Дністровська фортеця**; Берест Ю., Осадчий Є. [23] – **городище на горі Ахтир**; Берестнев С.І. [24], Голубєва І.В. [77] – **Валківська фортеця (Можевський острог)**; Белько О. [21] – **Лубенщина**; Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. [28] – **Самарь**; Білецька О., Нерода В. [29, 30] – **Черкащини**; Білошапка В, Петренко І., Кірман В. [32] – **с. Бірки**; Василенко Т. [45] – **півдня України**; Виногородська Л.І. [50] – **с. Зіньків**; Виногородська Л.І. [51] – **м. Старокостянтинів**; Виногородська Л.І. [52] – **Трахтемиров**; Виногородська Л.І., Петрашенко В. [56] – **на території канівського узбережжя**; Гаврилов С., Гребенников В [64] – **мис Аджигол**; Голубєва І.В. [75] – **Харківщина**; Голубєва (Заїка) І.В. [72, 79] – **м. Харків**; Голубєва І.В. [93, 95] – **Цареборисівська фортеця**; Гуля В [101] – **с. Суботів**; Гугля В., Ляшко Ю. [105] – **с. Червона слобода**; Дашевська І. [113] – **курені Запорозької січі**; Демиденко С., Погорілець О., Стопенчук С. [114] – **Меджибіж**; Звіздецький Б. [147] – **Іскоростень**; Золотницька Т.М. [149], Коваленко О. [176], Луговий Р. [239], Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. [334, 335] – **Полтава**; Ібрагімова А. [151] – **Бахчисарай**; Івахненко С. [154] – **поселення на Сіверському Дінці**; Ключнев М [164] – **с. Нижнєтепле**; Ключнев М. [166] – **зимівник Макара Безрідного**; Кобалія Д. [168], Козловський А, Пустовалов С. [184], Ленченко В. [236], Нефедов В., Остапенко М., Кобалія Д. [273] – **о. Хортиця**; Коваленко В.,

Моця О., Ситий Ю. [169] – **Батурин**; Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. [182] – **Самарь**; Колода В.В. [191, 193, 194, 201] – **Верхній Салтів**; Колода В.В. [192, 195, 196, 198, 200] – **Мохнач**; Кравченко Е.Є., Мірошніченко В.В., Полидович Ю.Б. [218] – **поселення Явір**; Кравченко Е.Є. [217] – **поселення Казача Пристань**; Красильников К. [219] – **поселення «Луганський»**; Кучугура Л., Саєнко Р. [226] – **м. Маріуполь та околиці**; Куштан Д. [230], Сашка Т. [325] – **Чигирин**; Менчинський Д.А., Супруненко О.Б. [256] – **Хорол**; Мірущенко О. [261, 262] – **Запоріжжя**; Назаров О., Кравченко О. [269-272] – **Корсунь**; Назаров О. [269-272] – **Черкащина**; Овчарик А., Приймак В. [275] – **місце битви на Ворсклі**; Орлов Р., Стародуб О [277] – **м. Васильків**; Парацій В., Осадчий Р., Філюк О. [284] – **с. Мотижин**; Сібільов М.В. [337] – **Ізюмщина**; Старік О. [345, 346] – **Дніпропетровщина**; Титова О.М. [374] – **Олешківська Січ**; Титова О.М. [375] – **Київщина**; Титов В. [371, 372] – **м. Дніпропетровськ та Дніпропетровська обл.**; Титов В. [368, 369] – **Криворіжжя**; Шалобудов В.М. [412] – **Богородицька фортеця**.

Фортифікація: Монографія Алфьорової Г.В. [1] присвячена особливостям фортифікації руських міст XVI – XVII ст., до яких віднесені і фортеці Слобожанщини, що входили до складу Московського царства. У роботі доводиться на підставі вичення архівних документів та планів і креслень, що фортеці XVI – XVII ст. будували згідно чітких містобудівних вимог того часу. Спростовується твердження про заснування таких міст-фортець стихійно. Автор аргументовано зазначає, що будівництво відбувалося за єдиним принципом, яким було розміщення міст-фортець таким чином, що першочергову роль при їх плануванні відігравав ландшафт конкретної місцевості. Лише на поч. XVIII ст. вступає в дію інший принцип «краса регулярності», після чого згідно вимог нового часу згідно йому будують нові та перебудовують старі міста.

В.П. Загоровський, на підставі аналізу архівних джерел та літератури, а також власних розвідок місцевості описав фортеці Білгородської [128] та Ізюмської [129] укріплених ліній. Обидві монографії присвячені як загальній характеристиці укріплених ліній так і опису міст-фортець, що входили до їх складу. Основним архівним джерелом для складання роботи, окрім інших, були столбці Белгородського розрядного стола, якому підпорядковувались фортеці обох ліній. Будівництво ліній та фортець розглядається у загальному контексті історичних подій тих часів.

Особливостям побудови руських середньовічних фортець також присвячена робота Ю.Г. Іванова [153]. Дослідження складається з характеристики окремих фортець Московського царства та короткого словника фортифікаційних термінів. Автор використовує велику кількість фотографій, планів, креслень та реконструкцій пізньосередньовічних міст-фортець, завдяки чому можна скласти уявлення про основні закономірності у будівництві, також у топографічному розміщенні та внутрішньому плануванні вказаних пам'яток.

Узагальнююча робота про Харківську фортецю А.Ю. Лейбфрейда та Ю.Ю. Полякової [235] уявляє собою короткий нарис будівництва та функціонування міста-фортеці. Хоча більша частина монографії присвячена періоду ХІХ –поч. ХХ стст., у роботі все ж таки містяться плани та карти міста козацької доби, а також аналізуються окремі архівні дані про початковий період існування Харкова.

Стаття В. Корпусової та І. Вітрик [213] присвячена особливостям побудови валу Очакова.

Ю. Мазурик надає огляд городищ козацької доби в басейні р. Липа на Волині [241-243]; Голубєва І.В. [73], Осадчий Є. [280] – на Слобожанщині; Погорілець О., Стопенчук С. [295] – укріплення біля смт Меджибіж; Приймак В.В., Осадчий Є.М. [309] – північного сходу Дніпровського Лівобережжя;

Приймак В.В., Покас П. [308] – Посейм'я; Титов В. [372] – біля м. Дніпропетровськ.

Некрополі та поховальні пам'ятки. Березовська Т. [22] надає опис козацькому некрополю на землях М.М. Аркаса; Ганжа П. [66] – могили Івана Сірка; Горішний П. [98] – цвинтаря у Чигирині; Дехтярчук О. [116] – кам'яних надмогильних хрестів на Волині та Лубенщині; Кукса Н. [223] – «могили» Богдана Хмельницького в Суботові; Паталах О. [288] – могил на Херсонщині; Сохацький М. [341] – кам'яних хрестів на Борівщині; Титов В. [370] – кам'яних надмогильних хрестів в с. Ленінське та Мир'янське на Дніпропетровщині; Титов В. та Приймак А. [377] – некрополю у м. Кривий Ріг.

Селітроваріння та майдани. Каравайко Д.В., Скорий С.А., Приймак В.В. на підставі аналізу відповідної літератури та писемних джерел, а також розкопок селітроварних печей на Більському городищі надають характеристику селітроварінню на Полтавщині [161]. Вказана робота є першим узагальнюючим дослідженням, у якому на підставі комплексного дослідження архівних та археологічних джерел зроблена історична реконструкція процесу селітроваріння та будівництву селітроварних печей на Україні.

Характеристиці цього ж селітроварницького стану із ширшим застосуванням фотознімків та креслень, а також із детальною характеристикою археологічної колекції, що сформована у ході розкопок, присвячена монографія О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюка та Ю.О. Пуголовка.

У інших роботах, що присвячені селітроварінню на Україні, воно розглядається переважно у контексті вивчення архівних джерел та фіксації майданів та майдановидних споруд окремих територій. У роботі Ключнєва М. розглядається селітроваріння на Луганщині [165]; Кулатової І. [224] – майдани на Коломаку; Сапегін С [324] характеризує майдани та майданоподібні споруди на Полтавщині, а Федоровський О.С. [388] – майдани на Харківщині.

Домобудівництво, житла та господарські споруди. Данилюк А.Г. на підставі етнографічних джерел дає характеристику українській хаті [112]. Важливою вказана робота є для розуміння внутрішнього та зовнішнього вигляду української хати, а також при здійсненні реконструкції виявлених під час археологічних досліджень жител козацької доби.

У збірці наукових статей «Древнее жилище Восточной Европы» надаються приклади давніх жител різних часів за археологічними джерелами [122]. Враховуючи, що у книзі розглядається житло та домобудівництво протягом тривалого часу, вона дає змогу простежити крізь призму одного з основних компонентів культури та побуту – еволюцію у світобаченні та зміну будівельних традиції осілого та кочового населення нашої території. Особливу цінність для даної роботи являють дослідження П.О. Раппопорта [122, с. 104-155], у якому характеризуються давньоруські житла; М.Г. Рабиновича [122, с. 156-244], що присвячене руському житлу XIII – XVII стст. та М.П. Приходька [122, с. 245-275], де розглядаються окремі питання історії житла в Україні. Якщо перші дві зі згаданих робіт спираються переважно на археологічні та писемні дані, то у третьому дослідженні висновки робляться на підставі здійснення етнографічних розвідок.

М.О. Риблова розглядає традиційні житла донських козаків [320] та пов'язані із ними звичаї. Автор надає еволюцію традиційних козацьких поселень, окремих жител та робить спробу розробити їх типологію. Джерелами для написання вказаної роботи слугували переважно результати етнографічних експедицій.

Народній творчості в архітектурі сільського житла присвячена монографія В.П. Самойловича [322].

Окремі житлові та господарські споруди козацьких часів розглядаються в роботах Новик Т. [274] – в Чернігові; Свистуна Г.Є. [331] – у Чугуєві; Чернікової І. [407, 408], Голубевої І.В. [97] та Колоди В.В. [190, 199] – у Верхньому Салтові; Сергєєвої М., Башкатова Ю., Михайлова П., Тимощука В. [335] – у Києві.

Типології козацьких жител на Слобожанщині присвячена стаття Голубевої І.В. [78].

Керамічні вироби. Аналізу керамічних виробів з пам'яток козацької доби на Україні присвячено багато робіт. У монографії Л. Данченко, присвяченій народній кераміці середнього Подніпров'я [113], надається узагальнююча характеристика керамічних виробів, проте у ній відсутня класифікація за категоріями знахідок та аналіз зміни та еволюції форм протягом козацької доби.

Василенко А., Ігнатенко розглядають чернігівські кахлі [44], керамічний комплекс слобожанських пам'яток (Харків, Цареборисів, Мохнач, Верхній Салтів, Валки) – Голубєва І.В. [71, 74, 135, 137, 139-147]; Горішний, Діденко – Чигирин [118], В. Гугля – Суботів [100, 102-110], О. Діденко – кахлі з Уманщини [118]; Д. Куштан – Черкаси [231], А. Лазоренко – сел. Червоне [233], З. Маріна – Богородицька фортеця [233], В.О. Мокляк – Полтава [245], Ю. Осадча [279] – кахлі зі старого фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького; Павленко Р. та Куштан Д. – кахлі з с. Водяники на Черкащині [281], Попованова О., Горішний П. [305] – люльки із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Тетеря Д., Якименко О. – керамічні люльки з с. Циблі [305], Ханко О.В. – полтавський гончарний осередок [398], Чергик Н. – пічні кахлі з Кодацької фортеці [403].

У різних частинах м. Києва у ході охоронних археологічних досліджень виявлено багато керамічних виробів та пов'язаних із ними виробничих центрів. Їх дослідженню присвячені роботи Л. Мартиненко та А. Чекановський – кахлі Михайлівського золотоверхого собору в Києві [249]; І.І. Мовчан та С.Л. Климовський – відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві [264], Пахар А.П., Балакін С.А. – керамічний комплекс з вул. Цитадельної у м. Києві [289], Попельницька О. – кахлі та посуд із зібрання Національного музею України [300, 301, 303]; Сергєєва М. – керамічні світильники та свічники Київського Подолу [336], А. Чекановський – дрібна керамічна пластика [401, 402], Чміль Л., Попельницька О.,

Чекановський А. – столовий посуд з Подолу [409], Чміль Л. – турецька кераміка з Михайлівського Золотоверхого монастиря [410]; Чміль Л., Чекановський А. – підставка для випалення люльок [411].

Окремі з авторів, при дослідженні керамічних виробів, ґрунтуються на даних природничих (спектральних, петрографічних та хімічних) досліджень – І.В. Голубєва та О.В. Кущенко [74], Зажигалов [134].

У зв'язку із наявністю на території Слобідської України кераміки московського типу, доречно згадати роботу Ковалю В.Ю. [180], присвячену питанням хронології кераміки Ростиславля Рязанського.

Для розуміння закономірностей еволюції та визначення основних категорій посуду московського типу важливими є роботи, що об'єднані у збірці, присвяченій московській кераміці [251]. Детально проілюстровані рисунками побутових керамічних знахідок з чітко датованих археологічних комплексів статті надають змогу простежити зміну у формах та орнаменталі посуду протягом розвиненого та пізнього середньовіччя.

Окремо поливній кераміці Середземномор'я та Причорномор'я X – XVIII ст. присвячені роботи низки дослідників, що об'єднані у збірку наукових трудів [298].

Етнографія українського гончарства на Лівобережній Україні розглянута у монографічному дослідженні О.М. Пошивайла, у вказаній роботі також висвітлюються питання керамологічної термінології [307]. Не дивлячись на те, що робота спирається переважно на етнографічні джерела, вона має прикладний характер і для археології, оскільки характеризує гончарні традиції та є каталогом основних категорій українського посуду.

Питання технології та особливостей виробництва керамічних виробів, а також їх прикрашення рельєфними зображеннями розкриті в роботах С.А. Разумовського [317, 318]. Детальне дослідження проведене автором розкриває особливості всіх етапів виготовлення керамічних, зокрема, гончарних виробів та дозволяє відтворити цей процес.

Реставрації керамічних виробів козацького часу присвячена стаття Фінадоріної Д. [397].

Вироби зі скла. Низка робіт харківського приватного колекціонера скляних виробів В. Ковалю присвячена окремим питанням ідентифікації та атрибуції скляної тари та її зовнішніх ознак [177, 179, 181]

Дніпропетровська дослідниця О. Харитонові присвятила статтю гутним скляним виробам Богородицької фортеці [399]. У липні 2010 р. нею була захищена кандидатська дисертація, що присвячена скляним виробам козацької доби в Україні.

Пашковський О, Куштан Д. характеризують скляний посуд з Чигирини [290], Пашковський О., Сиволап М. – скляні вироби з поселення Леськи-Мис [291].

Зброя. Козацькій шаблі присвячена монографія Д. Тоїчкіна [379]. Дослідник розглядає проблему появи, поширення та побутування шаблі в Україні, висвітлює проблеми місцевого виготовлення шабель та їх поширення внаслідок торгівлі. Підставою для складання роботи слугували дослідження його попередників, а також музейні речеві та іконографічні джерела. Ця робота є по суті акумуляцією та узагальненням попередніх існуючих робіт з вказаної проблематики.

Бадаєв Д. у своїх статтях розглядає різні види холодної зброї колекцій Харківського історичного та Вінницького краєзнавчого музеїв [14, 15], Жажигалов О. – козацьку артилерію [132] та холодну зброю [133]. Кучугура Л. описує козацьку булаву з північного Приазов'я [227], Мірущенко О. – козацькі сокири з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею [262].

Стаття Б. Моці присвячена лучникам у козацькому війську [267].

Ю. Пуголовок ввів до наукового обігу порохівницю з Полтавщини [311], Рейда Р. – келепи із збірки Полтавського краєзнавчого музею [319], Староверов Д. – скляні гарматні ядра з Київського Арсеналу [347], Супруненко О.Б., Павленко Б. – деталі кулелійок з Черкас [357], Шалобудов В.М. – кулелійки козацького часу з Придніпров'я [413].

Враховуючи слабу еволюцію форм холодної зброї від давньоруського часу до козацької доби, актуальними для їх атрибуції та розуміння класифікації є робота А.М. Кирпичникова [162], що виконані як звод археологічних джерел з території всієї давньоруської держави (понад 1000 предметів зброї). У дослідженні розглядаються проблеми походження, розвитку, еволюції та розповсюдження холодної зброї. Особливою цінністю роботи слід вважати комплексний підхід до вивчення зброї, оскільки завдяки застосуванню окрім археологічних джерел, також писемних даних та іконографії, автор надає характеристику як окремим видам зброї так і зброярству взагалі.

Багато інформації про козацьку зброю є і в загальній роботі І. Крип'якевича та Б. Гнатевича [68, 222]. Основна мета роботи є опис історії українського війська, проте поряд із характеристикою безпосередньо історичних подій, у праці містяться важливі дані про структуру війська, наводяться іконографічні джерела з проблематики та надається опис різним видам козацької зброї.

Хрести. У статтях В. Векленка розглядаються хрести з Богородицької фортеці та фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького [46, 47, 49], питання технології виготовлення козацьких хрестів – у статті Красильникової Л., Красильникова К. [220].

Хрести, ікони та складні козацького часу розглядаються в узагальнюючій монографії С.В. Гнутової та Є.Я. Зотової [69]. Вказана робота є кольоровим каталогом міднолітої пластики християнського культу із зібрання Центрального музею давньоруської культури та мистецтва імені Андрія Рубльова. У ній наводиться невелика за обсягом проте доволі репрезентативна колекція предметів, що дають змогу простежити особливості еволюції протягом доби пізнього середньовіччя окремих елементів та зміну естетичних мистецтвознавчих поглядів щодо міднолітої пластики.

Ювелірні вироби та деталі одягу. Дослідження за вказаною проблематикою представлені переважно введенням до наукового обігу шляхом публікації окремих відповідних речових знахідок.

Діденко Я. описує фрагменти жіночого костюма XVII ст. [120], Колода В.В. – вільшанський перстень-печатку з ненобілітованим гербом [189], Паталах О. – козацьку печатку з села Любимівка [287], Попельницька О. – ювелірні вироби зі скарбу з с. Лелюхівка на Полтавщині [304] та с. Старосілля на Черкащині [302], Пуголовок Ю. – сліди гудзикового виробництва у м. Кременчук [312].

Нумізматика. Враховуючи, що на території Слобожанщини знаходять монети Московської (Російської) держави, Речі Посполитої, Швеції та Кримського ханства слід, насамперед, згадати узагальнюючі монографії, що є по суті каталогами для визначення монетного типу. Це, насамперед, роботи наступних авторів.

Монографія А.М. Дьячкова та В.В. Узденникова [126] присвячена монетам Росії та СРСР і є каталогом для визначення монетного типу. Робота є однією з першим узагальнюючих праць з нумізматики вказаних часів, проте не втратила своєї актуальності і до наших днів.

Каталог монет, складений І. Риловим та В. Соболіним [321] присвячений визначенню монет Росії від 1700 до 1993 рр. Він може використовуватись для атрибуції монет вказаного періоду.

Детальне (поштемпельне) визначення лускоподібних копійок Петра I надається у роботі В.М. Клешинова та І.В. Грішина [163], завдяки проведеному ними дослідженню чітко атрибутувати вказані монети можливо лише за окремими деталями зображення.

Загальні тенденції грошового обігу та аналіз окремих скарбів на території України відображені у книгах М.Ф. Котляра [215]. Робота носить узагальнюючий характер та присвячена скарбошуканню та нумізматиці взагалі.

Монети Росії від 1700 до 1917 рр. у вигляді каталогу із визначенням сучасної вартості вказаних речей презентує В. Семенов [333]. Окрім розуміння вартості вказаних монет на сучасному нумізматичному ринку, каталог може використовуватись для визначення монетних типів.

Монетам Росії цього ж періоду присвячується і дослідження В.В. Узденникова [383]. Вказана робота окрім каталогу містить також опис історичних подій, під час яких відбувалось карбування вказаних монет, а також детально характеризує окремі деталі монет (надається ґрунтовна характеристика легендам, гуртам, вензелям, гербам та особливостям карбування); окреслюється коло монетних дворів, описуються їх особливості; розглядаються особливості окремих монетних типів, а також надається словник відповідних термінів.

На окрему увагу заслуговують роботи А.С. Мельникової, у яких детально проаналізовані штемпелі лускоподібних копійок Московської держави [254], охарактеризована діяльність монетних дворів [253] та систематизовано по штемпелях монети від Івана IV грозного до Федора Івановича [255]. Практична цінність вказаних робіт полягає в тому, що на підставі досліджень автора, вони можуть використовуватись як каталог поштемпельного визначення лускоподібних монет Московського царства доби пізнього середньовіччя. Особливістю вказаних робіт є використання широкої нумізматичної джерельної бази, оскільки автор здійснила класифікацію монет колекцій Московського державного історичного та краєзнавчих музеїв колишнього СРСР.

Найстаріший зберігач Ермітажу І.Г. Спаський надає загальну характеристику російській монетній системі [341]. Вказана робота є історико-нумізматичним дослідженням, у якому у контексті загальноісторичних подій XVI – XVII стст. надається узагальнююча характеристика монетному карбуванню та монетам зазначеного періоду. У вказаній праці також розглядається технологія карбування лускоподібних монет.

Робота вищезазначеного дослідника, що присвячена руським єфимкам [342] (західноєвропейським талерам із руським надкарбуванням), є по суті одночасно дослідженням та каталогом знахідок вказаного типу монет у світі. Дослідивши технологію монетного карбування, на прикладі одного типу монет, автор висвітлює важливі проблеми зовнішньої та внутрішньої політики Московського царства сер. XVII ст. Важливою є вказана праця і з точки зору методики атрибуції та систематизації нумізматичного матеріалу.

Окремо дукатам і дукачам в Україні [343] І.Г. Спаський надає детальну характеристику. Робота спирається на широке коло відповідних артефактів.

Один із найбільш повних каталогів для визначення монет Прибалтики склав Д. Федоров [386]. На дійсний час ця робота є єдиною узагальнюючою працею для атрибуції та визначення монетного типу західноєвропейських монет, у ній надається характеристика особливостям карбування, ваги та зовнішніх ознак монет окремих правителів та монетних дворів.

Аналізу окремих монетних колекцій або періодів XVI – XVIII ст. присвячені роботи: П.Г. Гайдукова [65], І.В. Голубєвої [92, 93], В.Є. Данилевича [111], Я. Діденко [119, 120], В.А. Калініна [159], В.Я. Каплуна [160], О. Маламуж [244], О. Погорільця та Р. Саввова [294, 296], Т.М. Минасян [259], О. Мірущенко [261], О. Попельницької [302], В.М. Потина [306], М.Б. Северової [332], М.А. Сейфеддіні [333], В. Шалобудова [414].

У статті В.А. Дурова на прикладі аналізу діяльності одного з монетних мастерів – Івана Посошкова – роблять загальні висновки про грошовий обіг відповідного часу [123].

Роздуми на тему існування карбування власної монети в Україні у XVII ст. наводяться у статті Г.А. Козубовського [187].

Завершуючи характеристику робіт, що присвячені матеріальній культурі козацької доби на Україні слід окремо згадати основополагаючі роботи, що по суті є одночасно каталогами для визначення речей цього часу. Це, насамперед,

колективна робота «Археологія доби українського козацтва» [5] та монографія І.К. Свешнікова, присвячена Битві під Берестечком [326].

Перша із згаданих робіт є узагальнюючим твором, що надає характеристику матеріальній та духовній культурі України за козацькі часи. У ньому розглядаються питання походження українського козацтва, окремі пам'ятки (Січі, паланки, зимівники), а також речі матеріальної культури (побутові, зброя, одяг, нумізматики, зразки образотворчого мистецтва тощо). У дослідженні надається також Каталог пам'яток козацької доби в Україні.

У другій – розглядається місце Битви під Берестечком крізь призму писемних та археологічних джерел. Здійснюючи археологічні розкопки на місці битви І.К. Свешніковим розкрито понад 2,0 га суцільної площі, виявлено великий обсяг артефактів, що чітко датуються днями битви. На дійсний час завдяки вказаним роботам накопичено найбільш повну колекцію речей козацької доби. Зроблені реконструкції облич за черепом різними скульпторами-антропологами (Г.В. Лебединською, Х. Родригесом, С.В. Веселовською). Велика практична цінність роботи полягає в тому, що вона може слугувати каталогом для атрибуції та датування багатьох категорій речей козацької доби.

Вивчення матеріальної культури козацької доби безпосередньо Слобожанських пам'яток пройшло тривалий та різнохарактерний шлях. Як ми бачимо з попередніх підрозділів, воно починалося спорадичним збором розрізної інформації насамперед про городища, що зберегли залишки укріплень, та нумізматичні пам'ятки.

Дослідження кін. XIX – пер. пол. XX ст. (**В.В. Пассека, Філарета, Д.І. Багалія, М.В. Сибільова та П.Д. Ліберова**) уявляють собою лише побічний опис окремих городищ козацької доби на Слобожанщині. Але, своєю появою вказані описи привертають увагу до наявності пам'яток козацької доби взагалі та надають відомості про їх стан і розташування.

Окремою статтю серед вказаних досліджень виступає **В.Є. Диналевич**, який складаючи археологічну карту нумізматичних знахідок

Харківської губернії [111], подає відомості про склад та атрибуцію скарбів та окремих монет. Ця робота являє собою введення до наукового обігу значної джерельної бази для вивчення нумізматичних пам'яток Слобожанщини та надає підстави для локалізації, датування та етнічної атрибуції окремих пам'яток археології (міст-фортець, поселень) козацької доби Слобожанщини.

Одним із перших, хто звернув увагу науковців на відсутність серйозних досліджень козацького періоду на Слобожанщині археологічними методами, є доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна **Ю.В. Буйнов**. Він, у тезах доповіді „Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині” зазначив, що матеріальна культура населення Слобожанщини традиційно характеризувалася за даними писемних джерел та етнографічних спостережень, а археологічні дані майже не бралися до уваги, що обумовило скудність джерельної бази [42, с. 58.]. У тезах також говориться про перспективи досліджень окремих пам'яток.

Тези доповіді **С.І. Берестнєва** „Исследования Валковской крепости в 1994 г.” [24, с.180-181.] є першою публікацією результатів археологічних розкопок пізньосередньовічного слобідського міста-фортеці. У роботі надається характеристика фортифікаційних особливостей укріплення. Вказані тези є по суті коротким звітом про проведені археологічні дослідження острога.

З 1998 р. з'являються публікації та статті **В.В. Колоди** про результати розкопок багат шарових пам'яток (що містять нашарування козацької доби, у тому числі) на Харківщині. Вказані роботи містять переважно стислий опис знайдених комплексів та речей та вводять їх таким чином до наукового обігу. Дослідник не приділяє значної уваги аналізу матеріалу козацької доби, що пов'язане із спрямованістю його досліджень на пам'ятки раннього середньовіччя, проте саме вказані дослідження дозволили накопичити значну джерельну базу по таких пам'ятках як Верхній Салтів, Мохнач, Городне. Обробка, аналіз та характеристика матеріалів вказаних досліджень належить переважно перу авторки.

У 2008 р. виходить публікація Г.Є. Свистуна, який досліджуючи, багатощарове городище в м. Чугуєві, надає опис житла XVII ст. [331, с.60-63]. Атрибуція археологічного об'єкту (комплексу) як житла, на наш погляд, є доволі сумнівною.

Публікації по таких пізньосередньовічних слобідських пам'ятках як Верхньосалтівське селище та городище, Мохнач, Харків, Циркуни, Цареборисів, а також по окремих проблематиках зазначеного періоду Слобожанщини переважно належать перу автора [71-79, 92-97, 135-137, 139-146]. Їх основний зміст докладно викладено у даній роботі (більшою частиною у наступних розділах), тому вважаємо доцільним у цьому розділі не надавати їм детальну характеристику.

Підсумовуючи результати власних досліджень автора, зазначимо, що проаналізувавши наявний на наш час розрізнений джерельний матеріал із проблематики та здійснюючи понад десять років власні археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині (розвідки на території м. Харкова та Харківської області, розкопки Цареборисівської, Валківської та Харківської фортець) на підставі наявних матеріалів:

- виділено та охарактеризовано два типи (українську (черкаську) та російську (московську)) матеріальної культури на Слобожанщині [94];
- простежено та надано опис особливостям фортифікації та топографічному розміщенню пам'яток [73];
- здійснено розробку мікрохронології найбільш масового археологічного матеріалу – побутових керамічних виробів, шляхом виділення елементів еволюції їх морфологічних ознак;
- на підставі природничих досліджень (результатів петрографічного, хімічного та спектрального аналізів) у співавторстві розроблено типологію українського (черкаського) посуду;

- надана узагальнююча характеристика нумізматичним знахідкам та визначені основні риси грошового обігу у зазначений період.

Підводячи підсумку історіографії проблеми, слід відмітити, що, спеціальних монографій з проблематики дослідження, на дійсний час не існує. Цілеспрямоване археологічне вивчення та аналіз відповідного матеріалу пам'яток козацької доби на Слобожанщині триває лише кілька останніх років. Проте, наявна на наш час джерельна база вже дозволяє робити окремі узагальнення та надавати характеристику матеріальній культурі та побуту мешканців Слобожанщини козацьких часів.

РОЗДІЛ 2

ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ ТА УМОВИ ЇХ ФОРМУВАННЯ

2.1. Умови формування пам'яток козацької доби Центральної Слобожанщини.

Вирішальну роль у складанні характеру та особливостей пам'яток козацької доби на Слобідській Україні відіграли ті фізико-географічні та історичні умови, у яких проходило заселення, консолідація та функціонування краю як окремого у військово-стратегічному та строкатого за етнічним складом регіону.

2.1.1. Фізико-географічні та кліматичні умови регіону.

Завдяки розташуванню у лісостеповій зоні фізико-географічні умови регіону були дуже привабливим для переселенців, оскільки, він був багатий на річки, ліси, чорноземи, флору та фауну. Формування і розвиток лісостепових ландшафтів зумовлені оптимальним балансом тепла і вологи. Вони сформовані на лесових породах, що легко піддаються розмиву дощовими і талими водами. Тому характерною рисою таких ландшафтів є широкий розвиток балок і ярів, особливо на підвищеннях і крутих берегах річок. Саме така топографія місцевості, окремі мікрорельєфи вздовж берегів річок та у місцях їх впадінь одна в одну дозволяли розмістити фортеці та відкриті поселення у захищених природою місцях. Отже, мікрорельєф місцевості відігравав значну роль у заселенні та функціонуванні Слобідської України як важливого у стратегічному і військовому відношенні регіону. Використання рельєфу місцевості при будівництві поселень та фортець Слобожанщини за козацькі часи мало вирішальне значення.

Існування на території Слобідської України «Дикого поля» (під яким ми розуміємо відсутність постійних поселень осілого населення протягом кін. XIV – поч. XVII ст.ст.) зумовило збереження природних ресурсів від антропогенного впливу протягом тривалого часу. Це створило сприятливі умови для тваринного та рослинного світу (збільшення кількості та якості). Саме багата флора та фауна зумовили широке розповсюдження рибальства та полювання серед слобідського населення, а також розвиток сільського господарства, тваринництва, ремесел і торгівлі.

Територія Слобожанщини знаходиться у межах двох водних систем. Північно-західна частина – по притоках Дніпра: Сейму, Пселу, Ворсклі та Орелі; південно-східна частина – по притоках Дона: Сіверському Донцю з Осколом та іншими притоками, Богучару, Чорній Калитві, Тихій Сосні тощо. Розгалужена система річок створювала широкий спектр можливостей їх використання у процесі господарської та військової діяльності. Ріки мали велике значення для заселення краю: вода і риба, корінні миси рік, що слугували надійним захистом від нападників, приваблювали переселенців. На початку заселення території Слобідської України великі (основні) річки були судноплавними, проте перестали ними бути вже до кін. XVIII ст. у зв'язку із будівництвом великої кількості млинних гребель [276, с. 28].

Засухи, що бувають з червня до листопада, у поєднанні із наявністю великої кількості водяних млинів призвели до обміління річок. Якщо процес заселення Слобідської України проходив часто і водним шляхом з кін. XVI – у др. пол. XVII ст., то вже з кін. XVIII ст. ріки втрачають роль як водних шляхів сполучення так і джерел чистої питної води. Пов'язане це із тим, що внаслідок засух та під час морозів водяни млини не працювали, що призводило до підтоплення сінокосів, підмивання подвір'їв та городів. Греблі переважно будували з хворосту, хрящу та по більшій мірі з перегною. Тому вода часто без руху загнивала. Греблі, що підняті вище за природне дно ріки, засмічувались перегном. На початку літа пруди пересихали і хазяїни гребель зупиняли течію, щоб зберегти до молотьби останню загниваючу воду. Проте і

таку воду змушені споживати мешканці як питну та на інші господарські потреби, особливо в місцях, де не було свіжої ключової води поблизу, або проточні річки на далекій відстані [276, с. 28]. Отже, вважаємо, що саме будівництво водяних млинів розпочало процес замулювання, обміління річок та призвело до втрати їх статусу як судоходних.

Більшою частиною ріки з правого боку мають гористі береги, що вкриті лісами; з лівих берегів – заплави, переважно піщані, а вище них – орні поля, ще вище, по обидва боки – відкриваються степ для сінокосів та випасання худоби. Отже, топографія місцевості створювала сприятливі умови як для життя у межах фортець, на високих берегах рік та посадах і селах під їх захистом, так і для ведення городництва і садівництва та розведення худоби. До річок такого типу слід віднести Донець, Ворсклу, Псьол, Мерлу, Ворсклицю, Харків, Нежеголь та ін. Рідше зустрічаються річки другого типу, ті, що на половину своєї течії вкриті лісами з обох боків. До останніх належать Уди, Корень, Мжа, Лопань, Мерефа та ін. Річки, що протікають у степних місцях, в більшості без лісів, і більш придатні для випасання худоби. Це, насамперед, річки Вовча, Мокрий Бурлучок, Південна Гнилиця, Балаклея, Кам'янка, Мокрий Ізюмець, Охтирка та ін.

Дніпровський та Донський водні басейни розділені незначною підвищеністю. Територія, що поступово понижується у південному напрямку, являє собою горбисту рівнину, пересічену невеликими ріками та балками. Слобожанщина – характерний лісостеповий край за виключенням південно-східної частини, що уявляє собою типовий степ.

Крізь вододіли та степ проходили **шляхи** (Рис. В. 1). Серед них слід відзначити **Муравський шлях**, що починався від Перекопу, проходив вододілом Дніпровської та Донської заправ, до Тули. Біля верхів'їв Орелі, на території теперішньої Дніпропетровщини, від Муравського шляху відокремлювався **Ізюмський шлях**, що прямував до Ізюма, а звідси вододілом Дінця і Оскола – до Куртини, де знову з'єднувався з Муравським шляхом. У верхів'ях Молочних Вод від Муравського відокремлювався **Кальміуський**

шлях, що проходив за 50 – 70 км на схід від Ізюмського шляху та біля міста Лівни знову зливався з Муравським. Були і менші шляхи та стежки, що проходили через річкові броди. Зокрема, на Слобожанщині відомі броди на Дінці – так званий Каганський брід біля Чугуєва, Абашкінський – на південь від Змієва, а ще нижче по Дінцю – Шебелінський, Ізюмський та ін. Цими шляхами та стежками завжди користувалися татари для нападів на російські та українські міста і села, руйнуючи їх, а місцеве населення винищуючи і частково захоплюючи у неволю [339, с. 72].

Високі миси правих берегів річок, на яких розташовувалися *городища* попередніх часів (скіфські, давньослов'янські, аланські тощо) як правило, використовувались для будівництва фортець. Перед початком цілеспрямованого заселення Слобідської України під керівництвом Московської держави було проведено масштабні розвідки. Результатом яких стало складання у 1627 р. «Большого Чертежа» та текстового опису до нього – «Книги Большому Чертежу» [167]. Особлива увага у даному описі приділялась городищам попередніх часів, саме з метою планування будівництва на них фортець. На стародавніх городищах попередніх часів побудувати фортецю було значно легше: необхідно було лише підчистити рів та досипати вал, та/або встановити на останньому дерев'яні стіни, частокіл, надовби тощо. Сліди доробки захисних укріплень на городищах більш ранніх часів простежено археологічно у Верхньому Салтові та Мохначі, та підтверджено дослідженнями білгородських ґрунтознавців [405; 238].

Одна з основних топографічних особливостей місцевості – це наявність *лісів*, що самі по собі були надійним захистом для поселенців від нападів татар та слугували матеріалом для будівництва захисних укріплень, оскільки він давав змогу робити засіки – давній вид укріплень, що був дуже розповсюджений за козацькі часи. Особливо надійним захистом він був проти степових народів, які завжди нападали верхи на конях. Уряд добре розумів велике значення лісу для колонізації і у 1647 р. був проголошений наказ, що забороняв рубити ліс по Донцю, Ворсклі та іншим річкам [2, с. 26]. Ліси у

XVII ст. займали майже половину всієї території краю [7, с. 10]. Вони росли переважно смугами 10 – 15 та завширшки 2 – 5 верст, частіше за все по правому берегу рік. Багато було лісових ділянок у степових балках. Породи лісів збереглися до нашого часу: сосна, дуб, вільха, липа, клен, ясіль, осика, береза. З кущів: терен, смородина, калина тощо. Дикорослинні фруктові дерева утворювали у більшості місць природні „сади”. Помітне знищення лісів почалось з др. пол. XVII ст. Активне заселення краю викликало масову рубку лісів для господарських потреб, будівництва багаточисленних укріплень. Особливо багато лісів знищувалось для потреб винокуріння, селітроваріння, солеваріння, при гонці дьогтю та на інші промисли. У кін. XVIII ст. лісові багатства помітно зменшились.

Ліси на Слобожанщині росли трьома великими смугами, що від берегів річок простягаються до хребтів на 5 – 10 верст, а іноді до 30 верст. Перша смуга з правого боку Донця від району Курська грядою через Вовчанський, Чугуївський та Ізюмський райони, друга – з правого боку ріки Ворскли вздовж Богодухівського, Охтирського та Краснокутського районів; третя – це ліси по берегах Псла вздовж Миропілля, Сум та Лебедина.

По правих берегах річок, де ґрунти складаються переважно з чорноземів, або чорнозему з глиною та/або піском, росте чорнолісся, тобто дуб, клен, ясіль, липа, ільм, в'яз, осика, верба та деякі кущі; з родючих дерев – ліщина горіхова, яблуні та груші. У низовій частині біля річок, де болотисті або піщані ґрунти, росте вільха, береза, осока та сосна, а з родючих – черемха, калина та бузина, терен, порічка, агрус.

Велику роль у заселенні краю відігравали родючі, багато віків неорані, **чорноземи**. Місцеві ґрунти були різні у різних місцевостях – вони складались з чорноземів, глини, суглинків, крейди, мулу та піску. На більшості території переважають чорноземи глибокі, а також чорноземи опідзолені та темно-сірі лісові ґрунти, і у меншій мірі супіски. Наявність таких ґрунтів зумовила продуктивний розвиток сільського господарства та керамічного виробництва.

Про Слобожанщину за козацької доби збереглося багато відомостей як про край з багатою флорою та фауною. За згадками тогочасних мандрівників тут було дуже багато звірів, птахів і риби. Наприклад, московський піп Лук'янов, їдучи в святу Землю через Україну, записав біля 1702 р. таке: „... зверей множество, козы дикие, и волци, лоси, медведи... а земля зело угодна и хлебородна, и овоцу всякого много; сады – что дикий лес; яблоки, орехи волошские. Сливы, дули... не погрешу эту землю назвать золотою, понеже всего много в ней родится...” [350, с. 168]. Саме тому сюди приходили на сезонні промисли з прикордонних місцевостей. Існування ухожих промислів та юртів напередодні заселення Слобожанщини обумовлене у першу чергу природними чинниками.

Передумови для інтенсивного розвитку мисливства та рибальства краю створювались завдяки наявності у великій кількості та різноманітності дикого звіру: зубри, ведмеді, вовки, бабаки, тхорі, бобри, соболі, лисиці, куниці, борсуки, зайці, білки, видри, горностаї, лосі вепрі, сайгаки та дикі коні. Багато було і птаства – куріпок, перепелів, хохітви, бекасів, валюшнів, дрохв, тетерев, соколів, кречетів, яструбів, куликів, качок, журавлів, лебедів, орлів [9, с. 18], у річках і озерах риби: щука, окунь, карп, линь, карась, плотиця, налім, йорш, в'юн та ін.

Останні роки визначення остеологічного матеріалу з розкопок фортець козацького часу на Слобожанщині проводиться співробітником Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна В.Л. Бондаренком [81-85; 90, 91]. За результатами обстежень останнього та здійсненню визначення кісток тварин, риби та птахів з Цареборисівської, Чугуївської та Харківської фортець підтверджуються данні писемних джерел про велику кількість та різноманітність фауни Слобожанщини. Крім того, ним встановлено, що високий відсоток від загального об'єму кісток риби складають осетрові породи. Що є додатковим доказом чистоти річок. Значний відсоток серед загального об'єму кісток становлять остеологічні рештки диких тварин

та риби, що говорить також про значну роль мисливства, полювання та рибалства серед місцевого населення того часу.

Клімат краю помірний. При наявності більшої площі лісів у XVII та пер. пол. XVIII ст. клімат був більш вологим, ніж у пізні часи. Проте із ознаками континентальності (заморозки та засухи були не рідким явищем). Коливання температури найбільше відмічаються взимку, літня погода більш стійка.

Вітри на території центральної Слобожанщини переважно південно-східні та східні, а у літні місяці – переважно західні. Навесні, а іноді, і влітку, бувають суховії з прикаспійських та середньоазійських степів, що приносять тепле сухе повітря. Коли дують суховії, роси немає. Вони сильно стримують розвиток рослинності навесні, а влітку висушують зерно, не дають йому налитися.

Велике значення для господарства має інтенсивність опадів. У якості прикладу можна порівняти осінній та літній дощі. У жовтні переважно ідуть дрібні дощі протягом всього дня, вся вода поступово поглинається ґрунтом без калюж. А під час липневої п'ятихвилинної зливи випадає така кількість опадів, що вода не встигає поглинатися землею і потоки її несуться вниз, змиваючи верхній родючий шар ґрунту, вимиваючи посіви на високих місцях та замулюючи городи в низьких місцях. Ґрунти промерзають взимку у середньому на 0,60 м. Ріки покриваються кригою приблизно 10 – 12 грудня, а відтають 20 – 22 березня [310, с. 39-51].

Отже, наявність розгалуженої річної системи (джерела води, шляхи сполучення та природні перешкоди), помірний клімат, плодородні ґрунти, різноманітні топографічні умови (високі мисові береги річок придатні для розміщення фортець, заплави та перші надзаплавні тераси – для ведення садівництва та городництва, другі тераси та вододіли – для випасу худоби) багата флора та фауна, наявність лісів та природних будівельних матеріалів (виходи каміння, піску, глини тощо), а також здавна добре відомих шляхів

(Муравський, Ізюмський, Кальміуський) робили край сприятливим для заселення.

2.1.2. Історичні передумови заселення Слобожанщини.

Назва краю складалась поступово. У давньоруських літописах та документах XVI – XVII ст. ця місцевість називається „полем”, „польською україною” або південною степною окраїною руських земель.

Довгий час – від часів татарської навали до кін. XVI ст. – територію майбутньої Слобожанщини називали „*Диким полем*”. Прикордонними містами Московської держави у XVI ст. були: Мценськ, Алатирь, Новгород-Сіверський, Путивль та інші. Цьому знаходимо багато підтверджень у письмових джерелах:

- У XIV ст. смоленський д'якон Ігнатій, що подорожував нинішньою Харківщиною, не зустрів *„ни города, ни села, ни человека, а только зверья множество”* [2, с. 9].

- У 1626 р. запорізький полковник Олексій Шафран з трьома козаками їхали з Дона до Києва і також не зустріли *„ни души ни малейшего признака пребывания в крае оседлого человека”* [2, с.10].

- У 1646 р. Іван Маслов та Герасим Жулінов за наказом царя склали опис місцевості по течії річок Коломак та Мжа. Вони ретельно описали всі урочища, річки, невеликі галявини, залишки старовинних укріплень тощо, але не згадують жодного *„жилого человека”*.

- Московський піп Лук'янов, подорожуючи до Святої Землі через Україну, записав біля 1702 р. таке: *„Бысть сие путное шествие печально и уныло, бьше бо видети ни града, ни села; аще бо и быша прежде грады красны и нарочиты... видением, но ныне точию пусто место. Пустыня... зверей множество, козы дикие, и волци, лоси, медведи ныне же все развоевано да разорено от крымцев. А земля зело угодна и хлебородна, и овощу всякого много; сады – что дикий лес; яблоки, орехи волошские. Сливы, дули, да все пустыня, а они собаки (татары) пришед и разорят, а всех людей в полон*

поберут. Не погрешу эту землю назвать золотою, понеже всего много в ней родится. И идохом тою пустынею пять дней ничто же видехом” [350, с. 168]

- „Там, где с 17 столетия является Слободская христианская Украина... огонь и мечь Татар в половине 13 столетия опустошили эту страну... Нынешняя Слободская Украина стала степью, где Татары по временам кочевали с своими стадами, и оттуда, по временам, устремлялись на грабеж границ русских. Так было до исхода 16 столетия» [389, с. 1]”.

Останнє джерело, на нашу думку, найчіткіше відображає ситуацію на території майбутньої Слобідської України до початку її заселення. Археологічними дослідженнями ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» (надалі – Служба) останніх років на Харківщині підтверджується така картина. А саме, існування у «Дикому полі» окремих поселень кочового населення, що входили до складу Золотої Орди. Так, на відкритому співробітниками Служби багат шаровому поселенні «Олешки», що знаходиться на території Циркунівської сільської ради Харківського району Харківської області зафіксовані житлові та господарські споруди без вираженого культурного шару (!). У них знайдені уламки кераміки давньоруського типу, а також залізні серп, острога, ніж та сулиця. Серед знахідок велику частку складають артефакти типові для золотоординських пам'яток: уламки характерного посуду, у тому числі з поливою, трапезундських амфор, чугунних котлів та невелике залізне черешкове вістря стріли [418]. Вказані матеріали чітко датуються диргемами Мухамеда Буляка. За Ю.Є. Пирсовим [316, № 283], вказані диргеми належать карбуванню Мухамеда Буляка і карбовані у 773 та 775 роках Хіджри (1371/1372 рр.; 1373/1374 рр.) у Золотій Орді (Рис. В. 118: 1). На аверсі монети у крапковому, лінійному та чотирьохдужчатому обідках (останній в місцях з'єднання дуг має вузлові віньетки). Відсутність вираженого культурного шару та мала кількість знахідок в археологічних об'єктах (комплексах) дає підстави вважати вказане поселення тимчасовим, що належало рухливому кочівницькому населенню.

Розкопками автора у 2008-2009 рр. на території історичної частини м. Харкова, по вул. Квітки-Основ'яненка [82; 83] відкрито ще один пункт золотоординського часу на Харківщині. У ході досліджень виявлено виражений (!) культурний шар із господарськими та культовим об'єктами (комплексами), насичений уламками кераміки давньоруського типу, серед яких виділяються за характером тіста (із блисками) та декорованого характерною для Золотої Орди «неохайною хвилястою лінією» безпосередньо «ординський» посуд, а також рублені для приготування у їжу кістки тварин, серед яких високий відсоток диких (визначення В.Л. Бондаренка). У перевідкладеному шарі зафіксовано срібний диргем 740 р. Хіджри, що карбований у м. Сараї за часи правління хана Узбека (Рис. В. 118: 2).

Вважаємо, що поселення, розташоване по вул. Квітки-Основ'яненка, більш раннє та існувало довший час (протягом др. пол. XIII – XIV ст.), ніж поселення «Олешки» (останє датується др. пол. XIV ст.). Про це свідчить наявність насиченого і потужного (0,30 – 0,35 м) культурного шару, більш ранні форми кераміки на першому з вищевказаних і відсутність вираженого культурного шару та більш пізня кераміка на другому поселенні, а також дані нумізматичного матеріалу, про що згадувалось вище. Таким чином, перше ілюструє нам опанування території Чернігово-Сіверської землі після монголо-татарської навали, а друге – перехід до рухливості та поступовий відхід кочового населення вглиб Золотої Орди, пов'язаний із її занепадом.

Отже, ми можемо звузити та уточнити хронологію існування «Дикого поля» на Слобожанщині, обмеживши його існування кін. XIV – поч. XVII ст.ст.

Міграції населення є результатом соціально-економічних, політичних, релігійних та ряду інших причин. Процес заселення майбутньої Слобідської України відбувався *різними етнічними групами у двох головних напрямках* з заходу (українцями (черкасами)) та з півночі (росіянами (московітами)):

- *московський уряд* усебічно *сприяв переселенню*, оскільки був зацікавлений у зміцненні південних рубежів. Після спалення Москви

кримським ханом Девлет-Гіреєм у 1571 р. процес просування кордонів Росії на південь стає більш помітним: була зміцнена охорона кордонів, реорганізована прикордонна служба. Кількість «служилих людей» була збільшена, визначені пункти для розміщення сторож та маршрути для станичників [19, с. 7-8]. Переселенців уряд звільняв від податків у перші роки та надавав пільги і матеріальну допомогу при заснуванні поселень і будівництві фортець. Тому значна частина московитів почала переїжджати на вільні слобідські землі;

▪ у основі причин, що визвали хвилю переселення українців з Правобережної України, було посилення феодального та національно-релігійного гніту Речі Посполитої, під владою якої знаходилося у ті часи Правобережжя. *„Не видя исхода нестерпимому игу, украинцы... покидали свою родину и пускались искать нового отечества там, где надеялись укрыться и от поляков, и от татар, и от внутренних смут и раздоров; они шли искать спокойствия на рубеже родной им Руси, на земле, прилегавшей к Московскому государству”* [70, с. 50]. Безпосередньо український народ у своїх історичних піснях і думках закликав пожертвувати усім для свободи, яку він сподівався знайти на землях Слобідської України:

„Покинь батька, покинь мати, покинь худобу,

Иди з нами козаками на Україну на слободу.

На Україні всього много – і паші, і браги;

Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги;

На Україні суха риба із шапраном:

Будеш жити з козаками, як із паном,

А у Польщі суха риба із водою:

Будеш жити з вражим ляхом, як з бідною” [348, с. 295];

Заселення Слобідської України представниками інших етносів було відносно невелике проте строкате – сюди приходили волохи, калмики, серби, цигани, євреї і греки [9, с. 38-39].

Інтенсивний процес заселення краю відбувався *десятки років* – з сер. XVII до сер. XVIII стст.. *кількома хвилями*:

- у 30 – 40-х рр. XVII ст. відбувалося будівництво міст-фортець у межах Білгородської укріпленої лінії, а також переселення пов'язане із повстанням Якова Остряниці;

- масове переселення після поразки українського війська під Берестечком, згідно із грамотою царського уряду Москви від 17 липня 1651 р., у якій міститься наказ воєводам прикордонних міст приймати „на вечное житье от гонения поляков” українських переселенців і подавати їм усебічну допомогу [63, док.№ 44, с. 93-94];

- на період Визвольної війни припадає майже повне заселення району у межиріччі Дінця, Мжі і верхньої течії Ворскли [125, с. 44-45];

- на поч. 60-х рр. XVII ст. розпочалося заселення великого району між Дінцем і Осколом, у центрі якого пролягав один із головних шляхів нападів кримських татар – Ізюмська сакма (шлях) [125, с. 47-48];

- наприкінці 70-х рр. XVII ст. на південь від Белгородської смуги утворилась щільно населена область із значною кількістю міст і сел та великою військовою силою у складі Охтирського і Харківського слобідських козацьких полків. І оскільки, з цієї причини, Білгородська лінія втратила значення оборонного рубежу, московський уряд вирішив побудувати нову захисну смугу. Так почалося будівництво міст-фортець Ізюмської захисної смуги, що тривало до 80-х рр. XVII ст. [125, с. 48-49];

- заселення просторів, обмежених з заходу річкою Оскіл, по якій проходила нова захисна смуга, з півночі – Белгородською лінією, зі сходу – Доном, а з півдня – Сіверським Дінцем, розпочалось наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст. [125, с.49-50];

- наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. одночасно із західною і центральною частинами межиріччя Осколу й Дону йшов також процес освоєння східної частини цього регіону [125, № 8, с. 50];

– у 30-х – пер. пол. 40-х рр. XVIII ст. активізувалося опанування земель прикордонного району, розташованого між річками Коломак, Мжа і Дінець та Українською захисною смугою у зв'язку із будівництвом останньої [125, с. 51];

Однією з особливостей Слобожанщини є *прикордонне становище* слобідських земель, що були буфером між татарським степом Річчю Посполитою та Московським царством. Поселення засновувались в умовах постійної загрози татарських нападів і носили *воєнний характер*. Городища укріплювались валами, ровами та засіками. Ці городища у межах Слобідської України були об'єднані трьома захисними лініями – Білгородською (1653 р.) (Рис. В. 2), Ізюмською (1679-1680 рр.) (Рис. В. 2, В. 3) та Українською (1730 р.) (Рис. В. 2 – В. 4). Поступове будівництво вказаних укріплених ліній («засечних черт»), що уявляли собою фортеці, з'єднані захисними земляними валами (Рис. В. 2 – В. 4), наочно ілюструють нам поступовий процес заселення Слобідської України, її розширення у південному напрямку. Характер розміщення вказаних фортець, ліній, що їх поєднували, та поселень, що виникали під їх захистом, демонструють їх воєнний характер. Поселення, як правило, розміщувались «в черте», тобто на північ від існуючої захисної лінії. Отже фортеці, що були з'єднані земляними валами, являли собою основу укріплених ліній. Фортеці козацької доби у межах ліній розміщувались наступним чином:

Білгородська лінія (Рис. В. 2): Вольний, Хотмизьк, Карпов, Белгород, Болховець, Нежегольськ, Короча, Яблонов, Новий Оскіл, Верхососенськ, Усерд, Полатов, Валуйки [128].

Ізюмська лінія (Рис. В. 3): Коломак, Високопілля, Новий Перекіп, Валки, Водолага, Соколов, Зміїв, Бишкін, Лиман, Андрієві Лози (Андріївка), Балаклія, Савинський (Савинці), Ізюм, Царевоборисів (Червоний Оскіл), Гостропілля, Купекський (Купянськ), Дворічний (Дворічна) [129].

Українська лінія (Рис. В. 4): Єфремівська фортеця, фортеці Святої Парасковії, Орловська, Святого Іоана, Більовська, Козловська, Федорівська, Рязська, Васильківська, Лівенська, Борисоглібська [13].

2.2. Особливості топографічного розміщення та будівництва.

Територія центральної Слобідської України протягом козацької доби поступово заселялась, перетворюючись з „Дикого поля” на окрему централізовану губернію, що згодом увійшла до складу Російської держави. Процес залюднення проходив кількома хвилями у двох основних напрямках. Першими (рубіж XVI – XVII ст.) виникли фортеці, що були об’єднані Білгородською укріпленою лінією (Рис. В. 2) у північній частині Слобожанщини (крім Цареборисова), потім – фортеці центральної частини (вздовж крупних річок Сіверський Донець та Оскіл), що були об’єднані у складі Ізюмської укріпленої лінії (др. пол. XVII ст.) (Рис. В. 3). Пізніше продовжилось заселення південних районів Слобідської України, що були захищені Українською укріпленою лінією (др. чв. XVIII ст.) (Рис. В. 4).

Таким чином, заснування поселень (як укріплених так і неукріплених) на різних етапах заселення Слобожанщини велось під захистом об’єднаних валами фортець. Останні у свою чергу розміщувались у топографічно сприятливих умовах для їх захисту: високі праві береги рік (часто на городищах попередніх часів), або на мисах біля злиття рік. При плануванні розміщення фортець використовувалась «Книга Большому Чертежу», у якій надається детальна характеристика топографічних умов на території майбутньої Слобідської України, і особлива увага приділяється опису городищ попередніх часів [167].

Однак, одразу слід зауважити, що першочергова роль топографії місцевості при заснуванні поселення (фортеці) поступово відходить на задній план. Це по-перше, пов’язано із поступовим згасанням татарських атак, по-друге, з появою, еволюцією та широким використанням вогнепальної зброї, що потребувала відповідно зміни тактики захисту, по-третє, із зміною естетичного еталону суспільства, переходом до художнього принципу «краса

регулярності». Втіленням такого принципу є фортеці XVIII ст. Української укріпленої лінії, що будувались за єдиним зразком (Рис. В. 20, В. 22). Вказаний принцип починає з поч. XVIII ст. втілюватись і в будівельні традиції внутрішнього планування (та/або перепланування) і більш ранніх міст-фортець (Рис. В. 5 – В. 9) Ізюмської укріпленої лінії, що детальніше буде описано нижче.

При характеристиці особливостей розміщення пам'яток (міст-фортець, поселень, слобод та хуторів) слід також враховувати факт, що всі вони будувались в умовах постійної загрози татарської навали, отже, неукріплені поселення (посади, слободи, хутори) завжди тяжіли, і розташовувались у безпосередній близькості, до фортеці.

Особливості топографічного розміщення та будівництва роздивимось докладніше за типами пам'яток.

2.2.1. Фортеці.

У зв'язку із постійною загрозою нападів татар Московська держава, що об'єктивно була зацікавлена в укріпленні своїх південних рубежів, ініціювала будівництво укріплених міст-фортець по „сакмам татарським”: Білгород та Оскіл у 1593 р., Єлець у 1592 р., Кроми у 1595 р., Курськ у 1597 р., Цареворисів у 1599 р. та Валуйки у 1600 р.[10, с. 5-13; 11, с. 1-2]. Татари вважали для себе цю систему міст арканом. Кримський хан Казі-Гірей у 1602 р. говорив руському послу Г. Волконському: *„Вы хотите задушить нас в ограде”* збудованих міст. Перед тим як почати будівництво міста, спочатку проводили розвідки місцевості, робили топографічні креслення. Місце для розташування фортець обиралось таким чином, щоб лише тільки природні умови вже створювали складність для нападників. Сліди доробки захисних споруд салтово-маяцької культури за козацькі часи було досліджено експедиціями Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Н.В. Чернігової та Харківського держпедуніверситету ім. Г.С. Сковороди у Верхньому Салтові та Мохначі. Ці висновки (щодо

повторного використання захисних споруд за козацькі часи) було підтверджено роботами білгородських ґрунтознавців [238].

Будівництво фортець вважається однією із найбільш яскравих подій козацької доби на Слобідській Україні. Автором проводились систематизовані дослідження ряду фортець Ізюмської укріпленої лінії (Цареборисівська та Харківська фортеці, Валківська фортеця (Можевський острог)) та прилеглих до них посадів (поселень) на території центральної Слобожанщини. У ході археологічних розкопок відзначено ряд топографічних закономірностей розміщення та особливостей будівництва укріплень, спираючись на які вважаємо можливим скласти типологію пізньосередньовічних фортець на Слобідській Україні. Необхідно одразу також відзначити, що більша їх частина на даний час зруйнована сучасними містами та селами. Розглянемо фортеці, дослідження яких є основною джерельною базою вказаної роботи, більш детально за хронологією виникнення.

2.2.1.1. Характеристика фортець, на яких здійснювались археологічні дослідження.

Валківський або „Можевський” острог (Рис. В. 2; 10) розташований біля с. Старі Валки Гонтово-Ярської сільської ради Валківського району Харківської області та відноситься до числа найбільш ранніх форпостів на південних кордонах Московської держави, що були призначені перекривати шлях татарським набігам.

Виходячи з даних архівних джерел не зовсім зрозумілою є дата початку функціонування фортеці. Приблизна дата появи в Валках перших поселенців є 1641/1642рр. Ще у 1636 р. белгородський воєвода Тургенев доносив царю, що за даними роз'їзних сторож на Муравському шляху є татарський „перелаз” в урочищі Валки. Тому якщо там збудувати фортецю, татарські загани не зможуть підійти до руських земель непомітно. „Можевський острог”, „Можевський город”, „Можевський город на Валках”, або просто „Валки” вже згадуються в різних актах 1645 р. [2, с. 17]. Рублену з дерева фортецю у Валках збудували у травні 1646 р. Сюди прибув загін белгородських стрільців

на чолі з воєводою князем Хілковим. Дерев'яний острог уявляв собою чотирьохкутник (довжина стін близько 40 м). З внутрішнього боку стіни мали підмостки („кроватьі”), на які ставали захисники фортеці у разі нападу. По кутах розміщувались башти. Острого також був захищений ровом з зовнішнього боку [2, с. 23]. Під час побудови фортеці до неї приїхав новий воєвода – Ляпунов. Він вирішив добудувати „рублений город” до вже існуючого. Також було вирито тайний хід до води. З зовнішнього боку рову розмістили „частик” – вриті у шахматному порядку загострені кілки [2, с. 32]. Побудовану московськими «служилими людьми» фортецю поступово заселили українці – вихідці з Правобережжя.

Залишається поки дискусійним питання про дату кінця існування першої Валківської фортеці і перенесення її на інше місце (на місце сучасного міста Валки). У письмових джерелах знаходимо різні цифри: 1665 р. [2, с. 47], 1667 р. [155, с. 232], 1673 р. [2].

Таким чином, можна приблизно назвати період функціонування першої Валківської фортеці – це 40-ві – кін. 60-х рр. XVII ст., тобто близько двадцяти років. За цей нетривалий час населення Валок залишило помітний слід свого перебування у вигляді залишків укріплень, побутових комплексів (жител, господарських та цивільних споруд), а також різноманітного речового матеріалу.

Острого знаходиться під лісом з давно не чищеним підліском, більша частина посадів щорічно активно розорюється. На вільній від дерену частині зібрано характерний речовий матеріал. Останній представлений переважно дрібними уламками побутової кераміки, залізних виробів, деталей вогнепальної зброї, скла тощо. Особливо слід відзначити знахідки монет Московської і західноєвропейських держав та достатньо велику кількість свинцевих куль та їх заготовок. На окремих ділянках посаду простежено світлі плями з більшим відсотком підйомного матеріалу. Ми схильні пов'язувати їх із залишками жител та господарських споруд. Територія „рубленого городка” знаходиться під лісом з давно нечищеним підліском. З трьох боків острог

охоплює «підковою» ставок. Чітко зберігся рів, що оточував дерев'яну фортецю. На території фортеці залишились западини, що можна ототожнювати з будівлями згідно архівних даних. Для встановлення потужності та характеру культурного шару на вільній від дерев та ознак археологічних комплексів ділянці острога було розміщено розкоп № 4 загальною площею 9 кв.м. (3х3 м), розкоп № 5 закладено у південному куті фортеці на місці невеликої западини двома траншеями у такий засіб, щоб центральна бровка між останніми перерізала западину навпіл. Слід одразу зазначити, що залишення бровки саме від рівня сучасної денної поверхні дозволило простежити і чітко зафіксувати сліди більш пізнього перекопу, який датовано все ж таки давніми часами, оскільки над ним встиг сформуватись досить потужний ґрунтовий шар. В умовах проведення розкриття даного комплексу у лісі з давно нечищеним підліском фіксація особливостей об'єктів при горизонтальних зачистках ускладнена великою кількістю коріння, проте стратиграфічні спостереження достатньо виразні. У розкопі № 5 було досліджено частину комплексу, що за конструктивними особливостями, характером заповнення та за архівними джерелами можна атрибутувати як проїзну башту.

Верхній Салтів. Верхньосалтівський комплекс розташовується у с. Верхній Салтів Рубіжненської сільської ради Вовчанського району Харківської області та його околицях і складається з городища, прилеглих до нього поселень та катакомбних могильників салтівської археологічної культури. Це пам'ятка національного значення, її охоронний номер – 99, вона внесена до Реєстру пам'яток історії, археології та монументального мистецтва рішенням Харківського облвиконкому № 711 від 21.07.1965 р. Крім потужних нашарувань раннього середньовіччя, на городищі та селищі* містяться не менш насичені (а частіше й більш потужні нашарування [404]) козацької доби.

---

* На могильнику матеріали козацької доби відсутні.

Салтівський юрт було віддано Якову Остряниці разом із його чугуївськими черкасами у 1639 р. згідно царської грамоти Михайла Федоровича, проте вже у 1641 р. юрт у них відібрано. У 1643 р. під Салтівським городищем (залишки епонімного городища салтівської археологічної культури) проходила битва з татарами, що здійснили напад на м. Чугуїв. Казаки, що відстояли Чугуїв, переслідували татар до Салтівського городища, де повністю їх винищили. У 1650 р. згідно царської грамоти чугуївцям наказано нести службу і на Салтівському городищі, куди тривала вільна колонізація черкас. У 1659 р. за наказом царя Олексія Михайловича салтівським черкасам на чолі із отаманом Іваном Семеновичем на городищі збудована фортеця. Населення Салтова за описом 1676 р. складалось з 207 служилих московітів та 207 черкасів. Салтівці не підтримали повстання Івана Брюховецького. З поч. XVIII ст. почався активний приток російського населення. Під тиском останніх «корінне» населення Салтівської фортеці частково переселилось до Новосалтівської слободи (сучасне с. Старий Салтів). За переписом 1732 р. у Салтові було 520 черкасів та 195 московітів, у 1773 р. Салтів ще вважали містом, проте він почав втрачати своє значення та з 1793 р. переходить у підпорядкування Чугуївського повіту як слобода [6, с. 439-459].

Масштабні археологічні дослідження, що здійснювались на пам'ятці (як на городищі так і на селищах) дозволили накопичити значні речові колекції та зробили її еталонною з боку вивчення кераміки черкаського типу. У ході цих досліджень розкрита площа понад 2000 кв.м на березі Печенізького водосховища, було виявлено житлові споруди, господарські ями та отримано багатий речовий матеріал, придатний для обробки, систематизації та реконструкції. Нажаль останній був представлений переважно керамікою. Сучасний стан пам'ятки можна назвати кризовим: більша частина її віддана у приватну власність. На приватних ділянках проводяться будівельні та господарчі роботи, що пов'язані з частковим або повним руйнуванням культурного шару. Останні роки активізувалася несанкціанована забудова прибережної смуги водосховища поряд із розкопами минулих років. Нею

руйнується значна частина поселення, доступ для подальшого археологічного дослідження є неможливим.

Мохнач. Городище розташоване на високому мисі правого берега р. Сіверський Дінець біля північної околиці с. Мохнач Скрипаївської сільської ради Зміївського району Харківської області. Слобода була заснована у 1639 р. (відповідно “Екстракту о слободских полках 1734 года”). Городище багат шарове, воно містить нашарування скіфського часу, раннього та пізнього середньовіччя. Дана пам’ятка має національне значення, її охоронний номер – 841, вона внесена до Реєстру пам’яток історії, археології та монументального мистецтва рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25.01.1972 р.

Площа городища приблизно 1,4 га. Сучасне становище об’єкта можна назвати задовільним. Візуально добре простежуються захисні споруди у вигляді валів, ровів та ескарпів. Його площа не має сучасної забудови і у господарстві не використовується. Але, слід відзначити, що південна частина пам’ятки частково зайнята сучасним цвинтарем; крізь городище прокладена лінія зв’язку „Укртелекому”. Остання обставина призвела до часткового порушення культурного шару та ускладнює дослідження об’єкту.

На городищі простежено сліди доробки захисних споруд за козацькі часи та виявлено ряд синхронних археологічних об’єктів.

Городне. Городище з залишками захисних споруд та селище розташовується біля південної околиці с. Городне Козіївської сільської ради Краснокутського району Харківської області [203]. Воно розміщене на правому березі р. Мерла, на схід від автошляху, та дістало у місцевого населення назву урочище „Замок”. На захід від шосе – селище, що займає площу у декілька гектарів на краю глибокого плато. Селище та городище внесені до Реєстру пам’яток історії, археології та монументального мистецтва рішенням Харківського облвиконкому відповідно № 975 від 18.09.1997 р. та № 61 від 25.01.1972 р, їх охоронні номери відповідно – 2571 та 843. Городище входить до Реєстру пам’яток національного значення.

На городищі проведені немасштабні археологічні дослідження, проте отримано достатньо виразний матеріал козацької доби, датований дрейпелькером Христини Августи.

Харківська фортеця розміщена на корінному місі біля злиття рік Харків та Лопань у історичній частині обласного центру. Чіткої дати заснування міста (Рис. В. 11-13) поки не знайдено. Найбільш ранні документи, у яких містяться згадки про фортецю датуються 1654 р., саме тому цей рік вважається офіційною датою заснування Харкова. Проте як виходячи із змісту цих документів («челобитных») черкаси оселились на городищі раніше [3, с. 169; 9].

Цікаві знахідки XVII – XVIII ст. знайдені на початку XXI ст. у м. Харкові, де під час несанкціонованих земляних робіт по вул. Університетській та Професорській були зруйновані культурні шари козацького часу. На вул. Університетській знайдені керамічна люлька типу тахта-чубук та коник-свищик [137; 138]. У відвалах ґрунту по вул. Професорській (Сокольники) зібрано велику кількість уламків архітектурно-декоративної кераміки, що може свідчити про руйнацію житла з кахляною піччю в ньому [137; 138].

У межах будівельного котловану по вул. Сумській, 10 у Київському районі м. Харкова протягом 2006 р. співробітниками Служби здійснювався науковий археологічний нагляд за земляними роботами, у ході якого, незважаючи на те, що технічний стан ділянки можна охарактеризувати як незадовільний (раніш на ділянці знаходились будівлі філармонії та двоповерхові будівлі з підвальними приміщеннями, крім того крізь ділянку проходили численні підземні комунікації), в межах будівельного котловану виявлено об'єкти археологічної спадщини (житла) др. пол. XVII – XVIII стет.. Територія ділянки на момент огляду знаходилась частково під шарами асфальту, частково ґрунтовий шар вже був знятий, частково засипаний уламками будівельного сміття. Співробітниками Служби під керівництвом автора здійснено рятивне дослідження частин жител, що розміщувались в

межах будівельного котловану. Більша частина їх знаходиться під вул. Сумською та продовжується у західному напрямку. Для отримання інформації про особливості будівництва жител та побуту мешканців посаду Харківської фортеці козацької доби необхідне подальше дослідження вказаних комплексів. Їх знахідка сама по собі є унікальною для Харкова, оскільки культурний шар Харківської фортеці переважно зруйнований сучасною забудовою. Наукову важливість фіксації залишків жител козацької доби на території м. Харкова важко переоцінити [79; 80].

У 2007 р. у рамках охоронних археологічних досліджень автором здійснені розкопки та досліджено культурні нашарування пізнього середньовіччя **посадів Харківської фортеці** (по вул. Клочківській, 8 та 48 і вул. Примерівській) [72; 81; 85; 292]. Культурний шар доби пізнього середньовіччя по **вул. Клочківській, 48** виявився більшою частиною зруйнованим інтенсивною господарською діяльністю та забудовою XIX – XX ст., проте в ньому знайдено характерні уламки побутової та архітектурно-декоративної кераміки. Особливо слід відзначити білоновий ризький солід Христини Августи, бронзову сережку та керамічну люльку. Культурний шар пізнього середньовіччя по **вул. Примерівській, 25/27** зберігся дуже погано. Матеріальні залишки XVIII – XIX ст. фіксуються у перевідкладеному верхньому ґрунті, та у заповненні сучасних перекопів, разом з сучасним будівельним та побутовим сміттям. У непорушеному вигляді матеріал доби пізнього середньовіччя фіксується у заповненні двох приміщень (яма 2 та яма 3, що перерізала яму 2), значні частини яких непошкоджені. Виявлені археологічні матеріали підтверджують дані писемних джерел про заселеність «Захарківської частини» міста не пізніше останньої чверті XVIII ст., дають інформацію про матеріальну культуру і побут населення, та дозволяють встановити деякі елементи традиції житлобудування.

У 2008 р. автором здійснювались дослідження історичної частини м. Харкова: на дитинці Харківської фортеці по вул. Квітки-Основ'яненка та на посаді – по вул. Клочківській, 8. По **вул. Клочківській, 8** розкоп у багатьох

місцях перерізаний сучасними перекопами, льохами, фундаментами сучасних споруд та мережею підземних комунікацій. У ході робіт виявлено відповідні артефакти та чотири археологічних об'єкти (комплекси). Два з них (об'єкт 2 та 4) являли собою залишки господарських приміщень, об'єкт 3 виявився похованням коня. Найбільшу увагу привертає об'єкт 1, що за розмірами, особливостями розміщення, заповнення та артефактами інтерпретується нами як житло др. пол. XVII ст. У ньому зафіксовано розвал кахляної печі, уламки побутової кераміки, велику кількість кісток тварин та мідні лускоподібні копійки Олексія Михайловича. Об'єкт розташовувався нижче рівня ґрунтових вод, тому його форму та розміри встановити неможливо.

Ділянка, що досліджувалась по *вул. Квітки-Основ'яненка*, знаходиться на корінному березі біля злиття рік Харків та Лопань у історичному центрі міста. У розкопі загальною площею близька 1000 кв.м. виявлені культурні нашарування з матеріалами др. пол. XVII – XIX ст. та др. пол. XIII – XIV ст. [82; 83]. У межах культурних відкладень козацької доби виявлені окремі споруди, залишки гончарної побутової та архітектурно-декоративної кераміки, вироби з заліза та скла, монети різних номіналів, що карбовані в роки правління Михайла Федоровича, Олексія Михайловича та Петрі I, Анни Іоанівни, Катерини II, а також при Христині Августі та Сигізмунді III Вазі, Яні Казимірі. Серед останніх окремо слід відзначити колекцію монет Петра I, вона представлена різними типами починаючи з дореформених срібних лускоподібних копійок та закінчуючи мідними монетами західноєвропейського зразка.

Виробів з металу в цілому знайдено небагато, що, ймовірно, пов'язане перш за все з важкістю їх виявлення навіть при використанні металодетектору: чорний метал (залізо), особливо іродоване – за звуковим сигналом майже не відрізняється від сучасного металу, якого дуже багато як в якості комунікацій, так і серед сучасного побутового та будівельного сміття в перекопах. Вироби представлені перш за все уламками та іродовані. Лише окремі знахідки (сулиця, сокира та деякі ін.) є придатними для тривалого подальшого

зберігання. Зустрічаються також фрагменти бронзових прикрас. Привертають особливу увагу мідний литий хрест др. пол. XVII ст. та кістяна порохівниця у вигляді коників із різним циркульним орнаментом та зображеннями двоголавих орлів. Серед скляних виробів особливої уваги заслуговують археологічно цілі форми – чарки та глек.

Чугуївська фортеця. Розміщена у районному центрі Харківської області. Городище є пам'яткою археології, її охоронний номер 1443, взята під охорону держави рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25.01.1972 р.

Городище ще у 1596 р. було обстежене трьома царськими дослідниками: Іваном Лодиженським, Третьяком Якушкіним і Нікіфором Спірідоновим, що доповідали до Розрядного приказу, що городище *"некрепко и неудобно"*. Згідно *"Росписи польским дорогам"* згадується наказ царя Федора Івановича, у якому відзначалося *"город поставитъ на Донце, на Сиверском, на Чугуевом городище"*. У 1626 р. цар Михайло Федорович знову пише воєводі князю Тюфякіну: *"Послал бы служилих, жилицких и прочих людей, стрельцов, козаков на Чугуево, земляные и деревянные крепости велел бы поделать... и тем людям роспись"*. У 1627 р. Чугуєво городище згадується у *"Книге Большому Чертежу"*. Збудувати фортецю (Рис. В. 14-16) вдалось лише у 1638 р. силами загону українських козаків під проводом Якова Острянина (Осиряниці), який разом зі своїми сім'ями був вимушений втікати на землі Московського царства від переслідувань урядом Речі Посполитої. У 1639 р. служиве населення Чугуєва складало 929 чоловік: 300 козаків, 140 дітей боярських, 50 станичних голів і їздців, 200 стрільців, 200 *"разногородцев"*, 30 гармашів, 6 ворітників, 2 ковалі, 1 тесляр. Разом із сім'ями перших поселенців було близько 3 тис. чоловік.

На дійсний момент городище знаходиться під сучасною забудовою міста, місцями ґрунтовий шар сильно пошкоджений фундаментами та підземними комунікаціями. Проте археологічними дослідженнями останніх років [327-330] з'ясовано, що воно є доволі перспективним для подальших археологічних розкопок, оскільки у багатьох місцях культурні нашарування

законсервовані більш підніми нашаруваннями. Не дивлячись на те, що поки розкриті зовсім невеликі площі на дитинці та посаді фортеці, отриманий матеріал вже дозволяє робити ряд висновків щодо хронології та етнічної належності її мешканців.

Цареборисів. Фортеця з посадами розташована біля с. Червоний Оскіл (до 1919 р. – Цареборисів) Ізюмського району Харківської області. Городище є пам'яткою історії (охоронний номер 971, взято під охорону держави рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25.01.1972 р.). У адміністративному відношенні воно підпорядковане Червонооскільській сільраді Ізюмського району Харківської області.

Уперше фортеця (Рис. 17; 18) була збудована за наказом та на честь царя Бориса Годунова воєводами Богданом Бельським та Семеном Алфер'євим у 1599 р. посеред „Дикого поля” [10, с. 32]. Цареборисівці підтримали селянську війну під проводом Івана Болотникова (1606-1607 рр.). Після великої пожежі (сліди якої фіксуються археологічно) [93], мешканці залишили фортецю та пішли в Білгород і Валуйки. Городище обезлюділо. У 50-х рр. XVII ст. починається переселення на городище вільних груп черкас. Цар Олексій Михайлович „пожаловал” Цареборисівське городище патріарху Никону і у 1656 р. була відбудована рублена з сосни фортеця. Цареборисівці підтримали повстання І. Брюховецького 1668 р., спалили місто і вбили наказного чоловіка Бориса Мосолова [129, с. 89]. Восени 1670 р. населення Цареборисова брало активну участь у повстанні Степана Разіна. Розправа з повстанцями була жорстокою, активних учасників повстання було страчено на майдані (в тому числі названу матір С. Разіна – Матрену Говоруху та її сина Якова), інші – приведені до присяги. Після виникнення Ізюмського полку в сер. 80-х рр. Цареборисів входив до нього як сотенне містечко. В 1680 та 1681 рр. згадуються татарські набіги. В описі Цареборисова 1683 р. відмічається, що дерев'яна фортеця була занадто великою і тому «к осадному времени для малолюдства в том же городе, внутри, зделан малой городок». Чума в Цареборисові згадується в 1718-1719 та 1738 рр. [155, с. 405].

Фортеця розташована на правому корінному мисі ріки Оскіл, біля впадіння річки Бахтин. Мис з усіх боків перерізаний глибокими ярами внаслідок ерозії ґрунту. Схили мису засаджені деревами. Городище перетинає широка ґрунтова дорога (для сільськогосподарської техніки). Фортеця має дві захисні лінії укріплень (система рів-вал), отже ділиться на дитинець і посад. Поверхня дитинцю повністю задернована (не враховуючи оголення внаслідок прокладки зазначеної ґрунтової дороги). Рельєф поверхні носить виражений штучний характер внаслідок наявності заглибин від знарядів та авіабомб часів Великої Вітчизняної війни. Крім того, на центральній частині дитинця нами були зафіксовані залишки невеликого котловану, що нагадують грабіжницький (оскільки санкціонованих археологічних розкопок городища до 2004 р. не було) розкоп. Поверхня посаду майже повністю розорана внаслідок сільськогосподарських робіт, з цих же причин друге коло укріплень ледь помітне і практично знівельоване до рівня посаду.

Археологічними дослідженнями, що проводяться з 2004 р. і тривають встановлені орієнтовні межі фортеці; визначені місця розташування дитинцю та посадів; встановлена хронологія функціонування фортеці; визначена етнічна приналежність її мешканців; зібрана презентативна колекція артефактів кін. XVI – XVII стст., що належать московітам та Черкасам. Остання окрім експозиційної цінності для музеїв, дозволила зробити ряд важливих висновків, що стосуються не тільки фортеці безпосередньо, а і стали основою для розробки хроно- та етно- індикаторів.

2.2.1.2. Типологія фортець

Аналізуючи археологічні дослідження фортець козацької доби Слобожанщини вважаємо можливим запропонувати наступну їх типологію. Одразу зазначимо, що у якості критерію обрано підхід будівельників фортець до характеру та особливостей конструкції захисних укріплень, а також вибору місця розташування (топографічного та стратигічного) при їх будівництві.

ТИП А Індивідуальні фортеці. До цього типу ми відносимо міста-фортеці, форми та розміри яких максимально враховують топографічні

особливості конкретної місцевості (Валки, Верхній Салтів, Мохнач, Харків, Цареборисів, Чугуїв). Для їх будівництва проводились попередні розвідки території та складались топографічні схеми. При будівництві таких фортець широко використовувалась «Книга Большому Чертежу».

Підтип А1 (Рис. В. 12 – В. 19). Городища, що повторюють форму мису з боку ріки та відсікаються захисними укріпленнями з напільного боку (Цареборисів, Верхній Салтів, Мохнач, Харків).

При плануванні розміщення фортець обирались миси правих берегів рік, що самі по собі слугували надійним захистом внаслідок топографічного розміщення (високі схили важко брати штурмом та навпаки легше захищатись з високих кріпосних стін фортеці). Такі городища здавна (про що є згадки в письмових джерелах [10, с. 8]) розміщували на мисовому виступі великої ріки, що захищений додатково впадаючою в останню малою річкою (сухою балкою, яругою). Доробка захисних укріплень попередніх часів за козацьку добу підтверджується і результатами археологічних досліджень (про що детальніше сказано вище). А саме сліди доробки валів та ровів зафіксовано у розкопах на Верхньосалтівському та Мохначанському городищах [405; 238, с. 164].

Підтип А2 (Рис. В. 10). Фортеці правильної форми у вигляді рубленого острога (Валки, Перекоп), що також розміщувались у топографічно та стратегічно вигідному місці.

Вважаємо необхідним при описі цього типу більш докладно зупинитись на одній особливості будівництва острогів, що була виявлена у ході польових досліджень 2005 р. на території Валківського (Можевського) острогу. У розкопі № 5 досліджено частини проїзної башти фортеці [77; 86]. У заповненні зафіксована глиняна обмазка стін башти із відбитками колод. Таким чином, ми знайшли підтвердження архівним даним, що свідчать про обмазування фортець глиною – «...а делати имъ городъ такъ чтобы ево глиною обмазатъ мочно» [10, с. 8]. Цей факт до наших часів поки не знайшов відображення у численних графічних реконструкціях зовнішнього вигляду фортець іншими дослідниками. Обмазування стін та башт фортець глиною ми схильні

пов'язувати із запобіганням їх підпалення при нападі. Крім того, важливу роль відігравали також цементуючі властивості глини для кріплення між собою стін зрубу (тину).

ТИП Б Регулярні фортеці єдиного взірця (Рис. В. 20). Це земляні фортеці з бастіонами, рavelінами та іншими допоміжними укріпленнями, що будувались за єдиним проектом у складі Української укріпленої лінії.

Існують різні точки зору щодо авторства вказаного проекту. Більшість вчених схиляється до думки, що автором є Іоган – Бернгард Вейсбах – російської служби генерал від кавалерії, уродженець Богемії. Перед початком будівництва також була проведена розвідка місцевості. Проте будівництво такого роду фортець не потребувало розміщення їх у топографічно захищеному місці. Такі укріплення були з'єднані між собою валом у складі Української укріпленої лінії та будувались у єдиній системі, що містила у собі редути, батареї, редани, люнети, блокгаузи, форпости, маяки, засіки, палісади, рогатки, шлагбауми та ін. У лінії відзначаються наступні фортеці: Сфремівська, Парасковіївська, Орловська, Іванівська, Більовська, Козловська, Федорівська, Рязська, Васильківська, Лівенська, та Борисоглібська.

Табл. 1. Порівняльна таблиця фортець козацької доби на Слобожанщині.

Тип	А	Б
Назви фортець	ІНДИВІДУАЛЬНІ (А1) Фортеці, форма яких повторює форму мису (Рис. В. 12 – В. 19) (А2) Фортеці правильної форми (Рис. В. 10)	РЕГУЛЯРНІ Фортеці з бастіонами та рavelінами єдиного взірця (Рис. В. 20)
Традиція будівництва	Індивідуальний підхід при будівництві з урахуванням топографічних особливостей	Єдиний принцип будівництва фортець в системі попередньо

	конкретної місцевості з подальшим об'єднанням в одну укріплену лінію	розпланованої лінії
Належність до укріпленої лінії	Ізюмська лінія (Рис. В. 3)	Українська лінія (Рис. В. 4)
Датування	XVII ст.	XVIII ст.
Ступінь заселеності регіону	Слабка	Середня
Вид зброї	Метальна та вогнепальна	Вогнепальна

Таким чином, до типу А відносяться фортеці-міста (городища), побудовані у складі Ізюмської захисної лінії др. пол. XVII ст. із максимальним урахуванням особливостей конкретної місцевості. Тип Б представлений регулярними земляними укріпленнями єдиного взірця Української лінії XVIII ст., що не були містами. Появу нової традиції у будівництві фортець ми схильні пов'язувати також із витісненням метальної зброї вогнепальною. У той час як ми знаходимо підтвердження існуванню вказаних типів зброї у XVII ст.: при зборах підйомного матеріалу та у розкопах на Валківській, Цареборисівській та Харківській фортецях виявлені залізні вістря стріл поряд із свинцевими кулями [82; 83; 86-91]. Даний факт можна пояснити звичністю у використанні метальної зброї та недосконалістю вогнепальної. Однією з причин переходу до побудови регулярних фортець у системі єдиної лінії можна також вважати достатню у порівнянні з XVII ст. ступінь заселеності Слобідської України, існування більшої кількості людських ресурсів.

Розглянемо більш детально особливості будівництва та внутрішнього планування фортець типу А. При плануванні міст-фортець ми бачимо поступовий перехід від індивідуальності до регулярності. Та сама тенденція спостерігається і при їх внутрішньому облаштуванні. Аналіз картографічного матеріалу свідчить, що міста-фортеці XVI – XVII ст. легко лягали на рельєф

місцевості, пристосовувались до природних особливостей. Їх архітектурні домінанти – башти, церкви – розміщувались вільно з урахуванням рельєфу місцевості, вулиці мали вигнуте трасування, житла (поміж собою) – вільне планування. Планування та будівництво міст-фортець проводилось за «розписами» та «кресленнями», що склались на підставі писемної пам'ятки XVII ст. «Книга именуемая геометрия или землемерие радикасом и церкулем», що була по суті містобудівним підручником, і скоріш за все мала більш ранній прототип [1, с. 62].

Фортеці будувались за чіткими вказівками «розписів», у яких відзначались всі деталі необхідних робіт. Наприклад, при будівництві Цареборисова воєводам Богдану Бельському та Семену Алферову дано наказ передивитись «детей боярских» та наказати їм брати запаси *«на все лето и на осень и до зимы. А которым лицем по розписи с ними зимовать и темъ велеть иматъ запасы и на зиму и на лето... Придя на место городъ обложитъ по чертежу и по росписи каковы им чертеж и роспись даны. И велети плотникомъ городъ рубити... А башни делают круглые или четверугольные смотря по месту какъ государеву делу прибыльнее и крепче и прочнее... а делати имъ городъ такъ чтобы ево глиною обмазать мочно»* [10, с. 6-13]. Сліди обмазування стін глиною простежено при дослідженні проїзної башти Валківського (Можевського) острога, про що говорилось вище [77; 86].

Вважаємо необхідним більш детально зупинитись ще на одній особливості будівництва укріплень фортець, яка відмічена на археологічних матеріалах. Стратиграфічні дані, що було отримано у розкопах показують, що будівниками острогу, можливо у зв'язку з обмаллю часу, було використано оригінальний спосіб створення фундаменту під стіни фортеці. При ритті рова викид чорноземного ґрунту відбувався назовні, а викид материкової глини – у внутрішній бік фортеці, від чого на поверхні сформувався 20-25-сантиметровий шар материкової глини із значними домішками зерен вапняка. Потім глину поливали водою, вона затвердівала, і вже на цій основі будували дерев'яні стіни фортеці. Рів мав ширину приблизно 4 м та глибину 3,1 м, з

залишками „частика” на дні. Тайний хід із фортеці до струмка починався неподалік від північно-західної кутової башти фортеці, мав ширину 3 м та глибину 2,2 м. Починався він „тамбуром”, що було облицьовано по бокових стінках деревом [24; 25].

Згідно правил фортифікації укріплення мали, окрім ровів та валів, такі елементи як надовби, частики. Усередині укріплення будували адміністративні і господарські будівлі: церкви, воєводський будинок, соляний і пороховий склади тощо. Двірські ділянки були невеликими, що обумовлювалося розуміннями безпеки. Місто (посади) розташовувались безпосередньо навкруги укріпленої частини фортеці (дитинцю). Нерегулярне планування міст підпорядковувалось рельєфу місцевості. Поступово навкруги острогу будувались приміські слободи, що служили постійним місцем проживання для більшості мешканців (Рис. В. 5 – В. 9, В. 12, В. 14 – В. 17).

Тип Б (фортеці у складі Української укріпленої лінії) являв собою регулярні земляні укріплення (Рис. В. 20, В. 22), що будувались виключно для оборони і, скоріш за все, вони не були заселені громадським населенням. За писемними даними згадуються містечки будівників лінії, що, як правило, розташовувались неподалік від фортець.

Сама укріплена лінія була складною фортифікаційною системою, до неї входили вал, ров, фортеці, редути, редани та люнети, батареї, блокгаузи та комунікації. У лісовій місцевості робили засіки. Крім того існували також додатково споруди сторожової служби – форпости, маяки, бекети («пiketи»). Про лінію у визначному творі XVIII ст. «Історія русів» містяться такі дані *«судячи з ширини та глибини ровів і каналів лінійних, їх валів та насипів... та всякого роду фортецями, названими іменами членів Царської родини і назвами міст Великоросійських, і, нарешті, судячи з того, що розгорнувши всі тії вигини в просту лінію, дали б вони коло 1000 верстов, треба думати, що така робота в інших країнах уважалася б за чудо витвору людського і нітрохи не поступалася б дивом перед викопаним Меридовим озером і всіма кам'яними роботами та насипами єгипетськими»*.

До наших часів розкопки фортець Української укріпленої лінії (тип Б) поки не проводились. Проте за писемними даними відомо, що вони зводилися як укріплені пункти із будівлями та постійним гарнізоном, посеред фортець розміщували приміщення блокгаузів, будинки коменданта та канцелярії ландміліцьких полків, пороховий льох, провіантський магазин, цейхгауз, колодязь, вартівні та ін.

2.2.2. Слободи, хутори, села.

Відкриті поселення розташовувались переважно у безпосередній близькості до городищ, оскільки в умовах загрози татарської навали поселенці мусли шукати захист у межах укріплення. Як і селища попередніх часів, вони знаходились неподалік від джерел води. На Слобожанщині панував безсистемний тип поселень. Рідко зустрічалися безсистемно-вуличний або радіально-вуличний типи [276, с. 21].

Необхідність розташування слобод, хуторів та сел у безпосередній близькості до городищ спочатку була обумовлена цілями захисту від татарської навали. По мірі того, як загроза нападів кочовиків відпала, фортеці перетворились на важливі адміністративні, торгові та культурні центри і продовжували притягувати до себе мешканців Слобожанщини.

Планування слобод в основному відповідало конфігурації рельєфу (Рис. В. 5 – В. 9, В. 12, В. 16). З XVI ст. у Московському царстві започатковується практика державного регулювання забудови міст, що було у відомстві Розрядного приказу. Виходячи зі зручності проїзду, санітарних норм і пожежної безпеки були вироблені найбільш прийнятні нормативи ширини вулиць, провулків та тупиків. Оптимальна ширина вулиць складала 4 сажени (виходячи з розрахунку проїзду 4-х підвід), ширина провулків становила 3, 2 чи 1 сажень. Поперечна сітка вулиць і провулків визначалася нарізкою кварталів. Аналізуючи наявні картографічні матеріали можна дійти висновку, що найбільш характерними були квартали із співвідношенням сторін 1:3, 1:4, 1:5.

На дійсний час відомі, зафіксовані та частково археологічно досліджені посади та хутори Цареборисівської, Валківської, Харківської, Верхньосалтівської, Чугуївської та Мохначанської фортець [79-81; 85-88; 188; 192; 198; 202; 204-208; 327; 328].

Аналізуючи відповідні картографічні матеріали (Рис. В. 7 – В. 9, В. 12) ми бачимо, що будівництво поселень велось частіше за все шляхом розширення посадів міст-фортець у радіальному напрямку. Часто такі посади з часом додатково укріплювали новими фортифікаційними спорудами (будували додатково вали та рови) з урахуванням існуючої житлової та господарської забудови. Яскравим прикладом останнього є поступове розширення меж Харківської фортеці: від перших укріплень міста-фортеці (Рис. В. 11) до більш пізньої та більш складної системи фортифікації (Рис. В. 12). Підтвердження цьому ми також бачимо фіксуючи наявність культурних нашарувань др. пол. XVII – XVIII ст.ст., та/або також синхронних їм жител і господарських ям при розкопках у околицях міст-фортець Слобожанщини. Саме такі поселення зафіксовані при археологічних дослідженнях сучасних м. Харкова [79-81; 84], м. Чугуєва [327; 328], с. Старі Валки [86], с. Червоний Оскіл [86-88], с. Верхній Салтів [202; 205; 206], с. Мохнач [207; 208].

Отже, при співставленні картографічних, писемних та археологічних джерел ми бачимо тенденцію до формування поселень, слобід та хуторів у безпосередній близькості до міст-фортець (шляхом їх розширення або заснування на незначній від них дистанції).

За архівними та картографічними даними також можна встановити і характер внутрішнього планування, трасування вулиць та розміщення житлової і громадської забудови. Проте, не дивлячись на те, що на ряді поселень вже проводились археологічні дослідження (розкопки), жодне з них на дійсний час не розкрито суцільною площею. Таким чином, для складання остаточних висновків про особливості їх внутрішнього планування даних поки все ще недостатньо.

2.2.3. Юрти, ухожі промисли та роз'їзні сторожі.

Юрти, ухожі промисли та роз'їзні сторожі з'являються на Слобідській Україні перед початком її заселення (Рис. В 2). Територія майбутньої Слобожанщини у XVI ст. належала Московії і з сер. XVI ст. тут постійно їздили станичники з Путивля, які стежили за пересуваннями грабіжницьких загонів кримських татар. Після спалення Москви кримським ханом Девлет-Гіреєм у 1571 р. процес просування кордонів Московського царства на південь стає більш помітним: була зміцнена охорона кордонів, реорганізована прикордонна служба. Кількість «служилих» людей була збільшена, визначені пункти для розміщення сторож та маршрути для станичників. У ряді міст встановлено сторожові пункти, з яких вартові стежили за пересуванням татар по Муравському, Ізюмському та Кальміуському шляхах. У регламенті, розробленому для вартових і станичників суворо наказувалося не стояти сторожем на сторожах, а з коней не сходячи, їздити по урочищах. Заборонено також було на одному місці кашу зварити двічі [19, с. 7-8; 259, с. 22-23; 7, с. 52-53], чому можна знайти багаточисленні приклади у Ніконовському літописі.

З 1596 р. місце Путивля у відношенні до Центральної Слобожанщини (переважно до району середньої течії р. Сіверського Дінця) займає Белгород, що був заснований біля притоків цієї ріки. Вниз по течії Сіверського Дінця розповсюджується господарча діяльність білгородських мешканців. Саме на території майбутньої центральної Слобожанщини, а саме на Сіверському Дінці та гирлі Оскола складаються своєрідні промислові уходи – „белгородські юрти” [129, с. 46 – 47].

Територія юртів називалась Донецькою волостю; у адміністративному відношенні вона вважалась частиною Белгородського повіту та підпорядковувались Білгородському розрядному приказу. Юрти являли собою великі ділянки із різноманітними промислами: бджільництвом, рибною ловлею, бобровими гонами, полюванням тощо. За даними Белгородської писцової книги 1626 р. у Донецькій волості знаходилось 9 юртів: Салтівський,

Котковський, Бабкінський, Терлецький, два юрта на р. Уди – Балаклійський, Чепельський та Ізюмський. Сел, слобод чи хуторів у Донецькій волості писцова книга 1626 р. не згадує [129, с. 46 – 47]. Д.І. Багалій нараховує 20 юртів на території Донецької волості та Чугуївського уїзду. Крім того, існували юрти окремих панів.

Археологічними розвідками місця знаходження юртів поки не встановлені. Археологічні дослідження їх не проводились. Пошук та дослідження юртів є задачею подальших археологічних досліджень пам'яток козацької доби Слобожанщини.

2.2.4. Залишки виробництва та селітроваріння.

На наш час залишків виробництва у вигляді виробничих центрів на центральній Слобожанщині поки не знайдено, проте виявлено низку пов'язаних із виробництвом речей. Так, наприклад, можна припустити наявність керамічного виробництва при знахідках бракованих керамічних виробів, виробів виконаних із місцевої глини; виготовлення виробів з заліза, свинцю та скла – при знахідках у великій кількості відповідного шлаку, криці та виплесків; виготовлення крем'яних мікролітів-вкладишів для вогнепальної зброї (рушниць, мушкетів, пістолей) – при знахідках відповідних мікролітів, виготовлених із місцевої сировини.

Одним із самобутніх, притаманних саме для козацької доби, виробництв можна назвати селітроваріння, що набуло особливо значного поширення [5, с. 54]. Це було пов'язано з великим попитом на порох для вогнепальної зброї. При виготовленні димного пороху головною складовою частиною його була селітра. Її добували з гумусу чорнозему у майданах (розритих курганах [5, с. 54] або захисних валах городищ [324, с. 11]. Таку інтерпретацію майданам дали результати досліджень початку ХХ ст. (О.О. Спіциним висловлено припущення, що майдани є місцями для виготовлення селітри [5, с. 54]) та праці сучасних авторів [161, с. 65 – 76]. Підтвердження видобутку селітри із гумусованого чорнозему знаходимо не тільки у вигляді залишків майданів та майданоподібних споруд, а і у письмових джерелах тих часів.

Гійом Левассер де Боплан відмічає: „Вони (мешканці України) дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох”, П’єр Шевальє – „...їх особливістю є те, що вони чудово вміють виробляти селітру, на яку багата їхня країна та яку вони вивозять до різних країн Європи. Селітру відправляють у великій кількості до Гданська, звідки її забирають голландці та інші народи”, Самуель Готліб Гмелін – „Треба зазначити, що селітряні місця беруть в оренду деякі українці, котрі за певну винагороду зобов’язуються доставляти селітру до Артилерійської Колегії, і за це лише їм дозволено варити селітру”[165].

Обстеження майданів на території Слобожанщини, а саме на Луганщині, здійснювалось у 2000 р. М. Ключневим разом із учнями – членами секції археології ЛугМАН при підтримці Луганського обласного товариства Українського козацтва [165, с. 18 – 22]. Воно включало у себе уточнення місцезнаходження пам’яток, вивчення топографічних особливостей розташування, виявлення конструктивних елементів комплексів, складання загальних топографічних планів за допомогою інструментальної зйомки, збирання підйомних матеріалів.

При будівництві майданів використовувались переважно великі кургани (оскільки для отримання селітри необхідна була велика кількість гумусу), що розташовані поблизу лісу (який також необхідний у процесі виробництва). Промисел селітродобування на майданах включав такі основні моменти: по-перше, вибирання на дні лійчастої ями чорнозему, збагаченого селітрою у результаті вимивання її дощовими водами із похилих стінок „лійки” споруди і, по-друге, виварювання з цієї вже збагаченої сировини готового продукту. Як свідчать архівні й письмові джерела, цей процес був трудомістким і відносно складним: курганну землю у певній пропорції змішували з дерев’яним попелом і негашеним вапном, заливали водою. Відцідивши суміш, одержували насичений розчин селітри, з якого у спеціальних „вареницях” після кількаразового підігрівання і охолодження випадала кристалізована селітра. Сліди довготривалих вогнищ, де виварювалась селітра, виявлені, наприклад,

під час розкопок Перещепинського майдану (розкопки Д.Я. Телегіна, 1971 р.). Виварений ґрунт вивозили за межі майдану, де виникали валоподібні насипи – „вуса” [5, с. 55]. Дослідження майдану біля Біловодська на Луганщині дають змогу припустити, що „вуса” – це не просто відвали відпрацьованого ґрунту, а також виробничі майданчики. Тут гумус змішувався з золою, викладався на спеціально зроблені з суглинку невеликі вали та ще раз промивався (можливо, гарячою водою) і збирався у спеціальних ямах. Це давало можливість одержати більш збагачену сировину. Збагачений розчин виварювався на майданчиках, що очевидно, розташовувалися як у межах „вусів”, так і поблизу від них. Наявність на майданчиках „вусів” залишків якихось дерев’яних конструкцій дає змогу припустити, що для збору збагаченого розчину у ямах використовувались дерев’яні рівчаки, та встановлювались дерев’яні бочки або відра. Використання гарячої води та дерев’яних конструкцій у селітроварінні зафіксовано в одній з турецьких хронік 1740 р.: *„Раскапывается земля, и на яму накладывается длинная выдолбленная колода, на которой укрепляются бочонки и трубы, наполнявшиеся выкопанной землей. Сверху наливается горячая вода, которая, стекая, попадает в котел, где размещивается и кипит. Затем в котел кладут палочки, на которых за ночь откладывается селитра толщиной в палец”* [165].

Єдиним археологічно дослідженим місцем виробництва селітри по суміжних територіях є табір селітроварщиків на Більському городищі скіфського часу. На відміну від більшості випадків, коли для здобичі селітри використовувався ґрунт з курганів, цей селітроварний стан був розміщений на захисній системі (у валах) городища скіфського часу. Детально аналізується вказаний комплекс у роботах Д.В. Каравайка, С.А. Скорого та В.В. Приймака, та Супруненка О.Б., Шерстюка В.В. та Пуголовка Ю.О. [160].

Селітряний промисел мав сезонний характер. Це було обумовлено специфікою виробництва і археологічно підтверджується відсутністю залишків постійного житла поблизу майданів. Проведення суцільних

маршрутних розвідок дозволить картографувати та дослідити археологічно ці об'єкти і на Харківщині.

2.3. Будівельні традиції.

Вивчення традицій домобудування поряд із дослідженням обрядів, звичаїв, світогляду, а також спостереження над народними знаннями, національним вбранням, усною народною творчістю, ремеслами і промислами дає інформацію про культуру слобідського народу. Будівництво завжди втілювало традиції матеріальної та духовної культури народу. У ньому певним чином відбивався ступінь розвитку суспільства.

За етнографічними даними характерною рисою будівництва Слобожанщини є гранична простота конфігурації плану, для максимального спрощення роботи. Тому план житлового будинку мав форму витягнутого прямокутника. Пропорції плану будинку, тобто співвідношення сторін мали повздовжньо витягнуту композицію (від 1:1,5 до 1:2), залежно від типу планування [385, с. 460]. Причому ширина будинку становила приблизно 4,50 – 6,0 м. У тих випадках, коли до будинку прибудовували господарче приміщення, форма плану ще більше витягувалась [322, с. 20]. Будівлі на Слобожанщині були взагалі невеликі. Панські будівлі мало чим відрізнялися від міщанських. Навіть домівки найбільшої старшини на початку XVIII ст. були невеличкі [350, с. 120]. Але хата заможної людини, звичайно, мала більші розміри та складніший план ніж бідняцьке житло.

Панівний тип житла Слобожанщини др. пол. XVII - XVIIIст. – це хата з одним житловим приміщенням. Найбільш просторим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Двокамерне селянське житло також мало місце. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Саме таке житло і було знайдено у Верхньому Салтові [97, с. 54-59].

Планування хат було різноманітним. У бідноти вони найчастіше були однокамерні (рідко двокамерні – склалися з житлового приміщення та сіней), а у середняків – з двома житловими приміщеннями, розділеними

сінями. У них пізніше відгороджується приміщення для комори ("чулан"), зрідка зустрічаються у плані хати: житлове приміщення, сіни, комора [112, с. 35]. Отже, у житловій архітектурі завжди передбачали додаткові приміщення, які легко можна пристосувати до житла.

Фундаменти у будівництві були відсутні. Тобто фундаменту у сучасному розумінні цього слова (з основою, поглибленою в ґрунт нижче лінії промерзання) не було. Таким чином, роль своєрідного фундаменту виконувала призьба.

Долівка (земля) у житлі завжди була земляна, мазана глиною. Доцана підлога навіть у будівлях заможних селян траплялась дуже рідко [350, с. 123].

Слобожани мали два типи конструкції стін: зрубний і каркасний. Але через нестачу лісу на Слобожанщині, його хижацьке знищення, високу ціну на лісоматеріали, а головне велику потребу у лісі для будівництва захисних споруд (засік), співвідношення зрубних і каркасних жител змінюється на користь останніх, зрубне житло стає привілеєм заможних господарств.

Стіни каркасних будівель склалися зі стовпів (сох), які закопували у землю або вставляли у нижній зрубний вінець (підвалини). Стовпи розміщували по кутах будівлі й проміжках стіни на віддалі, що залежала від заповнювача каркасу. Стовпи зверху сполучались обв'язкою. На Слобожанщині переважав вертикальний спосіб заповнення каркасу (сторчівка). Проміжки між стовпами каркасу закладали більш тонким деревом – торчами, які заводилися зверху у повздожню обводку, а знизу або закопувались в землю, або вставлялися у нижню балку – підвалини. Основним заповнювачем дерев'яного каркасу були місцеві матеріали, зокрема очерет, глиновальки. Вертикально поставлені пучки очерету кріплять до горизонтальних жердин, закріплених між стояками каркаса. Пучки встановлюють у шахматному порядку: один з зовнішнього, другий – з внутрішнього боків, заповнюючи порожнини глиносоломою [322, с. 139]. Також іноді між стовпами (тулами), що утворювали каркас, набивали вертикально кілки, а їх заплітали хмизом, очеретом, лозою або перевеслами

соломи, а далі з обох боків обмазували товстим шаром глиносоломи (мазанка). Збудовані таким чином хати називали турлучними. Вони мали дуже легкий каркас із густо поставлених стовпчиків, які скріплювалися кількома рядами горизонтальних жердок. Їх обов'язково мазали ззовні, зсередини і білили [127, с. 210]. Побутувала і безкаркасна техніка зведення стін із глиносолом'яних вальків та блоків-цеглин (саману, колибу) [322, с. 139].

Дах робили з великим звісом, і він спускався над призьбою. Це робилось для захисту стін житла від атмосферних опадів. Найбільш поширеним і простим прийомом влаштування звісу покрівлі був випуск за межі стіни кінців вінців. Дах у народному житлі був здебільшого солом'яний (внатруску), що пояснюється дешевістю соломи і простотою виготовлення. При виборі форми даху значну роль відігравали міркування економічності і теплопровідності покрівельного матеріалу. Кліматичні умови Слобожанщини (сильні вітри) вимагали покрівлю у хатах робити нижчою, щоб зменшити навантаження. Також це вимагало споруджувати покрівлі низької, обтічної форми [322, с. 82]. Солом'яна покрівля часто прошивалася лозою, здебільшого у нижній частині, щоб зберегти соломі від зривання вітром. Наряду із соломою, як місцевий покрівельний матеріал, широко використовувався очерет. Таким чином, для Слобожанщини характерні невисокі, без жодного уступу, м'які покрівлі.

2.3.1. Житла.

Домобудівництво козацької доби на Слобожанщині все ще є слабо дослідженою темою. Це, насамперед, пов'язано із відсутністю широкої археологічної джерельної бази. Крім сучасних досліджень автора (розкопки Цареборисівської, Харківської та Валківської фортець) [79-91] та рятівних розкопок у Чугуєві (під керівництвом Г.Є. Свистуна) [329; 330] до останнього часу дослідженими були лише житла козацької доби у Верхньому Салтові (експедиції під керівництвом В.В. Колоди [188; 202; 205-206] та Н.В. Чернігової [404-406]).

Серед споруд, зафіксованих останніми серед вищезазначених експедицій, три (яма №№ 24, 36 та 38 за наскрізною нумерацією у звітній документації) можуть бути віднесені до жител козацького часу.

Житло № 1 (яма № 24, 1997 та 1998 рр., верхньосалтівське селище) досліджувалось протягом двох польових сезонів (Рис. В. 23). Загальна його глибина не зовсім зрозуміла (від рівню сучасної денної поверхні складала 2,50 м (у звіті за 1997 р.) та 1,80 м – у звіті за 1998 р. [202; 206]. У північній та західній частинах виявлено полицки завширшки 0,15 – 0,20 м (глибина складала 2,15 від денної поверхні). З південного боку до житла примикав вхід завширшки 1,25 м у вигляді чотирьох сходинок (на глибинах 1,20 м, 1,50 м, 1,80 м та 2,0 м). У заповненні житла виявлено велику кількість керамічних виробів козацької доби. Дослідник надає опис «светлой окантовке» при фіксації плями ями після горизонтальної зачистки, що, можливо, свідчить про побілені стіни вказаного житла.

Житло № 2 (яма № 36 1998 р., верхньосалтівське селище) мало підквадратну форму (Рис. В. 24), глибина дна складала 3,0 м від сучасної денної поверхні [209]. Піч фіксувалася у вигляді скупчення глиняних вальків. У житлі був підклет (глибина – 3,4 м). У заповненні виявлені артефакти козацької доби: переважно уламки керамічних виробів, глиняні риболовні грузила, уламки скляних виробів, точільні каміння та кременеве кресало [209].

Житло № 3 (яма № 38, верхньосалтівське селище) мало гарну збереженість (Рис. В. 25). Воно являє собою залишки прямокутної у плані будівлі, вхід до якої був з південного кута. Житлове приміщення було «впущено до округлого котловану» (за словами дослідника), максимальні розміри якого складають 3,6х3,4 м, рівень дна – 2,3 – 2,35 м. Розмір вхідної ями складає 1,8х1,2 м. Основне приміщення було майже квадратним у плані з розмірами 2,2х1,8 м. Його кути були орієнтовані по сторонах світу. У північному, східному та західному кутах виявлені стовпові ямки із залишками зотлілого дерева діаметром 0,15 м, що говорить про каркасно-стовпову конструкцію стін житла. Всі ямки (за винятком західної) знаходяться за

межами житлового простору. Східна і північна виготовлені в похилих материкових стінах котловану. Заповнення житла дослідник описує наступним чином.

У центрі приміщення на земляному останці виявлені залишки печі із склепінчастим верхом, що в плані мала вигляд неправильного овалу з розмірами 1,25x0,65 м. Черінь печі знаходився на глибині 1,4 м і мав товщину понад 0,1 м. При спорудженні печі спочатку було створено основу (фундамент із нанесеного чорнозему і перепаленої печини (0,2 м)). Його можна пояснити як залишки від зруйнованої попередньої печі. Вище череню печі був змішаний ґрунт, який складався із чорнозему, печини, уламків кахлів. У цьому ґрунті простежується багато прошарків попелу, виявлені залишки зруйнованого зводу печі (шматки твердої перепаленої печини). Навколо печі знайдено багато фрагментів кахлів.

З південної сторони основного приміщення на глибині 2,0 м виявлена сходинка, що зв'язує житлове приміщення з сіньми житла. Останні мали глибину 1,6 – 1,7 м. У західній частині сіней біля сходинки виявлені 2 ямки діаметром 0,55 м і 0,25 м; форма їх дна – увігнута, а глибина – 1,95 м. Скоріше сіни житла трималися на одному опорному стовпі діаметром 0,25 м, а ямка з більшим діаметром використовувалась за господарськими потребами. Нажаль, отримані археологічні матеріали не дають можливості зробити висновки щодо конструкції перекриття даної будівлі. Опорний стовп простежити не вдалось. Поряд із цим житлом знайдено шведський срібний солід 1648 р., що дозволяє датувати його др. пол. XVII – XVIII ст.

Для реконструкції було обрано це житло, оскільки воно мало найкращу збереженість (Рис. В. 40). При її виконанні автор мала на меті встановити конструктивні особливості та зовнішній вигляд пізньосередньовічного слобідського житла. Для досягнення поставленої цілі було залучено весь комплекс джерел: як письмові, етнографічні, так і археологічні. Перші з вищезазначених джерел дозволили вивчити характерні риси житлобудування

та уявити зовнішній вигляд домівки, в той час як останні безпосередньо надали матеріал для виконання реконструкції (Рис. В. 25).

До наукового обігу це житло було введено І. Черніковою [407, с. 39-40]. У тезах її доповіді зроблено беззаперечні, з нашої точки зору, висновки про каркасно-стовпову конструкцію стін, та використання 2-ох ямок в тамбурі відповідно як стовпову та ямку господарського призначення. Але з іншими висновками неможливо погодитись.

Дослідниця інтерпретує змішаний шар чорнозему та перепаленої печини, що розташовувався між чорноземним фундаментом-осною та черенем печі, як залишки попередньої зруйнованої печі. Але по-перше, характер заповнення житла не дає підстав говорити про його довготривале функціонування, по-друге, кахляні печі були достатньо міцними і тому неможливо говорити про випадковий злам, по-третє, на нашу думку, житло належало незаможній родині (про це свідчить наявність теракотових, а не полив'яних кахлів, додатковим аргументом слугує той факт, що житло однокамерне) і тому піч не могла бути зруйнована для будівництва нової, оскільки такі витрати для родини з невеликим достатком були невиправданими. Тому ми трактували змішаного шару як конструктивну особливість печі, що дозволяла зробити більш міцну основу (тло) печі. Крім того саме наявність залишків перепеченої глини говорить скоріш про функціонування печі, внаслідок чого і відбувся її випал. Наявність залишків побілки на кахлях також підтверджує тезу про використання обігрівальної споруди.

Автор говорить про те, що опорний стовп простежити не вдалось, але на нашу думку найглибша стовпова ямка, що розташована майже в центрі приміщення, і є опорна. Тому можна говорити про характер перекриття оселі. А саме, на наш погляд, це був чотирьохсхилий асиметричний (витагнутий в бік житлового приміщення) дах з соломи або очерету.

Слід відзначити ще таку особливість в інтер'єрі житла, як розташування стаціонарної печі в центрі жилого приміщення. Це не є характерним для

слов'янських будівель. Подібне розміщення печі нераціональне на перший погляд, оскільки зменшує житловий простір, але саме воно забезпечувало рівномірний обігрів споруди. Розташування входу в хату з південної частини також, на нашу думку, пояснюється захистом від холодного північного повітря та намаганням зберегти тепло в оселі. Наявність такої нехарактерної для нашої території речі в інтер'єрі житла, як розташування печі в центрі, можна пояснити традиціями, що були принесені на Слобожанщину з Правобережжя. Ця гіпотеза підтверджується і письмовими джерелами, згідно яких В. Салтів був заселений саме вихідцями з Правобережжя [6, с. 439].

Фрагменти глиняної обмазки, які трактуються І. Черніковою як залишки зводу печі, на нашу думку, є не тільки залишками зводу, а і глиняної труби-димаря. Наявність останньої підтверджується даними письмових та етнографічних джерел [122, с. 266].

Проте слід зазначити, що відсутність подібних жител серед тих, що розкопані останнім часом, поставило перед нами задачу перегляду джерела для реконструкції. Сучасний аналіз наукового звіту дослідника дозволяє припустити невірну трактовку вказаного помешкання. Перегляд джерела для реконструкції [206] тепер приводить до інших висновків. Графічна реконструкція (Рис. В. 40) була зроблена на підставі креслення стратиграфічного розрізу житла № 3 В.В. Колоди (Рис. В. 25). Співставлення фотографії розрізу житла із стратиграфічним кресленням дослідника у звіті наочно ілюструє, що останнім вибірково замальована лише центральна частина заповнення житла. Проте як на фотографії розрізу чітко фіксуються лінзовидні прошарки верхніх шарів заповнення приміщення, що свідчать скоріше про єдиноразовий викид залишків кахляної печі разом із попелом. Отже помешкання, на нашу сучасну думку, після завершення його прямого функціонального використання, відіграло роль смітної ями. Саме тому вказане скупчення кахлів не можна трактувати як «залишки печі». Цей висновок також пояснює «розміщення печі у центрі житла».

Археологічними дослідженнями автора (розкопки Цареборисівської фортеці [86-91]) зафіксовано залишки жител кін. XVI – XVII ст. із відповідними артефактами, що дозволяють датувати ці споруди, встановити етнічну належність їх мешканців (оскільки переважна більшість є закритими комплексами), а також зробити окремі висновки щодо особливостей будівництва, конструкції, зовнішнього вигляду.

Серед вищевказаних жител, чотири являли собою землянки без виражених сходинок, обшиті дерев'яними дошками зсередини та два були наземними заглибленими житлами із довгим вузьким входом та кількома сходишками. Розглянемо більш докладно вказані житла за їх типами.

ЗЕМЛЯНКИ являли собою вирізані в материку житла (Рис. В. 26 – В. 33), орієнтовані по сторонах світу, без сходинок, з прямими вертикальними стінами (Рис. В. 27, В. 29, В. 31), що обшиті дерев'яними дошками (Рис. В. 26: 2). Розглянемо їх більш детально.

Житло № 4 (яма № 1 розкопу № 1 2004 р. Цареборисівської фортеці). Воно зафіксоване на глибині 0,50 м і має розміри 3,00 х 4,25 м. Загальна глибина житла від сучасної поверхні складає 2,05 м. Комплекс має прямі вертикальні стіни, та нішу у південній частині (Рис. В. 39: 1). Вздовж стін зафіксовано рівчак для обшивки їх дошками. По кутах та у центрі північної і західної стіни виявлені стовпові ямки. На другому етапі функціонування Цареборисівської фортеці западина, що залишилась від житла використовувалась як смітна яма, що забезпечило своєрідну консервацію вказаного житла.

Тому характер заповнення верхніх шарів (до 1,30 м глибиною від сучасної поверхні) відповідає функціональному призначенню (смітник): прошарки попелу та змішаного з ним чорнозему густо насичених знахідками др. пол. XVII ст. (кераміка, скло, кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби (переважно цвяхи), монети, кістяний гудзик тощо).

На глибині від 1,30 м і до 1,55 – 1,75 м (стерильний прошарок, що забезпечив консервацію житла) простежувався вологий мішаний з глиною

чорноземний ґрунт, нанесений після зруйнування житла. Цей шар формувався у період запустіння городища (пер. пол. XVII ст.)

Нижче (з 1,55 – 1,75 м до дна (2,05 м)) знаходився шар вологої глини, насичений залишками горілої деревини та попелу. Саме ці нашарування ми відносимо до заповнення житла-землянки першого етапу існування городища. На дні житла знайдено залізне свердло, кістяна деталь порохівниці, намистина та ін. У ниші житла був знайдений великий за розмірами сірий гончарний горщик московського типу в уламках. При розчищенні та реставрації горщика у стаціонарних умовах виявилось, що всередині останнього (один в одному) розташовані ще два цілих горщика меншого розміру того ж типу. Вважаємо, що один з них є результатом роботи місцевих гончарів, оскільки він зроблений з „блакитної” глини, виходи якої зафіксовано нами безпосередньо на підшві мису. Отже, житло датується рубежем XVI – XVII ст.ст. та належить московським переселенцям.

Житло 5 (яма № 5 розкопу № 4 2006 р. Цареборисівської фортеці) (Рис. В. 27, В. 28). зафіксоване на глибині 0,50 м, загальна глибина долівки від сучасної поверхні складає 2,25 м. Житло має прямі вертикальні стіни. У південно-західному куті розташована піч-кам'янка з димарем, що вирізаний у південній стінці та передпечною ямою, що примикала з півночі. Вздовж східної та західної стін чітко зафіксовані сліди згорілих дошок, якими вони були обшиті. По периметру дна йшов рівчак глибиною 0,10 м для кріплення вказаних дошок. Заповнення (як і у попередньому випадку) складалося з трьох різночасових шарів.

Верхні шари ями (до 1,30 м глибиною від сучасної поверхні) – смітник: прошарки попелу та змішаного з ним чорнозему густо насичених знахідками другої половини XVII ст. (кераміка, скло, кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби (переважно цвяхи), монети, бронзовий хрестик-тільник).

З 1,30 м і до 1,55 – 1,75 м простежується вологий чорноземний ґрунт, що сформувався після зруйнування житла. Цей шар утворювався в період запустіння городища (пер. пол. XVII ст.)

Далі (з 1,55 – 1,75 м до дна (2,25 м)) знаходиться шар вологої глини, насичений залишками горілої деревини та попелу. Ці нашарування відносимо до заповнення житла-землянки першого етапу існування городища. На дні житла знайдено уламки залізних виробів та розвали нижніх частин гончарних горщиків сірого кольору московського типу.

Така стратиграфія, конструкція та артефакти заповнення житла дозволяють віднести його до рубежу XVI – XVII ст.ст.. та віднести до московських переселенців.

Житло № 6 (яма № 8 розкопу № 4 2007 р. Цареборисівської фортеці) також було землянкою московського типу (Рис. В. 29, В. 30). Об'єкт складався з двох різночасових комплексів: московського житла рубежу XVI – XVII ст.ст. та смітника др. пол. XVII ст. (вторинне використання). Житло мало підквадратну форму, прямі вертикальні стіни, що звужувались до дна, орієнтоване стінами по сторонах світу, розміри 3,15 x 3,25 м, глибина дна сягала 2,20 м. Вздовж стін комплексу простежений рівчак завширшки 0,20 м та глибиною від 2,40 до 2,50 м в різних його частинах. Розміри дна житла без урахування рівчаку під дошкову обшивку стін складали 2,55 x 2,60 м. У рівчаку, біля стін та на дні ями фіксувались шматки горілих дерев'яних дошок від облицювання стін. Поличка вздовж східної стіни комплексу вірогідно є залишком входу і слугувала сходинкою, її ширина 0,40 м, глибина в різних частинах від 1,50 до 1,80 м. Навпроти неї – до північно-західного куту ями примикала напівокруглої форми поличка глибиною 1,60 м та розмірами 1,8 x 1,25 м, що скоріш за все слугувала нішею для вікна. Зі сходу до неї примикала поличка шириною 0,30 м та глибиною 1,85 м; в південно-східному куті ніши знаходилась невелика (розмірами 0,65 x 0,40 м) ямка глибиною 1,65 м.

У південно-західному куті знаходилась піч розмірами 1,70 x 1,70 м, що залишилась як ями у вигляді трьох сходинок у дні житла. Перша мала розміри 1,0 x 0,80 м, глибину – 2,25 м, друга, що примикала до неї з півдня, шириною 0,70 м мала глибину – 2,30 м, третя примикала до першої та другої з південного сходу мала розміри 0,55 x 0,85 м, глибину – 2,40 м. Стінки були

прямі та вертикальні і трохи звужувались до дна. У нижніх нашаруваннях, що відносяться безпосередньо до житла, знайдені кістяна бусина та уламки кераміки московського типу.

У пічці зафіксовано глинисто-чорноземне заповнення, насичене попелом та вуглецями, на її дні виявлені великі шматки каміння та два залізних гарматних ядра (рис. 74: 33, 34). Останні, вірогідно, виконували додаткову функцію збереження тепла у приміщенні.

Житло 7 (об'єкти 5 та 6 розкопу № 5 2009 р. Цареборисівської фортеці) (Рис. В. 31, В. 32) зафіксоване строкатою плямою із заповненням з пропеченого ґрунту, попелу та великої кількості знахідок. У квадратах 5-6 та 8 на різних глибинах, починаючи від 0,50 м до 0,65 м зафіксовані відповідна двома компактними групами 17 гарматних ядер. Дослідження об'єкту велось із збереженням центральної бровки. Саме завдяки останній стало зрозумілим групування ядер саме у квадратах 5-6 та 8. Заглиблення від житла першого періоду, у другому використовували як яму для гарматних ядер, їх вибрали зсередини (квадрати 7 та частково-6) і вона перетворилась на смітну.

Житло має під прямокутну форму та орієнтоване стінами по сторонах світу, витягнуте по лінії північ – південь, має прямі стіни, що звужуються до дна. Розміри у плані від рівню фіксації складають 4,0x5,0 м; розміри дна – 3,0x4,0 м. Загальна глибина дорівнює 1,80 м. Вздовж стін простежуються рівчаки 0,20 м завширшки, загальною глибиною 2,0 м із стовповими ямками по кутах (загальна глибина – від 2,0 до 2,10 м). На стінах інколи простежуються сліди видбитків деревини. Фіксація стовпових ямок у дні цього московського житла-землянки дозволяє зробити реконструкцію інтер'єру.

Датування житла землянки першим періодом існування фортеці окрім даних стратиграфії, підтверджується також знаходженням уламків посуду московського типу на дні.

Перед житлом (з південного боку) розміщувалось невелике заглиблення підквадратної форми (розміром 3,0 x 2,0 м) та глибиною від рівня фіксації 0,30 м із нечіткими контурами і скоріш за все був сіньми до житла (об'єкт № 5). Датування цього об'єкту першим періодом базується на заповненні його переважно керамікою московського типу, а також наявністю у ньому копійки Івана IV Грозного.

Житло 8 (яма № 10 розкоп № 2 2007 р. Чугуївського городища) (Рис. В. 33) до жител вказаний об'єкт віднесено його дослідником [328, с. 33-42]. Проте виходячи з його розмірів та конструктивних особливостей [328, с. 33-42] до жител ми вказаний комплекс відносимо умовно, хоча за глибиною та характером заповнення він дійсно є «земляним об'єктом» та належав московським переселенцям. Все ж таки ми вважаємо, що такий малий за розмірами об'єкт не міг використовуватися як житло, а був скоріше за все, льохом. Викликають сумніви і інтерпретація у західній частині залишків печі (що за характером заповнення більш нагадує сучасний перекоп) (Рис. В. 33), а також «стовпові ямки», що при доволі великому діаметрі (у середньому близька 0,20 м) мають незначні глибини відносно полу (від 0,05 м до 0,15 м). Виникає також запитання для чого такі потужні стовпи у житлі-землянці розмірами 1,5 x 2,0 м (розміри ями розраховані приблизно за ілюстраціями, точні розміри автор у звіті не вказує [328, с. 33-42, с. 131-154]). Датується вказаний об'єкт срібною копійкою Михайла Федоровича та за заповненням переважно керамікою московського типу належить переселенцям з Московської держави.

НАЗЕМНІ ЗАГЛИБЛЕНІ ЖИТЛА (Рис. 16, 22, 23) як правило, складались з двох приміщень: основного (кімната) та додаткового (сіни). Основна частина була заглиблена у материк нижче лінії промерзання, додаткова – довгий вузький вхід у вигляді сходинок виводив на тогочасну денну поверхню та мав допоміжну конструкцію у вигляді стін, що зводились на опорних стовпчиках та дерев'яних колодах. Розглянемо такий тип жител більш детально.

Житло 9 (Рис. В. 34, яма № 11 розкопу № 2 Чугуївської фортеці) дослідником, Г.Є. Свистуном [328, с. 42-44, с. 155-188], визначається як «приміщення», проте ми схильні вважати цей комплекс залишками житла переселенців з Правобережної України (черкасів) виходячи з розмірів (що вдалось зафіксувати) та характеру заповнення (переважно уламки посуду черкаського типу). Все ж таки чітко атрибутувати залишки вказаного комплексу важко, особливо враховуючи той факт, що, на нашу думку, дослідник не закінчив вибір заповнення цього об'єкту (не довів розчистку комплексу до материку) (див. Рис. В. 34).

Житло 10 (яма № 1 розкопу № 3 2005 р.) (Рис. В. 35, В. 36) Заповнення житла являє собою чорнозем із окремими знахідками переважно др. пол. XVII ст. На дні спостерігався незначний прошарок попелу та горілої деревини.

Житло складалося з основного приміщення та довгого вузького входу, що примикав зі сходу. Основне приміщення мало підквадратну форму (3,75 x 3,60 м), глибина сягала 1,60 м від сучасної денної поверхні. У північній частині на глибині 1,40 м простежене вирізане у материку підвищення 0,80 м завширшки. По кутах виявлені стовпові ямки діаметром близька 0,20 м, що сягали від 1,60 до 1,90 м від сучасної поверхні. Стовпова ямка у південному куті приміщення знаходилась на невеликому підвищенні (його глибина – 1,40 м від сучасної денної поверхні). Вздовж східної стіни приміщення розташоване вузьке (0,20 м завширшки) заглиблення (глибина – 1,50 м), що об'єднувало стовпові ямки у єдину площину. Біля східної межі входу розміщувались дві стовпові ямки (діаметр близька 0,20 м, глибина – 1,70 м), що разом з двома іншими (діаметр близька 0,20 м, глибина – 1,45 м), розташованими на вході до приміщення, слугували опорами для перекриття над вхідною частиною споруди. У межах входу зафіксовано дві сходинки: перша глибиною 1,10 м, та шириною 1,75 м; друга глибиною 1,30 м та довжиною 1,20 м. З південного боку до входу примикала поличка глибиною 1,10 м.

У заповненні житла знайдені уламки гончарного посуду черкаського та московського типу, уламки архітектурно-декоративної кераміки (кахлів), кістки тварин, креймах, керамічні рибальські грузила, точильне каміння, уламки скліних виробів та віконниць, мідний скальпель, уламок сережки та монети (21 мідні лускоподібні монети Олексія Михайловича, три срібні ліскоподібні копійки та уламки і цілі шість західноєвропейських солідів). Отже всі матеріали датуються др. пол. XVII ст.

Таким чином, виходячи з конструктивних особливостей, стратиграфії та характеру заповнення житла воно датується др. пол. XVII ст. і належить переселенцям з Правобережної України (черкасам).

Житло 11 (яма № 4 розкопу № 4 2006 р.) (Рис. В. В. 37, В. 38) складається з основного приміщення та довгого вузького входу, що примикає з півдня. Основне приміщення мало підквадратну форму розмірами 4,30 x 3,90 м, його глибина складала 1,85 м від сучасної денної поверхні. У північно-західній частині на глибині 2,05 м простежене вирізане у материку заглиблення зі сходинок розмірами 1,80 x 1,50 м. Вздовж східної та західної стін розташовано по три стовпові ямки (по дві у кутах і одній між ними). Стовпові ямки мали діаметр близько 0,30 м та сягали від 1,60 до 1,90 м. Вздовж стін зафіксовано рівчак для кріплення обшивки дошками. Перед довгим вузьким входом до основного приміщення виявлено дві підпрямокутні стовпові ямки розмірами 0,35 x 0,30 м та 0,45 x 0,30 м глибиною 1,50 м та 1,55 м. У межах входу зафіксовано п'ять сходинок з нечіткими контурами. У південній частині, поряд на рівні давньої денної поверхні зафіксовано стовпову ямку (0,35 м в діаметрі) та рівчак (0,25 x 1,80 м), що тягнеться паралельно сходинок.

У заповненні житла знайдені уламки гончарного посуду черкаського та московського типу, уламки архітектурно-декоративної кераміки (кахлів), кістки тварин, керамічне рибальське грузило, залізна лучина, підкови та ніж, а також шведський білоновий солід та мідні копійки Олексія Михайловича. Отже всі матеріали датуються др. пол. XVII ст.

Таким чином, вказане житло також належало черкасам і мало подібну до вищеописаного конструкцію.

За характером заповнення перший тип (землянки) можна пов'язувати із московськими поселенцями першого етапу функціонування фортеці, а другий (наземні заглиблені житла) – з українським населенням (черкаси) другого етапу. Таким чином, можна висунути гіпотезу, що переселенці з Правобережної України (черкаси) принесли з собою традицію будівництва складних за конструкцією прямокутних житлових будівель з сінцями, а переселенці з Московської держави будували на Слобожанщині житла-землянки, обшиті дошками. Подальші розкопки поселень та фортець Слобожанщини дозволять з'ясувати чи є вказана тенденція домінуючою для регіону в цілому, чи вона носить локальний характер.

Слобожанщина, як окремий регіон України, має свої особливості щодо будівництва, використання матеріалів. Цьому сприяли особливості її природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов. Отже, можна говорити про те, що архітектура Слобідського краю, котра у своїй джерельній основі мала багато спільних східно-слов'янських ознак уже у XVIII ст. набула рис яскравої регіональної виразності. Особливими рисами архітектури Слобожанщини були: каркасно-стовпова конструкція стін з різним заповненням, низький, округлий дах, вкритий соломою чи очеретом, глиняна обмазка стін хати, їх розмальовування; просте планування житла.

2.3.2. Господарські споруди.

Господарські споруди було знайдено на різних пам'ятках Слобожанщини. Основним критерієм для визначення яких була відсутність залишків печі, на відміну від житлових споруд. Більшість з них досліджена на верхньосалтівському поселенні. Серед цих споруд дві були льохи, сім – невеличкі господарчі споруди (дві з них – наземні) і три господарчі ями різного призначення. Зазначимо, що у п'яти випадках споруди після закінчення свого існування перетворювались у ями для сміття та побутових відходів. Розглянемо більш докладно один з найцікавіших льохів. Це яма № 33

верхньосалтівського селища за наскрізною нумерацією у звітній документації [209, с. 23-24], введена до наукового обігу у 2000 р. [408, с. 44-46]. У плані льох мав підквадратну форму з дуже закругленими кутами, які були орієновані по сторонах світу. Загальна глибина залягання долівки складає 2,0 м. Горизонтальні розміри складають 3,10 x 3,00 м. З південно-східного боку споруди на рівні 1,4 м простежується поличка – останець материкової глини. Аналогічна поличка, але вже на глибині 1,5 м простежується вздовж північно-західних і південно-західних стін. У північно-східній стінці на тій же висоті виявлена невелика ніша – поличка з розмірами 0,9 x 0,35 м. Вздовж північно-східної стіни простежуються три стовпові ямки діаметром 0,2 – 0,25 м на однаковій глибині – 2,3 м. У кожній з них виявлені залишки зотлілого дерева, а у одній з них крім тліну збереглися залишки дерев'яного стовпа висотою 0,6 м, біля якого на глибині 1,5 м знайдено уламок кам'яної плити з приблизними розмірами 0,2 x 0,3 м при товщині 0,05 – 0,07 м. У південно-західному куті приміщення виявлено чотири ями від підпор перекриття, діаметром від 0,2 до 0,4 м, глибина коливається від 2,1 до 2,25 м. По центру льоху, у ямці діаметром 0,35 м і глибиною 2,3 м, виявлені залишки ще одного дерев'яного стовпа довжиною 0,7 м. На північний захід від цієї ямки на відстані 0,1 м виявлено ще одне поглиблення на 2,3 м, на дні якого знайдений камінь, дві грані якого мали сліди підтісування. Біля північно-східних і південно-західних стінок приміщення від глибини 1,2 м і до долівки добре фіксувалися залишки дерев'яного облицювання, яке було зроблене з дошок, товщиною до 0,15 м. Заповнення носить сміттєвий характер: фрагменти кахлів і посуду, кістки свійських тварин, невиразні фрагменти залізних виробів, попіл, крейда.

Після закінчення використання льох був перетворений у місце зсипання сміття і побутових відходів.

Господарські ями та смітники виявлені також при розкопках Цареборисівської фортеці. До льохів слід віднести також яму № 1 у розкопі № 2 2005 р. [86]. Вона читалась за характером заповнення: м'якість ґрунту

(внаслідок значного відсотку попелу) та велика кількість знахідок при роботі на глибині 0,50 м. Поряд з нею виявлено незначний (розмірами 0,50x0,60 м, потужністю 0,10 м) прошарок перепеченого ґрунту насиченого попелом, що є залишками тимчасового вогнища. У заповненні верхніх шарів об'єкту виявлено скупчення уламків теракотових коробчастих кахлів з вензельним візерунком. Загальна глибина ями сучасної поверхні складає 1,70 м. Стінки прямі, вертикальні і закруглюються біля дна. Простежується широка (1 м) сходинка, на глибині 1,40 м від сучасної денної поверхні, що розміщується в східній частині. Невеличкі (глибина від сучасної денної поверхні – 0,60 м), розміром 0,25 x 0,30 м та 0,45 x 0,50 м полички зафіксовані у південному секторі.

Характер заповнення верхніх шарів (до 1,50 м глибиною від сучасної поверхні) відповідає її функціональному призначенню (смітник): прошарки попелу, перепеченого ґрунту та змішаного з ними чорнозему густо насичених знахідками др. пол. XVII ст. (уламки архітектурно-декоративної (кахлі) та побутової кераміки, кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби (переважно цвяхи та уламки ножів), монети (переважно мідні копійки Олексія Михайловича) тощо.

З 1,50 м і до 1,70 м простежується вологий мішаний з глиною чорноземний ґрунт, нанесений після закінчення функціонування первинного комплексу. Цей шар формувався в період запустіння городища (перша половина XVII ст.)

На дні ями № 1 при розчистці після зняття центральної бровки комплексу зафіксовано окремі речові залишки (уламок дна гончарного горщика московського типу, залізний гачок та цвях), що слід пов'язувати з першим періодом існування городища. За формою та розмірами первинний комплекс можна ототожнювати із льохом. Таким чином, можна дійти висновку, що після відновлення життя на фортеці у др. пол. XVII ст. западину від льоху мешканці використовували як смітник.

Об'єктом господарського призначення є також яма № 2 у розкопі № 3 2005 р. [86]. Верхні шари її заповнення містять великий відсоток попелу, риб'ячої луски, горілої деревини та знахідок др. пол. XVII ст. На дні ями виявлені розвали посуду кін. XVI – поч. XVII ст. московського типу. Об'єкт мав підпрямокутну форму (2,30 x 2,50 м) та прямі вертикальні стінки. Загальна глибина – 1,50 м. У східному куті, на глибині 1,20 м від сучасної поверхні простежено невелику (близька 0,30 м завширшки) сходинку, у центрі – стовпову ямку діаметром 0,20 м (її глибина від рівня сучасної поверхні складала 1,60 м). Виходячи з характеру заповнення ями можна дійти висновку, що на першому етапі функціонування городища вона мала господарське призначення, на другому – була смітником.

2.3.3. Виробничі споруди.

За роки досліджень пізньосередньовічних пам'яток на Слобожанщині виявлено дві споруди, що можна ототожнювати із виробничими комплексами. Вони знайдені у 2007 р. на посаді Цареборисівського городища [89]. На їх характеристиці зупинимось більш докладно.

Виробнича споруда № 1 (Яма № 6 розкопу № 4) зафіксована при зачистці на глибині 0,50 м (Рис. В. 41 – В. 43). Вона прогнозувалась при роботі на глибині 0,25 м м'якістю ґрунту та великою кількістю знахідок (переважно уламки гончарного посуду, кістки тварин) і чітко читалась мішаним попелясто-чорноземним заповненням з великою кількістю дрібних фрагментів артефактів пізнього середньовіччя на фоні суглинку. Комплекс у плані мав форму прямокутника орієнтованого довгою віссю за лінією північ-південь, з входом та горном, що примикали зі сходу.

Основне приміщення мало прямі вертикальні, вирізані в матеріку, стіни і складалося з двох частин: глибина південного сектору, розмірами 3,30 x 3,45 м, складала 1,75 м; північного (розмірами 2,4 x 3,45 м) – 1,55 м. Відповідно загальні розміри приміщення 5,7 x 3,45 м. У західній стінці основного приміщення були вирізані полицьки глибиною 0,75 м та 1,0 м, розмірами 1,1 x 0,5 м та 0,5 x 0,3 м відповідно. У меншому за розмірами та глибиною,

північному секторі зафіксована невелика (діаметром 0,9 м) яма, глибиною 1,70 м. По периметру приміщення зафіксовано кілька невеликих ямок, що можуть бути стовповими або допоміжними, різного діаметру та глибини.

Вхід примикав з північно-східного боку ями і складався з двох неправильної форми сходинок, глибиною 0,80 м та 1,15 м.

З південно-східного боку до комплексу примикав *горн*. Він був вирізаний в матеріку (глибина 0,85 м) з пропеченими глиняними стінками та дном підковообразної в плані форми, що збереглись до глибини 0,25 – 0,40 м в різних її частинах (Рис. В. 41 – В. 43). Товщина глиняних стін та дна складає в різних місцях від 0,05 до 0,10 м. Розміри горну 1,30 x 0,7 м. Щелепи горну знаходились з боку приміщення, перед поличками їх довжина складала 0,20 м. Зі сторони основного приміщення до горну примикала поличка. Остання, завширшки 0,55 м (в найширшій частині), мала глибину 0,85 м (на одному рівні із дном горну). Заповнення горну складалось з попелу з вкрапленням дрібних вуглеців, шматків глиняної обмазки, фрагментів кераміки та кісток тварин (Рис. В. 42). Конструкція горну була скоріш за все купольна, доказом чого є наявність шматків перепеченої глини в його заповненні (Рис. В. 42).

Заповнення складалося з чорнозему, насиченого знахідками переважно др. пол. XVII ст. та кістками тварин, у формі потужної лінзи, під якою знаходились глиняні затіки з шматками глиняної обмазки та аналогічними верхнім нашаруванням артефактами. Останній шар може бути пов'язаний з обмазаними глиною та заваленими у внутрішній бік стінами приміщення. У заповненні виявлено фрагменти побутової та архітектурно-декоративної кераміки переважно черкаського типу та кістки тварин, двадцять вісім свинцевих куль та велику кількість свинцевих виплесків. Крім того у ямі знайдені уламки залізних ножів, підкови, пряжки, трьох черешкових стріл та голки, точильне каміння. До датуючих матеріалів слід віднести лускоподібні монети Московської держави (Івана IV Грозного (1 шт.), Олексія Михайловича (8 шт.) та дві копійки задовільного стану збереженості), а також західноєвропейські монети Христини Августи та Сигізмунда III Вази. Слід

окремо відмітити підробку під солід Христини Августи. Замість білона при його виготовленні використовувалася мідь, округла форма монети надана обрізкою вручну.

Виробнича споруда № 2 (Яма № 7 розкопу № 4) зафіксована після зачистки на глибині 0,25 м, вона читалась чорноземним заповненням на фоні материку (Рис. В. 44 – В. 46).

Основне приміщення підквадратної форми орієнтоване стінами по сторонах світу мало прямі вертикальні стінки, що трохи звужувались до дна. Тому розміри приміщення на рівні материку складали 3,95 x 4,45 м, а на дні – 3,5 x 3,55 м. Що може пояснюватись значною його глибиною (дно сягало 2,10 м). В трьох кутах приміщення зафіксовані стовпові ямки: в північно-східному та південно-західному кутах вони мали глибину 2,40 м та діаметр 0,35 та 0,40 м відповідно; в південно-східному – глибина складала 2,55 м, діаметр – 0,40 м. В центрі знаходилась підквадратна в плані яма розмірами 0,6 x 0,65 м, глибиною 2,40 м з прямими вертикальними стінками. Слід відмітити таку особливість конструкції як відсутність стовпової ямки у північно-західному куті приміщення. Для повної впевненості у останій тезі було додатково прокопано материк дна приміщення у цьому куті, проте відсутність стовпової ямки була підтверджена (що є додатковим аргументом на користь синхронності горну та основного приміщення). З заходу до приміщення примикав довгий вхід, з південного сходу – горн.

Вхід був вирізаний у материку, сходинки різної ширини: перша – ширина 0,30 м, глибина – 0,60 м, друга – 0,80 м та 0,80 м відповідно, третя – 0,40 м та 1,10 м, четверта – 0,40 м та 1,35 м, п'ята – 0,25 м та 1,60 м, шоста – 0,65 м та 1,80 м.

Горн з'єднувався з основним приміщенням довгим (0,80 м), трохи заглибленим в материк (0,70 м) входом. Він мав розміри 0,75 x 0,90 м з обмазаними глиною стінами та дном. Товщина стін та дна в різних місцях складала 0,05 – 0,10 м. Конструкція скоріш за все була купольна, про що

свідчать шматки глиняної обмазки, аналогічні стінкам горну, що збереглись, в заповненні (Рис. В. 44, В. 45).

Заповнення уявляє собою потужну чорноземну лінзу, під якою знаходиться шар глини з глиняною обмазкою, попелом та вуглецями. У нашаруваннях виявлено багато фрагментів побутової кераміки переважно черкаського типу, залізних виробів та шлаків, а також кістки тварин. Окремої уваги заслуговує керамічна люлька з відламаним вінцем. До особових знахідок можна віднести залізну крицю, уламки залізних ножів, вудил, черешкової стріли, голки, підкови. Нумізматичний матеріал комплексу представлений лусковидними монетами Олексія Михайловича (тридцять чотири шт.), та згорнутою у трубочку західноєвропейською монетою. Мідна каблучка та сережка, два хрестика презентують собою ювелірні вироби. Один з хрестів натільний, невеликого розміру із залишками жовтої емалі (Рис. В. 104: 2), другий – наперсний має зображення тільки з зовнішнього боку з якореподібним закінченням (Рис. В. 104: 1).

2.3.4. Лазні.

З етнографічних даних відомо, що українське населення Слобожанщини не мало традиції будівництва лазень [13, с. 169]. Це частково підтверджується тим, що до нашого часу не відомо жодної української бані, яку було б розкопано на пізньосередньовічній пам'ятці Слобідської України. Проте як для мешканців Московської держави бані були досить розповсюдженим явищем. Археологічно це підтверджується знаходженням лазні на Цареборисівській фортеці, що датується рубежем XVI – XVII ст. і належить переселенцям з Московської держави.

Лазня (Яма № 2 розкопу № 4 2006 р.) (Рис. В. 47, В. 48) зафіксована при зачистці на глибині 0,50 м. Вона прогнозувалась при роботі на глибині 0,25 м'якістю ґрунту та великою кількістю знахідок (переважно уламки гончарного посуду, кістки тварин) і чітко читалась мішаним чорноземним заповненням з великою кількістю дрібних фрагментів артефактів пізнього середньовіччя на фоні суглинку (Рис. В. 47). Комплекс у плані мав форму п'ятикутника,

орієнтованого на північ з довгою полицкою, що примикала з півдня. Поличка продовжувалась в південно-східному борті розкопу, але за браком часу прирізка до траншеї здійснена не була, тому її загальні розміри описати неможливо. У межах дослідженої частини полицки її довжина складала 1,20 м, вона була 1,30 м завширшки, глибина складала 0,85 м. Дно ями складалося з двох сходинок ями: ширина північної – 0,90 м, її глибина – 1,55 м, ширина південної – 0,60 м, глибина – 1,75 м. У ямі зафіксовано дві печі. Більша з них, розмірами 1,15 x 1,05 м, розміщувалась у північній частині ями і мала мазані глиною перепечені стінки (товщина обмазки складала від 0,03 до 0,04 м) та дно її глибина сягала 1,15 м. Дно печі було додатково вимощено цеглою. Цегла була сирцем або витримала низькотемпературний випал. Усі екземпляри мали однаковий розмір: довжина – 0,27 м, ширина – 0,15 м, висота – 0,045 м. Менша піч, розмірами 0,65 x 0,50 м, була розташована в західній частині комплексу і також мала мазані глиною (товщина обмазки від 0,02 до 0,03 м), пропечені стіни і дно, її глибина – 1,15 м. Заповнення печі складалось переважно з попелу, дрібних вугликів та глиняної обмазки. На дні було зафіксовано скупчення каміння у кількості п'яти штук. Дві пічки були з'єднані між собою полицкою, ширина якої складала 0,45 м, глибина – 1,15 м. У північно-східному куті ями виявлена сходишка 0,45 м завширшки на глибині 0,80 м.

Заповнення ями складалося з чорнозему, густо насиченого фрагментами глиняної обмазки. У заповненні виявлено у великій кількості уламки гончарного посуду сірого кольору московського типу. Верхні нашарування (до глибини 0,50 – 0,75 м) містили також уламки керамічних виробів черкаського типу др. пол. XVII ст. та монети Олексія Михайловича, свинцеву кулю. Серед особливих знахідок нижніх шарів ями слід відмітити медальйон з мідного московського пула, хрестик-тільник з відламаною верхівкою, вістря залізної черешкової стріли, підкови та бронзову пластину панцира.

Отже, виходячи з характеру заповнення ями можна констатувати, що на першому етапі існування фортеці вона була лазнею, що належала московським

переселенцям, а на другому – черкаське населення використовувало її як смітник.

Підводячи підсумки, слід зазначити першочергову роль топографічних та стратегічних особливостей місцевості при розміщенні пам'яток козацької доби на Слобожанщині, а також велике значення історичного контексту для заселення території колишнього «Дикого поля» під керівництвом Московської держави. Вирішальними чинниками слід також вважати сприятливі фізико-географічні умови регіону, відсутність релігійного гніту та податків, виділення державних коштів для будівництва та облаштування фортець.

Заселення Слобідської України відбувалось з півночі на південь паралельно будівництву укріплених ліній (Білгородської, пізніше – Ізюмської, пізніше – Української) та під їх захистом. Фортеці ліній з'єднувались між собою земляними валами та розміщувались на досяжній відстані одна від одної. При їх будівництві обирались високі праві береги рік, часто на місці впадіння ще однієї ріки та на городищах попередніх часів. Переважно усі фортеці мали вали та рови, рубилися з дерева за «розписами» та обмазувались глиною. Відкриті поселення розміщувались поряд із фортецями у вигляді посадів або близьких до них слобід/хуторів, радіально та нижче і ближче до джерел води.

Для підведення остаточних підсумків щодо домобудівельних традицій та їх особливостей на Слобожанщині археологічних матеріалів все ще недостатньо. Найбільша на наш час вибірка неушкоджених жител козацького часу виявлена на Цареборисівській фортеці. Серед них спостерігається така тенденція: московітам належать землянки, обшиті деревом, а черкасам – наземні житла із підклетами та довгим вузьким входом із сходинками.

Виявлення льохів та різного роду виробничих споруд говорить про розвиненість ремесел, ведення домашнього господарства та осілий характер життя та побуту мешканців фортець і поселень. На наш час знайдено також багато підтверджень існуванню виробництва та ремесел на території

Слобожанщини, проте безпосередньо виробничі центри поки археологічно не досліджувались.

Наявність єдиної поки археологічно дослідженої лазні, що належала московітам, також свідчить на користь збереження на початковому етапі існування Слобожанщини етнічних будівельних традицій переселенцями з Московщини (московітами) та з території Правобережної України (черкасами).

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ І ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ

Матеріальна культура Слобідської України козацької доби все ще не дістала повноцінного висвітлення в узагальнюючих наукових та науково-популярних працях. Це пов'язано насамперед із тим, що довгий час вона характеризувалася за даними писемних джерел (Д.І. Багалій, В.П. Загоровський, А.Г. Слюсарський) та етнографічних спостережень (І.Д. Бойко, Л.В. Горленко, С.А. Таранушенко). Археологічні дані майже не бралися до уваги, до рубежу ХХ – ХХІ ст. не було відповідних польових досліджень, що обумовило скудність на той час джерельної бази. Археологічні дослідження останніх років дозволили накопичити пізньосередньовічний речовий матеріал з пам'яток Центральної Слобожанщини, що придатний для реконструкції, аналізу і є доволі репрезентативною вибіркою, що дає змогу робити певні висновки та узагальнення, а також розробити типологію та хронологію окремих категорій знахідок. Визначальними, при розробці мікрохронології та етнічної належності решток матеріальної культури мешканців Слобожанщини, стали дослідження Цареборисівської [86-91] та Харківської [82-85] фортець. Матеріали інших, археологічно досліджених пам'яток, відігравали допоміжну роль, підтверджуючи зроблені при аналізі артефактів знаданих пам'яток висновки.

У результаті археологічних розкопок Цареборисівської фортеці встановлено, що вона існувала протягом двох періодів, і двічі була несподіванно залишена (археологічно фіксуються сліди пожеж), що обумовило наявність закритих комплексів. Крім того, на першому етапі населення Цареборисова складалось переважно з переселенців Московської

держави (московітів), на другому – з Правобережної України (черкасів). У житлах черкаського типу разом із монетами переважно Швеції та Речі Посполитої виявлена кераміка, що за зовнішніми ознаками сильно вирізнялась від зафіксованої у житлах московського типу з монетами Московської держави. Саме ці дослідження дозволили обґрунтовано виділити московський та черкаський типи матеріальної культури і надати їм характеристику, що наводиться нижче.

При археологічному дослідженні Харківської фортеці автором виявлено археологічні комплекси (житла та господарські споруди), заповнення яких чітко датується монетами. Наявність керамічних та ін. матеріалів з чітко датованих споруд дозволило простежити їх мікрохронологічні відмінності і таким чином надати характеристику еволюції протягом козацького часу найбільш масового археологічного матеріалу – керамічного посуду.

3.1. Керамічні вироби.

Глиняні вироби, як і саме гончарне виробництво, ніколи не були статичним, застиглим явищем культури: вони реагували на всі суттєві зміни в традиційному побуті. Ці зміни фіксувалися у формі, орнаментатії, асортименті витворів, складі глиняної маси тощо. Предмети гончарного виробництва – найбільш поширений матеріал археологічних досліджень – містить у собі важливу інформацію про духовне життя народу минулих часів. Форми виробів, орнаментика – це закодований світогляд, відображення естетичних уявлень наших попередників [307, с. 10]. Кераміка є однією з масових і найвиразніших категорій знахідок, а через те вивчення гончарних виробів має велике значення при дослідженні етнохронологічної специфіки будь-якої території. Одним із завдань є визначення наявності гончарних осередків, виявлення закономірностей та специфічних рис гончарування на Слобожанщині доби козацької доби.

Якість керамічних виробів залежить від сировини та технології виготовлення. Як правило, гончарами використовувалася глина, джерела якої були розташовані у безпосередній близькості від місця виготовлення [234,

с. 10]. Глинища знаходились у радіусі декількох кілометрів від селища або на його околиці. Глини – м'які землісті породи, що при змішуванні з водою дають пластичне тісто, яке легко приймає будь-яку форму, котра зберігається, коли висихає та твердіє після випалення до камнеподібного виду. За своїм походженням глини є продуктом розпаду різних гірських порід [394, с. 52]. Більшість природних глин містить різні домішки у вигляді крупнозернистого піску, дрібного каміння, залізного колчедану, вапняку та залишків рослин. Основними властивостями глини, що визначають її якість, є пластичність, усушення та усадження, вогнетривкість та спікання [318, с. 12-15]. Усі ці якості глин, а також колір випаленого виробу визначається характером основної породи, продуктом розпаду якої є глина.

У процесі виготовлення керамічних виробів можна виділити два етапи, кожний з яких містить у собі декілька послідовних технологічних операцій. До попереднього або підготовчого етапу відносяться пошук глини, її видобуток, вимороження, відмулення та розминання. На основному етапі відбувається формовка виробів, нанесення орнаменту і сушка; закінчується він випаленням [140, с. 22]. Після цього деякі вироби вкривають поливою і знов випалюють. Попередній етап є єдиним для всіх керамічних виробів, тому його опис міститься нижче. Оскільки операції основного етапу різні в залежності від категорії гончарного виробу, вважаємо доцільним роздивлятися їх відповідно категоріям.

Після видобутку глину складають у гряди, і вона лежить на відкритому повітрі або навпаки, у темному сирому приміщенні [234, с. 10]. Глини лежали досить довго, тому що в цей час у них відбувався ряд процесів фізичного, хімічного та біологічного порядку, для прискорення яких глини повинні підтримуватись у вологому стані. Газоподібні речовини, що виділяються у глиняній масі під час цих процесів розрихлюють та перемішують її. Бактерії, наявність яких установа, збільшують кількість органічних колоїдів (протоплазму) цим вони підвищують пластичність глини [394, с. 59]. Далі глину відмулюють водою та розминають руками або ногами до повної

однорідності. Для зменшення усадки глин та прискорення сушки в глиняну масу вводили пісок, метою введення якого було створення твердої основи, що не адсорбує воду і тому не змінює свій об'єм під час сушки. Пісок рівномірно і щільно розміщується у глиняному тісті і дає змогу вільній циркуляції вологи та її виходу на поверхню. Завдяки цьому вона виходила рівно по всій площині і сушка відбувалася без тріщин та розриву виробу. Отже ми бачимо, що усі операції попереднього етапу спрямовані на отримання пластичної гомогенної маси, яка у порівнянні з природною сировиною має значні технічні переваги. Отримана маса і є формувальна.

Асортимент керамічних виробів у козацькі часи був широким. Серед них можна виділити наступні категорії: побутова кераміка (посуд), архітектурно-декоративна (кахлі) та дрібна пластика.

3.1.1. Побутова кераміка (посуд).

На пам'ятках центральної Слобожанщини, внаслідок заселення її українськими переселенцями з Правобережжя (черкасами) та руськими з Московської держави (московітами), побутова кераміка представлена виробами черкаського (українського) та московського (російського) типу. На даний час зібрано колекції гончарних виробів, що придатні для наукової обробки, на восьми пізньосередньовічних пам'ятках – це Верхній Салтів (переважно черкаська кераміка з окремими екземплярами московського типу), Мохнач (черкаська кераміка), Городне (черкаська кераміка), Цареборисів (кераміка московського типу – першого періоду функціонування фортеці та переважно черкаська – другого періоду), Валки (черкаська та московська кераміка), Харків (переважно черкаська з окремими екземплярами московського типу), Стара Покровка (черкаська кераміка) та Чугуїв (московська та черкаська кераміка).

3.1.1.1. Посуд черкаського типу (Рис. 49-59). Найбільшу кількість посуду черкаського типу отримано при дослідженні верхньосалтівського поселення. Саме у цій колекції присутній широкий асортимент виробів із значною часткою цілих або археологічно цілих форм. Побутовий керамічний матеріал

черкаського типу інших пам'яток Слобідської України представлений тими ж категоріями знахідок і в цілому відповідає наданій нижче характеристиці.

Серед посуду черкаського типу верхньосалтівської колекції зустрічаються такі форми: горщики (Рис. 49-53), покоришки (Рис. 55, 56), полумиски (Рис. 54), глечики (Рис. 57), макітри (Рис. 58), сковорідки-латки (ринки), кухлі (Рис. 59), кубки, полумиски, тарілки, блюда та ін. Вироби виготовляли на швидкообертovому ножному гончарному крузі. Глиняна маса, з якої виготовляли посуд, переважно щільна, з домішками дрібного піску. Тіло виробів виготовляли з одного шматка глини (отже вони мали донно-емнісний почин), ручки ліпились окремо, а потім доліплювались до виробу. Посуд був світло- або червоноглиняний та задимлений або морений. При випаленні посуду в окислюючому середовищі (тобто з доступом кисню) він мав світлий колір, а при випаленні у відновлюючому середовищі (закривались продухи і випалення продовжувалось без доступу кисню) кераміка набувала темного кольору. Світлий посуд прикрашали переважно ангобовим розписом, а також карбуванням, крайкуванням та відтисками штампу (палички або зубчастого коліщатка). Димлений посуд було орнаментовано лискуванням або/та відтисками штампу. Порівняно із світлоглиняним посудом, димлений зустрічається рідше.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ. Побутова кераміка була виготовлена з глини, що містила мінеральні солі. Під час переміщення вологи від центра до периферії глиняної маси виробу, в процесі сушки та випалення, такі солі концентруються на поверхні і залишають білі снаги. Тісто було щільне, добре відмучене. Для зменшення усадки глини та прискорення сушки в глиняну масу було введено пісок. Формування посуду на гончарному колі відбувалося витягуванням з одного куска глини (донно-емнісний почин). Ручки формувалися окремо і потім приставлялися за допомогою формувальної маси до основного тіла виробу після того, як на нього був нанесений орнамент. Шви було заглажено пальцями, відбитки яких ми можемо бачити на виробих

нашої колекції. Декорування велося у двох напрямках: рельєфне та ангобове (барботин). Рельєф наносився на сиру поверхню декількома прийомами:

- креслення хвилястих чи горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною чи соломинкою);
- орнамент, виконаний зубчастим коліщатком;
- орнамент, виконаний в техніці штампа;
- художній орнамент (вдавлення пальцями).

Деякі екземпляри було частково прикрашено лощенням (гладженням або лискуванням). На верхньосалтівському поселенні була знайдена галька, що, ймовірно, була застосована в такому виді декорування. Ангоб наносився двома засобами: покриття суцільним шаром та барботин (розпис кольоровими ангобами за допомогою пір'їни). Поливою обливали (якщо полива була рідкою) або обсипали (у випадку коли вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після випалення. На кераміці з Верхнього Салтова ми зустрічаємо зелену, брунатну та жовту поливу (за виключенням одного фрагменту майоліки). Ангоби з окисом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання прозорих зелених полив з хромом у них додавали окис міді або кобальту за рахунок зменшення кількості введеного хрому. Жовтий колір отримували введенням у свинцеву поливу окису заліза [146; 317, с. 102-103].

Горщики – найчисленніша група знахідок (Рис. 50, 51, 53). Всі вироби сильно профільовані, мають пряме або злегка відігнуте вінце, що різко переходить у плічко і роздутий тулуб; останній сильно звужується до денця. Переважна більшість екземплярів (80%) з округлими або похилими плічками, інші мають ребро. Традиція прикрашати світлий посуд (що був випалений в окисному середовищі) переважно ангобами, а морений (випалений у відновлювальному середовищі) – рельєфно, яка була розповсюджена на всій території України в ті часи [5, с. 69], простежується і серед виробів верхньосалтівської колекції. Серед світлих горщиків можна виділити кілька видів за характером прикрашання. До I виду відноситься посуд (Рис. 50: 1, 4,

8), що було орнаментовано червоною фарбою у вигляді прямих та хвилястих ліній різної ширини, ламаної лінії, гачків, плям прямокутної форми, трикутників основою догори, вертикально розташованих смуг, видовжених крапель, “квасолі” та “арки”. Наступним за кількістю уламків та цілих форм є II вид – горщики, які було прикрашено червоною фарбою та рельєфним орнаментом (Рис. 50: 9). Елементи ангобового прикрашення майже не відрізняються від I виду, а “рельєф” являє собою карбування (відтиски пальців або палички по краю вінця), “сходинку” з зовнішнього боку вінця, або прокреслену лінію, що займала верхній край композиції. До III виду відносяться горщики, орнаментовані червоним та білим ангобами (Рис. 49). Останній, у вигляді широкої горизонтальної смуги, розташовувався між прямими горизонтальними червоними лініями з проведеною по ньому хвилястою червоною лінією. Дуже незначна кількість уламків світлих горщиків прикрашена додатково крайкуванням (обливка краю вінця на 1,5-2 см з зовнішньої та внутрішньої сторони зеленою поливою).

На морених горщиках (Рис. 52, 53), що за формою не відрізнялися від світлих горщиків, орнамент мав вигляд горизонтально прокреслених прямих або хвилястих ліній, зигзагоподібного (інколи зубчастого) штампю, що займали переважно вінце та верх тулуба. Вертикальні лисковані смуги (якщо вони були) розташовувалися нижче і займали всю нижню частину тулуба.

Миски та полумиски (Рис. 54) за кількістю фрагментів поступаються лише горщикам. Їх тісто переважно жовтогарячого, рудого та сіро-блакитного кольорів. Всі вироби мають колінчастий злам та широкі береги, що по краю закінчувалися потовщенням або виступом. Дно полумисків верхньосалтівської колекції іноді прикрашали косими зрізами. Ймовірно це робилося ще до того, як вироби знімали з гончарного кола. Більшість витворів були вкриті білим ангобом та прикрашені різнобарвним барботином. Застосовувалися такі кольори: червоний, брунатний, сіро-блакитний та рудий. Один полумисок був розмальований за допомогою ангобів та поливи, що використовувалася як фарба. Береги часто прикрашалися лінією з напівкол. Окрім того, бачимо такі

елементи орнаменту як прямі та хвилясті лінії різної ширини, ламану лінію, трикутники, плями різних розмірів та форм, крапки та багатопелюсткові квітки. Лише один із знайдених уламків був вкритий виключно поливою. Він орнаментований відбитками штампу (зубчастого коліщатка) та кресленими лініями, його береги були вкриті поливою зеленого кольору, а середина – брунатного.

Майже всі покришки були сірого кольору і мали діаметр від 16 до 22 см (Рис. 55, 56). Вони неорнаментовані. Вироби мали ручку у вигляді петлі, що ліпилася від середини тулуба до вінця. Покришки могли використовувати як полумиски.

Глечики були не чисельною групою посуду (Рис. 57). Вони мали здебільшого сірий колір. Ті з них, що були прикрашені ангобовим орнаментом, мали такі його елементи як горизонтальні прямі лінії різної ширини та видовжені краплі. Вироби, на яких візерунок був виконаний соломинкою (паличкою), мають орнамент у вигляді рядів прямих горизонтальних креслених смуг. Один з фрагментів був прикрашений вертикальними лискованими смугами.

Макітри представлені невеликою кількістю уламків (Рис. 58). Їх колір здебільшого сірий. Лише один фрагмент було прикрашено за допомогою соломинки або палички. Інші уламки мають фарбовий орнамент, елементи якого містять у собі прямі та хвилясті лінії різної ширини, трикутники та гачки.

Уламки кухлів мають теракотовий або жовтогарячий колір (Рис. 59). Два фрагменти були вкриті зовні білим ангобом із візерунком у вигляді широких вертикальних та горизонтальних прямих смуг, а також вузьких хвилястих вертикальних рожевих. Два екземпляри цієї групи знахідок вкриті зеленою поливою. Один з них орнаментований наліпними шестипелюстковими квітками, прокресленими лініями, зрізами та відбитками штампу. Інший був прикрашений прямою горизонтальною прокресленою лінією. Ще один уламок

представляє собою сірий кувалда з орнаментом у вигляді ряду прямих горизонтальних прокреслених ліній.

Єдиний уламок такого витвору як ринка (сковорідка – латка), був полив'яний зовні по краю вінця на 4 см. Повністю вкритий тією ж зелено-рудюю поливою його внутрішній бік. На відміну від інших груп верхньосалтівської кераміки, для прикрашення яких використовувалася полива, в даному випадку вона застосовувалася для створення водонепроникного покриття.

Порівняльний аналіз керамічного комплексу з культурного шару др. пол. XVII-XVIII ст. Верхнього Салтова показує, що тут існували ті ж групи посуду, які часто схожі за формою та елементами орнаменту, як і в інших регіонах України. Але використовуючи однакові елементи, характерні для того часу, кожний майстер створював безліч власних орнаментальних композицій. Так, горщики, що можна віднести до I запропонованого виду, були знайдені у Києві [130, с. 110; 186, с. 267; 289, с. 147], Черкасах [228, с. 19], Полтаві [149, с. 96; 177, с. 147-148; 265, с. 71-73; 398, с. 55], Трахтемирові [59, с. 134-135], Чигирині [99, с. 154] та поселенні Явір Донецької області [218, с. 97, 99, 103], II виду – в Полтаві [265, с. 71; 398, с. 55], Трахтемирові [59, с. 134], Хоролі [256, с. 14], а III-му – в Полтаві [340, с. 55]. Морені горщики зустрічаються у пізньосередньовічних культурних шарах Корсуня [271, с. 150] та на канівському узбережжі [56, с. 30], а характерний для них орнамент траплявся ще на давньоруському посуді [113, с. 26] та на самому Верхньому Салтові в ранньосередньовічних культурних шарах (салтово-маяцька археологічна культура). Це може бути пояснене тим, що при заселенні нові мешканці під час господарської та домобудівної діяльності знайомилися із зразками ранньосередньовічної кераміки, могли перейняти вказаний орнамент від своїх далеких попередників. Схожі за формою миски виробляли у XVI- XVII ст. керамісти майже всіх західноєвропейських країн [113, с. 37], а також Подніпров'я і Лівобережжя. Покришки сірого кольору середнього розміру є дуже характерними для цього часу. Повних аналогій глечикам знайти також

не вдалось, а деякі елементи прикрашення зустрічаються на глечиках з Полтави [398, с. 59]. Там знайдені і дещо схожі за формою та елементами орнаменту макітри [398, С. 58-59] та кухоль, прикрашений хвилястими вертикальними смугами [149, с. 96].

Для кращого розуміння технології виробництва та особливостей орнаментатії і використання побутової кераміки був проведений природничий аналіз кераміки з пам'ятки, на якій була більш репрезентативна вибірка черкаського посуду – Верхнього Салтова. В результаті проведених досліджень розроблена типологія українського (черкаського) посуду за його функціональним використанням.

ПРИРОДНИЧІЙ АНАЛІЗ. Застосування хімічних, термомеханічних та петрографічних методів при вивченні пізньосередньовічної кераміки відкриває перед дослідниками широкий спектр нових можливостей, що дозволяють розширити наше уявлення не тільки щодо особливостей технології виготовлення гончарних виробів, а й про торгові зв'язки окремих пам'яток у різні періоди існування та використання різних прийомів виготовлення керамічних виробів. Особливо важливим вважається нам застосування таких даних при вивченні Слобідської України, яка, внаслідок свого формування шляхом переселення різноманітних етнічних груп, акумулює в собі особливості гончарного виробництва кількох регіонів. Природничі дослідження проводились під мікроскопом МБС-2 та МІН-8М у прохідному та відбитому світлі з використанням прозорих шліфів та імерсійних препаратів.

СКЛАД ГЛИНЯНОЇ МАСИ. Сировиною для отримання зразків, що аналізуються, були лесові суглинки. За хімічним складом вони неоднорідні з широким змістом компонентів:

Компонент	%
SiO ₂	50 – 80
Al ₂ O ₃	7 – 25
Fe ₂ O ₃	3 – 12

CaO	0,5 – 15
MgO	0,5 – 3
K ₂ O / Na ₂ O	1 – 5
SO ₃ (гіпс)	0 – 3
втрати при випалі	3 – 15

На цій підставі можна зробити висновок про різноманітні джерела гончарної сировини. Як правило, використовували легкоплавкі глини, в яких каоліну або глини містилось не більше 50 %. У якості домішок до глини використовували різні матеріали: кварцевий пісок, паливний (пічний) шлак, деревне та кам'яне вугілля. Останній вид домішок свідчить про використання глиняної сировини, що отримана у геологічних шарах, розташованих близько до вугленосних шарів Донецького басейну. Крім того, у тісті окремих взірців нерідко зустрічались карбонатні та гіпсові включення (мікроконкреції), що є шкідливими домішками у керамічному виробництві. Вони також є характерною рисою місцевих глин (Харків, район Старого Салтова).

СКЛАД ПОЛИВ ТА АНГОБІВ. Сировиною для орнаментованих поливою та ангобом виробів виступали сирі феритові глазури та ангоби з склобою перліту, польового шпату та легкоплавких глин. Ангобування проводилось шляхом покриття тіла посуду світлою глиною з кварцевим піском розтертим до 100 мкм у співвідношенні 30:70.

Для розпису кераміки використовували природні барвники:

- піролюзит (MnO₂) – давав темно-сірий та чорний колір;
- окис заліза (Fe₂O₃) – давав червоний, бурий, червонувато-брунатний та брунатний кольори;
- окис кобальта – давав сині та блакитні кольори;
- вохристі глини – давали багаточисленні відтінки жовто-червоного спектру.

Вохристі глини мають місцеве походження – с. Суха Каменка Ізюмського району Харківської області [74].

У процесі дослідження фрагментів побутової кераміки була встановлена різниця у складі та структурі тіста, що застосовувалось для її виготовлення. На підставі цього можна виділити декілька груп керамічних артефактів, що відрізняються між собою за структурою.

Група I. Дані зразки кераміки складаються з прозорих, добре обкатаних зерен кварцу (піску) розміром від 100 мкм до 1,2 мм та білої в'язучої маси, що являє собою так звану білу глину каолінового складу. Вміст кварцу та глини у тісті складає 80:20. Каолінові глини мають досить високу пластичність, що дає можливість виготовити тонкостінні гончарні вироби. Проте у процесі випалення у структурі тіста утворюється доволі багато тріщин від усадки, що обмежують область застосування цього посуду внаслідок його високої пористості. Температура випалення виробів даної групи не перевищувала 1000⁰С. Цей посуд не можна було використовувати для зберігання рідини, але він був максимально придатним для зерна, круп (сухі сипучі продукти при зберіганні отримували вентиляцію) або подачі їжі.

Група II. Дані уламки кераміки складаються з тонкозернистої піщано-глинистої маси, що нагадує лесові суглинки. Розмір зерен кварцу – не більше 100–120 мкм. Вони випалені при температурі не більше 800–900⁰С. Ступінь однорідності глиняної маси підтверджується зерновим складом кварцу (піску), співвідношення кварцу та глини складає $\approx$ 60:40. Дана сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом. Колір таких виробів обумовлений наявністю у складі тіста рівномірно розташованих оксидів заліза.

Однак, наявність у структурі тіста тріщин усадки примусило гончара з одного боку нанести шар білої глини (ангоба) для зменшення пористості з внутрішнього боку, та з другого боку – нанести орнамент ззовні, зверху ангобу. Нанесений шар ангобу був досить тонким, не більше 0,3 мм, орнамент складався з оксидів заліза (вохри).

Група III. Дана кераміка виготовлялась з важких суглинків з додаванням у якості домішки піску та відсіву вуглистих часток (вуглистий шлак, деревне

вугілля та ін.). Застосування важких суглинків підтверджується наявністю у керамічному тісті включень карбонату, а також наявністю бурого забарвлення після випалення. Внаслідок нерівномірного низькотемпературного випалення (700–800⁰C) частина вуглистого заповнення не вигоріла.

Важкі суглинки пластичні у мокрому стані, але у процесі сушки та при випаленні дають велику кількість тріщин усадки. Для їх зменшення використовуються домішки (вугілля, пісок та інше).

Група IV. Зразки складаються з окатаних кварцевих зерен правильної округлої форми та розміром до 1,5 мм, безкольорових або вкритих «сорочкою» сіро-чорного кольору, а також з чорної непрозорої тонко дисперсної зв'язуючої маси, що уявляла собою суміш білої глини та вуглистих часток. Співвідношення кварцового піску до глини складає 80:20. Серед вуглисто-глиняної маси виявлені виплавки оксидів заліза, що вказують на наявність у вихідній сировині відходів вуглистих розробок (пірит – FeS), що часто зустрічаються у вуглистих сланцях.

Наявність вище перелічених незмінних складових керамічного тіста, структура та колір вказує на низьку температуру випалення виробів цієї групи (до 800⁰C). Не зважаючи на це, майстру вдалось отримати добре спечений керамічний черепок за рахунок оксидів заліза. Для зменшення пористості та придання більш привабливого вигляду поверхня цих виробів затиралась білою каоліновою глиною у чистому виді, а для придання поверхні чорного кольору у вказану вище каолінову глину додавали сажисту складову. Випалення цих виробів здійснювався у відновлювальному газовому середовищі, що отримували у пічах без тяги або у горщиках, засипаних деревним вугіллям.

Група V. Дуже схожа з групою зразків попередньої групи (IV). Вона відрізняється від неї більш тонкозернистою структурою, що обумовлено наявністю більш дрібних зерен кварцового піску (менше 120–150 мкм) та дещо іншим співвідношенням кварц – глина (50:50 або 60:40).

У цих виробках як домішки, для зменшення пластичності, використовувалось тонко розтерте деревне вугілля, що змішувалося з глиною

та втиралось по поверхні виробу. Відносно низька температура дії у відновлювальному газовому середовищі ($\approx$ до $500\text{--}600^{\circ}\text{C}$) дозволяє кваліфікувати процес випалення як високотемпературну сушку. Це дозволяло отримувати черепок низької загартованості, але зберегти вуглисті частки від вигорання. Таким чином, дана температура та сам процес був східний з так званою реакцією Белла. Її суть у осаді графіту – вуглецю «С» – з вуглекислого газового середовища (з CO_2) при $t^0 = 550\text{--}570^{\circ}\text{C}$.

Отриманий таким чином посуд мав гарні водовідштовхувальні властивості та міг використовуватися для зберігання води (рідини). Більш висока (вище 600°C) температура випалення буде сприяти вигоранню вуглистих складових тіста і, як наслідок, перетворювати водовідштовхувальний матеріал у пористий, водопроникний.

Група VI. До цієї групи віднесені зразки кераміки з поливою. За складом тіста вони аналогічні тим, що складаються з кварцового піску та лесового суглинку у співвідношенні 60:40. Посуд проходив одностадійне (після покриття поливою) або двостадійне (до та після покриття поливою) випалення.

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОСУДУ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВІЗУАЛЬНОГО ТА ПРИРОДНИЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. Згідно отриманих результатів хімічних, термомеханічних та петрографічних досліджень, а також на підставі візуального аналізу можна виділити типи посуду за їх функціональною належністю та характером глиняної маси і засобами обробки поверхні виробів.

Тип I. До нього належить посуд групи I, що виготовлявся з білої каолінової глини, отже він був білого кольору (Рис. 54: 5). Вироби випалювались у окисному середовищі, при температурі до 1000°C . Примірники цього типу складають невеликий відсоток серед побутової кераміки, що знайдено під час розкопок. Це може бути пояснене дороговизною білої глини. Висока ціна на такі вироби пояснюється тим, що посуд цього типу був імпортом: на території Харківської області білі каолінові

глини відсутні [74]. Завдяки високій пористості, що надавала гарну вентиляцію та привабливому виду (вишуканий білий колір), посуд цього типу використовувався як столовий для подачі їжі та зберігання сухих продуктів.

До **типу II** можна віднести керамічні вироби груп II та III, що виготовлені з лесових суглинків (Рис. 50: 19). Такі суглинки широко розповсюджені на території України в тому числі і на Харківщині [74]. Вироби випалювались в окисному середовищі, при температурі до 700 – 900⁰С. Посуд цього типу найбільш розповсюджений серед побутових керамічних виробів. Це обумовлене доступністю матеріалу, з якого він виготовлявся, та універсальністю використання. Дана сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом і тому посуд цього типу міг використовуватись у широкому спектрі, у тому числі і для приготування їжі. Таким чином, використання кераміки цього типу можна визначити як кухонне, для варіння.

Тип III представлений групами IV та V, вироби виготовлені з кварцового піску та суміші білої глини та вуглистих часток (Рис. 57: 7; 53: 20). Посуд випалювався у відновлювальному середовищі, при низькій температурі 500 – 800⁰С, тому процес їх випалення можна назвати високотемпературної сушкою. Керамічні вироби цього типу складають незначний відсоток серед керамічної колекції Верхнього Салтова. Завдяки високим водовідштовхувальним властивостям його можна визначити як тарний для зберігання рідини.

Зразки групи VI можуть бути віднесені до кожного з типів, оскільки поливою вкривалися майже всі вироби. Поливу використовували для створення водонепроникного покриття на виробі або у якості засобу декорування (крайкування, розписка).

Порівняльний аналіз виділених типів наводиться нижче у наступній таблиці.

**Характеристика типів українського (черкаського) посуду
центральної Слобожанщини козацької доби (за матеріалами
верхньосалтівського поселення)**

	ТИП I	ТИП II	ТИП III
Група	I	II і III	IV і V
Колір	Білий	Бежевий, рудий, червоний, жовтий	Сірий, чорний
Сировина	Білі каолінові глини	Лесові суглинки	Кварцовий пісок з сумішшю білої глини та вуглистих часток
Додаткова обробка поверхні	-	Ангобування (покриття суцільним шаром рідкої глини)	Лискування (ущільнення поверхні твердим предметом)
Орнаментация	Барботин (ангобова розписка), крайкування, карбування	Барботин (ангобова розписка), крайкування, карбування	Креслення, штамбування, прокатка зубчастим коліщатком
Температура випалення	Висока (до 1000 ⁰ С);	Середня (700 – 900 ⁰ С)	Низька (500 – 800 ⁰ С)
Характер випалення	Окисне випалення	Окисне випалення	Відновлювальна високотемператур на сушка
Властивості	Висока пористість, гарна вентиляція	Добре спечений черепок	Водовідштовхувал ьні властивості
Використання	Подача їжі та	Універсальне	Зберігання рідини

	зберігання сухих речовин	використання, в тому числі, варіння	
Категорія посуду	Переважно полумиски і кухлі	Переважно світлі горщики, що прикрашені барботином	Переважно морені глечики та горщики, що прикрашені рельєфним орнаментом

На підставі природничих досліджень можна констатувати, що мешканці пізньосередньовічного Верхнього Салтова використовували посуд як з місцевої так і з привезеної сировини. Слід також відзначити розвиненість на високому рівні гончарної справи. На підставі результатів природничого та візуального аналізу, а також розробленої типології можна констатувати наявність складної системи виготовлення посуду: у залежності від того, посуд якого типу гончар вирішував зробити – він відбирав відповідну сировину (або суглинки, або кварцовий пісок з сумішшю білої глини та вуглистих часток, або білу каолінову глину), додаткову обробку поверхні (або лискування, або ангобування та барботин), проводив необхідний для цього випал (або високо чи середньотемпературний окисний, або низькотемпературний відновлювальний). Серед виробів верхньосалтівської колекції кількісно переважає посуд другого типу. Це пояснюється наявністю відповідних глин на Харківщині та універсальністю у використанні виробів цього типу. Значно поступається за кількістю уламків посуд третього запропонованого типу, це пов'язано з його монофункціональністю (лише для зберігання рідини). Зразків виготовлених з білої каолінової глини знайдено у невеликій кількості, оскільки вони були імпортом.

Слід брати до уваги, що дана типологія відображає домінуючі тенденції у виготовленні посуду, але не є єдиним алгоритмом. Існують перехідні форми,

що пов'язані з суб'єктивними та об'єктивними факторами. Обробка артефактів керамічного виробництва козацької доби з Верхнього Салтова триває, щороку колекція розширюється. Первинні висновки ставлять перед дослідниками ряд нових питань, що дозволяють глибше вивчити процес виготовлення пізньосередньовічної кераміки, виділити та класифікувати види гончарних виробів згідно складу глиняної маси, полив та ангобів, а також встановити гончарні традиції яких регіонів домінували, а які носили побічний характер.

3.1.1.2. Московський посуд.

Дослідженнями Цареборисівської фортеці накопичено найбільшу колекцію посуду московського типу (Рис. 60-62). На інших пам'ятках він відсутній або зустрічається у невеликій кількості фрагментів.

Посуд московського типу вирізняється від черкаського наступними характерними особливостями:

- 1) товсті стінки (у середньому від 0,6 до 0,8 см);
- 2) тісто виробів переважно різних відтінків сірого кольору, рідше зустрічається рожеве та біле;
- 3) рельєфний орнамент представлений прямими та хвилястими горизонтальними лініями або відтисками палички на/під плечем з ребром, а також вертикальними лискованими смугами;
- 4) ангоби та полива відсутні;
- 5) горщики не мають ручок.

Московський посуд розподіляється на такі категорії: горщики, миски, кухлі, покритишки, глечики. У колекції поки відсутні макітри, сковорідки, полумиски, тарілі.

Горщики – найбільш численна категорія посуду (Рис. 60-62). Усі вироби сильно профільовані, ручки відсутні. По формі та характеру прикрашання можна виділити два види. До першого належать горщики, що мають прямі вертикальні вінця у вигляді пружка, що загнутий у внутрішній бік та повільно переходить у плече округлої форми, тулово різко звужується до денця.

Орнаментовані такі вироби переважно рядами прямих горизонтально креслених ліній по вінцям, шійці та верхній частині плічка. Інколи по цих рядах прокреслена одна хвиляста горизонтальна лінія, рідше вона виступає як самостійний елемент орнаменту. До другого виду відносяться горщики зі сплещеними вінцями, що повільно переходять у плече з чітко окресленим ребром, тулово різко звужується до денця. Примірники цього виду прикрашені вертикальними, частіше косими, відбитками палички під ребром.

Миски, покритки, глечики та кухлі представлені поки невеликою кількістю уламків, у зв'язку із чим не дають можливостей для її повноцінної характеристики. Подальше накопичення матеріалу дозволить вирішити цю проблему. Проте виходячи з даних колекції посуду московського типу можна стверджувати, що вказані категорії посуду використовувались значно рідше, а горщики мали домінуюче та універсальне призначення.

Тісто виробів містить пісок. Формування проходила на гончарному колі витягуванням з одного шматка глини (донно-емнісний начин). Орнамент наносився такими засобами:

- креслення прямих та хвилястих горизонтальних ліній гострим предметом;
- вдавнення паличкою;
- вертикальне лискування.

Для повноцінного вивчення та характеристики посуду московського типу крім візуального дослідження здійснене також природниче. Отанне проведене О.В. Кущенком у ЗАТ УкрНДІ Вогнетривів ім. А.С. Бережного. Дослідження проводилось при використанні мікроскопів МБС-2, МІН-8 та NU-2E у імерсійних препаратах, розорих шліфах та поліровочних шліфах із використанням прямого та відбитого світла. Для проведення хімічного, термомеханічного та петрографічного дослідження відібрано примірники різних за розміром, кольором та орнаментацією горщиків, а також два фрагменти технічної кераміки (фрагмент цегли та пічного продуха). Як

показали дослідження, фрагменти можуть бути розподілені за наступними групами.

Група 1 має у зламі однородну структуру (практично безпористу), цегляно-бурого кольору. Складаються ці фрагменти з кварцево-глинистого тіста, джерелом якого є лесовидні суглинки, що складаються у необхідній пропорції з зерен кварцового піска та гідрослюдистих мінералів. Рідше зустрічаються продовгуваті лусочки слюди – серициту та біотиту, а інколи хлориту. За хімічним складом леси та лесовидні суглинки характеризуються високим вмістом SiO_2 – от 65 до 85% та низьким вмістом полуторних окислів – від 7 до 15%. Виходячи з кольору та міцності фрагментів можна стверджувати, що випал виробів проводився при умові доступу кисню, при температурі 900 – 1000°C, що забезпечує гарне спікання.

Група 2 представлена фрагментами червонувато-бурого кольору, грубозернистими, пористими, слабо пропеченими або зміненими у процесі використання у пічі. Складається група з крупних до 1,0 мм зерен кварца (річного піска) та зміненої глинистої складової. Інтенсивний червонувато-бурий колір свідчить про наявність окислів заліза (гематит). Відсутність текстурних ознак (нашарування, закономірність пор) вказує на те, що ці вироби були виготовлені не пластичним засобом, а подібні до будівельної цегли, що виготовляється у сучасних умовах з звичайних суглинків із домішками річного піску.

Група III найбільш чисельна група та представлена фрагментами білих та сірих глин породи юрських відкладень широко розповсюджених у околицях міста Ізюма – Слав'янська. За мінеральним складом під мікроскопом спостерігаються зерна кварцового піску від 0,1 до 0,03 мм, лусочки серициту (криптокристалічна речовина) окиси заліза у незначній кількості, а також вуглиста речовина. За механічним та хімічним складом юрські глини є доволі однорідними. Колір фрагментів обумовлений умовами випалу керамічних виробів в печах: з доступом кисню – білі та світлі, без доступу кисню – темно-сірі та чорні. Ці глини при випалі 950 - 1050°C дають доволі міцний черепок.

Таким чином, можна стверджувати, що мешканці, що переселились з Московської держави, використовували як привезений з собою, так і (у більшій мірі) виготовлений з місцевої сировини посуд. Залежності при відборі глини, у технології виготовлення, обробки поверхні, орнаментациї та умов випалу від подальшоо функціонального використання не виявлено. Візуально виділені два види горщиків не вирізняються між собою за складом глиняного тіста, технологією виготовлення та характером випалення. Технічна кераміка виділилась в окрему групу 2. Група 1 представлена виробами, що привезені з собою переселенцями з Московської держави. Більша кількість фрагментів віднесена до групи 3, до якої ввійшли вироби з місцевої глини, що свідчить про виробництво посуду московського взірця у Цареборисові.

Виділення типів московського посуду за функціонально-технологічними властивостями недоцільне, оскільки не виявлено залежності при виборі глиняної сировини, технології виготовлення, обробки поверхні, орнаментациї і випалу від його подальшого функціонального використання.

3.1.2. Архітектурно-декоративна кераміка (кахлі).

Кахлі – різновид архітектурно-декоративної кераміки (Рис. 63-84). На території Слобідської України кахлів архаїчних типів (мископодібні та горщикоподібні) поки не знайдено і їх бути не може. Це пояснюється більш пізнім заселенням краю. Тому єдиний тип кахлю, який зустрічається на пізньосередньовічних слобідських пам'ятках – це коробчастий. Коробчасті кахлі з'являються у XVI ст. Конструкція їх складається з квадратної чи прямокутної глиняної пластини з виконаним на ній рельєфним орнаментом і румпи циліндричної або трапецієвидної форми, до якої з одного краю приліплювалася орнаментована пластина. Кахлі цього типу вмазувалися у тло печі румпою з відкритим краєм до вогню, а орнаментованою пластиною назовні. Можна відмітити такі групи коробчастого кахлю (за місцем їх розташування на печі): лицьові, кутові, карнизні та кахлі-перемички. Кількісно переважають лицьові, які здебільшого мають квадратну або прямокутну форму. Це є цілком зрозумілим, бо ними була вкрита майже вся

піч. Саме при використанні коробчатих кахлів установився новий тип печі – камерний. Завдяки її раціональній формі стало можливе утворення теплового дзеркала печі, що збільшило конвекційну поверхню і теплопровідність споруди [234, с. 13]. Лицьові кахлі квадратні або прямокутні, подібні за формою. Відзнакою кутової кахлі є наявність двох лицьових боків, з'єднаних між собою під кутом 90° . Складнопрофільовані карнизні кахлі застосовувалися для утворення окремих ярусів печі. Переважна більшість кахлів, які було знайдено під час розвідок та розкопок теракотові. У значно меншій кількості зафіксовано примірники, вкриті прозорою зеленою поливою. Орнамент створювався завдяки відтискуванню у шаблонах-матрицях. За характером прикрашання можна виділити такі типи: геральдичний, геометричний, рослинний, геометрично-рослинний та кахлі з прорізним, фігурним орнаментом. Випалювались слобожанські кахлі, які знайдено на наш час, виключно у оксидуючому середовищі.

Орнаментация лицьових пластин кахлів відбувалася завдяки їх відтискуванню в шаблонах-матрицях з вже нанесеним на останні орнаментом. Більшість вчених вважає, що кахлі створювали в дерев'яних формах [395, с. 34.; 157, с. 394; 113, с. 42; 234, с. 24]. Висловлена думка, що форми могли бути гіпсові [157, с. 394; 113, с. 42] або глиняні [110, с. 138]. Відомі випадки, коли під час втиснення глини в шаблон, ремісник підкладав мішковину, щоб легше було витягнути кахлю. На слобідських пізньосередньовічних кахлях відбитків мішковини не залишилось. Тому вважаємо, що замість мішковини гончар використовував пісок. Матрицю присипали тонким шаром піску і потім на неї викладали сирю глину. Це забезпечувало легке витіснення сформованої кахлі з шаблону-матриці. Спочатку глиняну матрицю або дерев'яну чи гіпсову форму клали на гончарне коло. Присипавши піском, заповнювали її сирюю глиняною масою і починали повільно обертати коло, нарощуючи румпу у вигляді валика з грубих стінок. Вони потім формувалися у квадрат або прямокутник, який руками доліплювався до майбутньої

лицьової пластини кахлі. Вироби не одразу знімали з форми, а після усадки, коли глина ставала твердішою [146, с. 186].

Після того, як тіло виробу зформоване і виріб затвердів, його знімали з форми і ставили на просушку. Сушили кахлі у нормальному повітряному середовищі, інколи у спеціальному приміщенні протягом 8-10 днів. Більш довгим є просушення крупних виробів, тому під час формування першими створювали найбільші за розміром кахлі (лицьові, кутові, центральні) [234, с.12].

Кажлі випалювали лише в окислювальному середовищі, тобто усі кахлі робили теракотовими. Після випалення ті кахлі, які планували продавати до заможних родин додатково вкривали поливою. Поливою обливали (якщо полива була рідкою) або обсипали (у випадку, коли вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після випалення. На кахлях ми зустрічаємо поливу зеленого кольору. Ангоби з окисом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання прозорих зелених полив з хромом у них додавали окис міді або кобальту, за рахунок зменшення кількості введеного хрому [317, с. 102-103].

Уламки та цілі кахлі знайдено майже на кожній з досліджених фортець. Роздивимось їх за пам'ятками.

Верхній Салтів. Верхньосалтівська колекція містить різні групи коробчастого кахлю, які можна виділити за місцем їх розташування на печі: лицьові, кутові, карнизні, кахлі-перемички та коронки (Рис. 63-66; 72; 73; 76). Кількісно переважають лицьові, які здебільшого мають квадратну або прямокутну форму. Це є цілком зрозумілим, бо ними була вкрита майже вся піч.

Фрагменти та цілі кахлі, що було знайдено у В. Салтові мали пісочний, червоний, білий та сірий колір. Усі взірці теракотові, виняток складають декілька уламків, вкритих прозорою зеленою поливою. За орнаментом їх можна розподілити на такі типи: I – геральдичний (Рис. 63), II – геометричний (Рис. 72: 4), III – рослинний (Рис. 64, 65), IV – геометрично-рослинний

(Рис. 66). У окремий V тип можна виділити кахлі з прорізним, фігурним орнаментом, який частіше зустрічається на кахлях-коронках та карнизних.

I тип орнаменту містить у собі декілька окремих сюжетів: вершник на коні з шаблею у руці, зображення святих поряд з іншими християнськими символами, леви у геральдичній позі та єдиний фрагмент без румпи з зображенням обличчя людини. Вершники, розетки і листя аканту вважаються елементами орнаменту типу Відродження, впливи якого поширились на Україні у пер. пол. XVII ст. [113, с. 43]. Це дозволяє вважати, що наші кахлі з вершником виготовлені у середині або др. пол. XVII ст. Таке датування кахлів підтверджено знахідкою срібного дрейпелькера 1648 р. та писемними даними про заснування самого Верхнього Салтова [6, с. 439]. Поряд з кахлями із вказаним сюжетом були також знайдені фрагменти з тим самим зображенням, але недбалим виготовленням самої матриці. Від цього можна припустити наявність місцевих виробників кахлів із В.Салтова.

Кохлі II типу були орнаментовані трикутниками, квадратами, ромбами, колами, дрібною сіткою, хрестами, прямокутниками та штрихом. Такі елементи орнаменту широко використовувалися для прикрашення інтер'єру взагалі, а також часто втілювалися в різних мотивах під час різьблення по дереву. Стосовно використання окремих геометричних елементів на кахлях слід зазначити, що трикутник найчастіше зустрічається разом із ромбом, колом, прямокутником і штрихом. Такий елемент як квадрат здебільшого можна побачити з ромбом, колом, прямокутником і штрихом. Найбільш розповсюдженим елементом геометричного орнаменту є ромб, який не зустрічається лише із колом та штрихом. Останні два елементи найменше розповсюджені серед кахлів II типу.

Кохлів III типу знайдено у цілому небагато. Орнамент представлений на них квітками та листям різного виду, стеблами та виноградними гронами. У повному вигляді, практично не ушкодженими, були виявлені лише кахлі із зображенням шестипелюсткової квітки та листя. Виноградне гроно, квіти та довге зубчасте листя було знайдено лише на уламках кахлів. Слід однак

відмітити, що означені рослинні елементи є характерними рисами орнаментальних мотивів Відродження [113, с. 43; 340, с. 41]. Це дозволяє припустити датування окремих знахідок цього типу загальними межами XVII ст. і віднести їх до часів початку утворення В. Салтова.

Наступний тип (IV) поєднує геометричні елементи з рослинними. Перші зустрічаються у вигляді квадратів, прямокутників, цілих та усічених ромбів, шестикутників та штриху. Рослинні елементи орнаменту представлені звичайним та зубчастим листям, чотирьох– або восьмипелюстковими квітками. Звичайне листя зустрічається у орнаментальному сюжеті з прямокутником, ромбом та штрихом, а зубчасте – лише з останнім із вищезазначених. Чотирьохпелюсткова квітка поєднується з усіма елементами геометричного орнаменту, які вказані вище, окрім прямокутника, а восьмипелюсткову квітку можна побачити лише у поєднанні із квадратом та шестикутником. Серед рослинних, найбільш поширеним елементом є чотирьохпелюсткова квітка, а серед геометричних – штрих. Незважаючи на це, найбільш розповсюдженим орнаментом цього типу був той, що поєднує в собі елементи восьми– та чотирьохпелюсткових квіток з квадратами та шестикутниками. Вироби з таким сюжетом були знайдені по всій території поселення. Кахлі з зазначеним орнаментом були двох типів: лицьові та кутові.

Останній, V тип представлений прорізними стільчатими арками, колами та видовженими догори трикутниками. Всі ці елементи є характерними рисами готики [340, с. 22]. Як додатковий елемент орнаменту на виробках цього типу використовувався штрих. За матеріалами Вітебська аналогічні фігурні прорізні кахлі були датовані кін. XVI – пер. пол. XVII ст. [234, с. 14]. У зв'язку з більш пізнім заснуванням В. Салтова кахлі цього типу слід віднести до початку заселення пам'ятки.

Слід відмітити, що за кількістю знахідок на перше місце можна поставити IV тип. Найменшого поширення набули прорізний та геральдичний.

Повних аналогій кахлям нашої колекції знайти поки не вдалось, але можна відзначити східність композицій або деяких елементів орнаменту. Тому

дана пам'ятка не є поодиноким для свого часу. Кахлі із сюжетом „вершник на коні” знайдено в інших містах України: на Черкащині [272, с. 64], в селі Бірки [32, с. 71], в Суботові [58, с. 72], Новгород-Сіверську [57, с. 47], а також в Литві та Білорусії, де він датується першою половиною XVII ст. [234, с. 137]. Найбільш повна аналогія зазначеному сюжетові зустрічається на кахлях з Суботова [58, с. 72]. Збіжність виявляється в тім, що вершника зображено з шаблею в руці і над головою, попона на коні в дрібну клітинку. Композиція у цьому сюжеті також схожа: вершник з конем розташовані у центрі, у однаковій позі, а також по кутах кахлі розташовані такі елементи: фрагменти колон, зверху з арочним перекриттям або елементи схематичного зображення завіс.

Деякі елементи орнаменту II запропонованого типу (квадрати, кола, трикутники) зустрічаються на кахлях майже всюди по Україні. Орнамент у вигляді ромбової сітки у центрі якої був зображений хрест зустрічався на тлі ікон XVI ст. [282, с. 279].

Акантове листя та виноградні грона на кахлях верхньосалтівської колекції істотно відрізняються від інших відомих на наш час акантів, наприклад, з Новгород-Сіверського [57, с. 53].

Орнамент у вигляді квітки у ромбовій сітці (IV тип) має аналогії з виробами у Суботова [58, с. 72]. Кахлі, схожі за орнаментом з нашим V типом були знайдені в Полоцьку.

Необхідно звернути увагу, що орнамент кахлів верхньосалтівської колекції має як статичний так і динамічний характер. Статичним ми вважаємо той, який є самостійним і завершеним, тобто кахля може використовуватись як окрема орнаментальна одиниця. Орнамент, який переходить з однієї кахлі на сусідню слід вважати динамічним [145, с. 43] або килимовим [5, с. 73]. За нашими спостереженнями, динамічний (килимовий) орнамент з'являється на пам'ятках Слобожанщини не раніше др. пол. XVII ст.

На городищі кахлів було знайдено небагато, але можна провести наступну порівнювальну характеристику з колекцією з селища. **За формою** всі

кахлі коробчастого типу. Лицьові кахлі подібні за формою. Зустрічаються як квадратні так і прямокутні, але на городищі було зафіксовано декілька фрагментів більш великих за площею лицьової пластини, ніж інші. Виходячи з реконструкцій печей такі кахлі розташовували у центрі. Карнизні взірці на селищі мають випуклу форму, а на городищі практично прямі. Перемички також відрізняються за формою: на селищі випуклі, а на городищі вони мають як сильно випуклу так і сильно увігнуту форму. Необхідно відмітити наявність ажурного та кутового кахлю на селищі та його відсутність на городищі. Відсутність останнього, можливо, пояснюється його фрагментованістю.

За орнаментом можна відзначити наступні подібні риси та розбіжності. До першого (геральдичного) типу на селищі відносяться декілька сюжетів (див. вище), а на городищі знайдено лише один неповний взірець цього типу із зображенням хижої чотирьохпалої тварини. Лише один орнаментальний сюжет геометричного типу (що містить зображення кіл, трикутників та штрих) зустрічається на кахлях як селища так і городища. Це традиційний народний сюжет, він зустрічається і у різьбленні по дереву. На кахлях городища відсутні такі елементи орнаменту, як дрібна сітка та прямокутник, але зустрічається овал. Кахлів геометричного типу знайдено у великій кількості на селищі, а на городищі – це малочисельна група. Рослинний візерунок на кахлях селища зустрічається рідко, а на городищі – це тип, який домінує над іншими. Орнаментальні сюжети кахлів з рослинним зображенням В. Салтова практично однакові, але на городищі було знайдено більше взірців цього типу як за кількістю так і за сюжетним різнобарв'ям. Елементи рослинно-геометричного типу городища і селища схожі. Але сюжетні композиції різні за виключенням одного сюжету, що зустрічається як на селищі так і на городищі. Він містить такі елементи як чотирьохпелюсткові квіти, листя, квадрати, шестикутники та штрих.

Кохлі В. Салтова слід віднести до др. пол. XVII – XVIII ст., оскільки вони вже не мають високої рамки, що характерна для пер. пол. XVII ст., але зберігають традиційні види орнаменту: чотирьохчасні композиції, рослинні

елементи у стилі Відродження та геометричний орнамент у народних традиціях. Вже помітні барочні тенденції: його дрібність, рухомість, вихід за межі одного взірця (килимовий).

Мохнач. Колекція кахлів пізньосередньовічного Мохнача (Рис. 74; 75) складається з невеликої кількості уламків. Жодної цілої кахлі знайдено не було. Для графічної реконструкції, яка і була проведена автором, був придатний лише один орнаментальний сюжет, що слід віднести до рослинно-геометричного типу кахлів [142, с. 58]. Переважна кількість уламків відносяться до лицьових кахлів коробчастого типу. Знайдено також декілька фрагментів карнизних виробів. Усі кахлі за орнаментом слід віднести до геометрично-рослинного типу. Виключенням є один уламок кахлю з геральдичним зображенням. Серед геометричних фігур переважають шестикутники та квадрати. Серед рослинних – листя різного виду та багатопелюсткові квітки. Часто використовувався вензельний візерунок. Декілька фрагментів крім рельєфного прикрашені і прорізним орнаментом. Привертає увагу єдиний уламок кахлю з геральдичним зображенням у вигляді коня, що був зображений внизу і в центрі, та квіток, що оточують його з боків. Останні нагадують виноградні грона, і були виконані вони у стилі Відродження [113, с. 42; 340, с. 41].

Порівнюючи мохначанські кахлі з аналогічними виробами того часу необхідно відмітити деяку схожість елементів орнаменту. Наприклад, квітку, з гронами під нею, можна зустріти на кахлях з Хорольської Фортеці [256, с. 22] та поселення Козача Пристань [217], а вензельний візерунок – на архітектурно-декоративних виробих з Полтави [173, с. 94] і Верхнього Салтова [145, с. 41]. Усе ж таки ми не можемо говорити про повні аналогії мохначанських кахлів з відповідними виробами інших пам'яток, оскільки навіть виконання однакових елементів тут мало свої особливості.

Дослідженнями останніх років посаду Харківської фортеці виявлено залишки двох жител з розвалами кахляних печей [80; 84], що також належать

до коробчастого типу кахлів, характерних для др. пол. XVII – XVIII ст.ст. (Рис. 77-83).

На інших пам'ятках Слобожанщини отримано невелику кількість екземплярів архітектурно-декоративних виробів (Рис. 67-71), що не змінюють наше уявлення про їх зовнішній вигляд.

3.1.3. Дрібна пластика (іграшки, рибальські грузила, люльки, креймахи) (Рис. 84-89).

Глиняні фігурки людей і тварин походять від стародавніх зображень міфологічних істот, хатніх божеств, покровителів домашнього вогнища тощо. З часом дрібна керамічна пластика втратила своє сакральне значення і збереглася як декоративно-ужиткові предмети [5, с. 77]. Керамічні іграшки являли собою невеликі за розміром зображення тварин, людей, іграшковий посуд тощо. У цілому виробів дрібної пластики знайдено небагато.

Серед іграшок переважно зустрічаються коники-свистунці (Рис. 84: 2) та птахи (Рис. 84: 3-5).

Креймашки (або креймахи) робили з битого посуду та кахлів (Рис. 85: 1-4). Ці обточені уламки мали діаметр у середньому від 1 до 3 см. Вони широко використовувались для ігор і тому дуже часто зустрічаються на поселеннях козацької доби. Серед них окремо слід виділити креймашки із стінок поливного посуду та кахлів.

Люлька та тютюн давно сприймаються як одні з найхарактерніших речей козацького побуту. Поширення тютюну та звичаю паління вказує на тогочасні напрямки й інтенсивність торгових шляхів і економічних зв'язків, відбивало рівень спеціалізації і товарності сільського господарства. Люльки з археологічних пам'яток XVII – XVIII ст. є своєрідним речовим індикатором цих тенденцій, а також датуючим матеріалом. На пізньосередньовічних пам'ятках Слобожанщини зустрічаються люльки як голландського (з тонким довгим відростком, маленькою чашечкою і кутом між ними більшим ніж 90°) так і східного (турецького) типу (з коротким відростком, масивною чашечкою та кутом між ними, який був менший або дорівнював 90°). Частіше за все

люльки виготовляли за допомогою двох симетричних матриць. Вони заповнювалися глиною і з'єднувалися. Таким чином формувався об'ємний виріб. Потім спеціальними інструментами видалялася зайва глина і робилися внутрішні порожнини відростка і чашечки люльки та отвір між ними. Випалювали їх як в окислюючому, так і у відновлюючому середовищі, рідко зустрічаються вкриті прозорою зеленою поливою примірники.

В.Салтов. Колекція дрібної пластики з В.Салтова представлена двома люльками, чотирма іграшками та великою кількістю креймахів, що були зроблені з фрагментів посуду або лицьових пластин кахлів. Люльки виготовлені з дуже якісного тіста у шаблонах-матрицях (Рис. 87: 2-4). Шви охайно заглажені. Одна люлька білоглиняна заглаженою поверхнею (Рис. 87: 4), інша – вкрита зеленою поливою (Рис. 87: 2). Було знайдено три іграшки у вигляді пташок-свистунців (Рис. 84: 3-5) і уламок іграшки з зооморфним зображенням (Рис. 84: 1). Пташки-свистунці та креймахи були дуже популярними в той час. Повних аналогій люлькам поки знайти не вдалось.

Мохнач. Серед виробів дрібної пластики знайдено кілька уламків обточених стінок посудів та лицьових пластин кахлів круглястої форми або креймашок, іграшки-свистунця та керамічної люльки (Рис. 87: 1). Фрагмент іграшки, у вигляді тулуба тварини, скоріш за все був коником-свищиком. Тісто іграшки сіре, а завдяки випалюванню в відновлюючому середовищі, поверхня виробу має чорний колір. Люлька ярка, червоно-помаранчева. Вона була відтиснута у шаблоні з двох симетричних матриць. Шов, який залишився внаслідок такого виготовлення, був охайно заглажений. Люлька прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді рядів вертикальних смуг по чашечці та широкою горизонтальною смугою, з квадратиками всередині, над ним. Тісто виробу якісне, майже без домішок і не має такого великого відсотку піску, як інші керамічні вироби пізньосередньовічного Мохнача. Отже, люлька була імпортована.

Люльку турецького типу біло знайдено під час проведення будівельних робіт по вул. Університетській в м. Харкові (Рис. 88: 1). Вона помаранчевого

кольору, має невеликий восьмигранний відросток із незначним потовщенням по краю, чашечку круглої форми і прикрашена відбитками коліщатка та відтисками штампа.

3.2. Металеві вироби.

Серед знахідок з металу кількісно переважають залізні ковані цвяхи різних форм та розмірів. Рідше зустрічаються ножі та підкови. Інші вироби (знаряддя праці, побуту та зброя) представлені майже одиничними примірниками. Серед виробів з свинцю слід відмітити кулі та їх заготівлі, а з бронзи – натільні хрести.

3.2.1. Залізні та чавунні вироби.

Залізні речі за роки археологічного дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині знайдено у великому асортименті (Рис. 90-101). Проте заважає зробити їх класифікацію стан збереженості та фрагментованість. Кислотність ґрунту сприяє розвитку корозії залізних предметів. Серед загалу виробів з заліза та чавуну слід відмітити насамперед ножі, кінські підкови та підкови для взуття (закаблуки), ложкорізи, кінські вудила, риболовні блешні, світці, сокири, кресала, пряжки, оковки лопат, деталі вогнепальної зброї, цвяхи, знаряддя праці, гарматні ядра, стріли, прилади для обслуговування ручної вогнепальної зброї тощо.

Ножі різні за розміром, частіше мають рівні спинки та леза (Рис. 94; 95). За типом руків'я вони належать до двох груп: ножі з чотирикутним у розрізі черенком, що вбивався у дерев'яне або кістяне руків'я та взірці з пласкою основою руків'я, на яку штифтами кріпилося дерев'яне або кістяне руків'я. На штифтах інколи зустрічаються залишки тлілої деревини або кістки з циркульним орнаментом (Рис. 117: 3). Верхня частина руків'я звичайно була прикрита залізною пластинкою з ребром посередені та трикутним виступом у нижній частині. Такі пластинки часто зустрічаються в культурному шарі поселені окремо від ножів [90; 91]. Виходячи з різного розміру, товщини та ширини леза вони можуть бути розподілені на прості, робочі, бойові та столові.

Кінські підкови широкі та мають отвори для прямокутних у перерізі вухналів.

Підкови для взуття (закаблуки) здебільшого виготовлені з залізного, квадратного у перетині дроту з трьома шипами для кріплення (центрального та два бокових) і часто зберігаються цілими [89-92].

Знайдені деталі та цілі **кінські вудила** (Рис. 101), що представлені переважно кільчастим типом. Він складався з двох овальних у перетині залізних стрижнів із загнутими у кільця кінцями, які з'єднують обидві частини вудил і охоплюють бічні кільця.

Кресала виготовлені з залізних смужок (Рис. 93: 3). Про широке використання кресал говорять також знахідки обробленого кременю [91].

Вістря черешкових стріл (Рис. 92; 96; 97) зустрічаються у матеріалах всіх археологічно досліджених фортець XVII ст., аналогії останнім знаходимо у Хортицькій Січі [359, с.67]

3.2.2. Вироби з кольорових металів (Рис. 102-107).

На шії жінки носили намисто. Туди нанизували також по одному або кілька медальйонів або, як називали їх, талярів, а заможні нанизували між коралі червонці, згорнувши їх у трубочку, і коли треба було грошей, їх знімали [13, с. 168]. Так, згорнуті трубочкою соліди та лускоподібні копійки нами знайдено при дослідженні Царборисівської фортеці [86; 88].

Вироби з бронзи представлені переважно хрестами-тільниками (Рис. 102; 104; 105), каблучками та сережками (Рис. 103; 106; 107).

Серед коштовних виробів слід відмітити сережки та каблучки. У зв'язку з малою кількістю таких знахідок розробити їх класифікацію поки неможливо.

Крім прикрас до виробів з кольорових металів відносяться також свинцеві кулі та їх заготовки (Рис. 90: 1-29), що у великій кількості знайдені на території фортець та поселень Слобожанщини. Серед знахідок зустрічаються як витягнуті свинцеві дроти для заготовки куль, так і нарізані шматочки для їх відливки, цілі кулі та розплющені кулі, які влучили в ціль. Таким чином, вказані знахідки ілюструють увесь процес виготовлення та експлуатації.

3.3. Вироби зі скла та пасти.

До скляних виробів можна віднести посуд та віконниці. Виробів зі скла було знайдено небагато (Рис. 108-112) і переважно в уламках, що пов'язане з хрупкістю матеріалу та дороговизною виробів.

Серед основних типів скляного посуду козацької доби виділяються такі: кварта (вироби чотиригранної форми, з плечами, що повільно переходять у горло з ввігнутих денцем темно-зеленого або брунатного кольору), штофи (подібні до кварт, але менші за розміром із більш плоским дном зеленого кольору), пляшки (товстостінні, асиметричні з неровними краями з ввігнутих усередину дном зеленого кольору) та дрібний посуд (аптечний або столовий). Кварти на Слобожанщині поки не знайдені, можливо це пов'язане з малою кількістю скляних виробів у цілому. Уламки штофів зустрічалися при розкопках Харкова [82-85].

Найчастіше за все зустрічаються гирла та нижні частини пляшок, пляшок (Рис. 108; 110), прикрашені кільцевими стрічками або налепами у вигляді пелюсток (Рис. 108, 112), а також ручки кухлів (Рис. 111). Слід відзначити такі характерні риси як прикрашання боків та денце скляного посуду скляною гофрованою стрічкою, а також наявність виробів лише із зеленого прозорого скла.

На дитинці Харківської фортеці виявлені цілі склянка та чарки зеленого скла.

Віконниці були тонкими, прозорими, виготовленими із світло-зеленого скла, округлої форми.

3.4. Кістяні та рогові предмети.

Виробів з кістки знайдено у цілому небагато, про те ці вироби свідчать про високу розвиненість косторізної справи (Рис. 113-117). Вони представлені унікальним двоскладним гудзиком (Рис. 114), що поки не має аналогій, деталями порохівниць, накладками руків'їв ножів та пилочкою для манікюру.

Окоємної уваги заслуговує кістяна натруска у вигляді коників з прорізним циркульним орнаментом та двоглавим орлом (Рис. 113).

3.5. Нумізматичні знахідки

Протягом століття дослідники сперечаються з приводу карбування власних монет в Україні. У 20-х роках ХХ ст. серед істориків, нумізматів, економістів виникла дискусія з цього питання. У писемних та етнографічних джерелах знайдено не тільки згадки про власне карбування монет українських гетьманів, а навіть описи цих монет [187, с. 38-39]. Оскільки останні все ще не знайдено, можна погодитись з точкою зору про те, що політична ситуація на території України козацького часу виключала можливість власного монетного карбування.

Грошовий ринок України козацької доби користувався монетними засобами тих держав, до складу яких входили українські землі (Рис. 118-128). Наприклад, знахідки монет Речі Посполитої відомі на Хортицькій Січі [359, с. 29].

У Харківській області було зафіксовано скарби монет та окремі монети різних держав: поблизу смт. Андреевки знайдено срібну деньгу Івана IV [426, с. 37], біля села Мохнача – клад руських монет XVI-XVII ст. [426, с. 77], 152 срібні польські, шведські та турецькі монети у с. Колонтаїв [426, с.106] та клад з 2050 монет, що були карбовані у Росії, Польщі та Литві у XVII – на поч. XVIII ст. [426, с.137].

Про знахідки монет XVI – XVIII ст. згадуються у брошурі „Нумизматические памятники Белгородской и Харьковской области”, але автори не наводять жодного прикладу. Вони [124, с. 20.] лише переадресовують читачів до роботи М.Ф. Котляра „Кладоискательство и нумизматика” [216].

Питання про грошовий обіг на території пізньосередньовічної Слобідської України довгий час залишалося відкритим, оскільки про нього можна було скласти уявлення в основному за поодинокими знахідками вищевказаних скарбів. Відсутність нумізматичного матеріалу вказаного періоду у достатньому для вивчення та узагальнень об’ємі пов’язано, по-перше, з відсутністю зацікавленості археологів у пам’ятках козацької доби

протягом довгого часу (лише з кін. ХХ ст. починає розвиватись пізньосередньовічна археологія), по-друге, дрібні за розміром монети важко виявити без металодетектора.

З 2004 р. автором проводяться археологічні дослідження Цареборисівської, Валківської та Харківської фортець Ізюмської укріпленої лінії з використанням металошукача [80-91]. За останні роки накопичено нумізматичний матеріал, що дозволяє робити окремі часткові та узагальнюючі висновки [92, с. 128 – 131; 93, с. 295 – 309]. Серед монетної колекції зустрічаються взірці різних держав: білонові соліди прибалтійських володінь Швеції, білонові та срібні соліди, гроши, полтораки та трояк Речі Посполитої, срібний акче Кримського ханства тощо.

Серед монет крупного номіналу відомо лише про знахідку срібного талера краєзнавця А.О. Зорі біля с. Піщане Чугуївського району Харківської області (Рис. 119) та скарб талерів, що знайдено до 1920 р. і нині його частини зберігаються у окремих приватних колекціях [343, с. 37-38].

Монети, що отримано під час першого року розкопок та розвідок на території Цареборисівської фортеці, виявилися придатними для складання висновків про грошовий обіг Цареборисова та Слобожанщини у цілому. Автором здійснено атрибуцію знайдених монет (Додаток Б).

Більшість монет належить карбуванню **Московської держави**. Знайдені екземпляри належать карбуванню наступних царів:

Монети **Івана IV Грозного** (1533 – 1584 рр.) – вісім екземплярів: п'ять денег московського монетного двору (Додаток Б, № 1 [254, таб.1; 2-3]; Додаток Б, № 3 [254, таб.1;15-19]; Додаток Б, № 5 [254, таб.1;16-20]; Додаток Б, № 2 [254, таб.1; 4-6]; Додаток Б, № 4 [254, таб.1; 16-19]), копійка новгородського монетного двору (Додаток Б, №6 [254, таб.1; 9-12]), копійка псковського монетного двору (Додаток Б, № 7 [254, таб.1, 37-27]), та деньга у вазі копійки московського монетного двору (Додаток Б, № 8).

Монети **Федора Івановича** (1584 – 1598 рр.) – два екземпляри: копійка московського монетного двору (Додаток Б, № 10 [254, таб. 2; ?-4]) і розрізана

навпіл копійка псковського монетного двору (Додаток Б, № 9 [254, таб. 2; ?-2]).

Монети **Бориса Федоровича Годунова** (1598 – 1605 рр.) – чотири екземпляри: три копійки московського монетного двору (Додаток Б, № 14 [254, таб. 3; 6-1]; Додаток Б, № 12 (монета розрізана навпіл) [254, таб. 3; 4-2]; Додаток Б, № 13 [254, таб. 3; 4-2]) і одна копійка новгородського монетного двору (Додаток Б, № 11 [254, таб. 3; 1-1]).

Одну монету з нижніх шарів розкопу ідентифікувати не вдалося через погану збереженість, але за фактурою цю копійку можна віднести до періоду карбування одного з вище вказаних царів (Додаток Б, № 15).

Монети **Михайла Федоровича** (1613 – 1645 рр.) – п'ять екземплярів, що карбовані на московському монетному дворі (Додаток Б, №18 [254, таб. 8; 29-43]; Додаток Б, № 16 [254, таб. 8; 18-21]; Додаток Б, № 17 [254, таб. 8; 24-33]; Додаток Б, № 19, 20 – у зв'язку з поганою збереженістю монет типи штемпелів детально встановити не вдалося).

Монети **Олексія Михайловича** (1645 – 1676 рр.) – 73 екземпляри. Дві монети срібні, карбовані на московському монетному дворі (Додаток Б, № 21 [254, таб. 12; 22-20]; Додаток Б, № 22 – більш детально штемпель не встановлено, на реверсі подвійний удар). Ще одну срібну монету ідентифікувати неможливо, хоча за фактурою вона безперечно відноситься до емісії Михайла Федоровича чи Олексія Михайловича (Додаток Б, № 23).

Мідні монети Олексія Михайловича, за монетними дворами, розподілилися наступним чином: один екземпляр – новгородський монетний двір (Додаток Б, № 37); тринадцять монет карбовані на псковському монетному дворі (Додаток Б, № 24 – 35); сорок дев'ять монет карбовані на двох московських монетних дворах, у зв'язку з поганою збереженістю більшість екземплярів не вдалося розділити на монетні двори (Додаток Б, № 52 – 67, Табл. 1., № 68 – 86); інші – п'ять монет карбовані на новому московському дворі (Додаток Б, № 38 – 42) і дев'ять карбовані на старому московському дворі (Додаток Б, № 43 – 51).

Ще шість монет не можливо віднести до продукції жодного монетного двору (Додаток Б, № 87, 88, 91 – 94) у зв'язку з поганою збереженістю. Одна монета не карбована (заготівка-чурка) (Додаток Б, № 89) і одна монета, схоже, є підробкою (Додаток Б, № 90).

Більшість монет належить карбуванню Московської держави. Їх атрибуцію проведено за монографією А.С. Мельникової [254] та вони можуть бути розподілені за Таблицею, що наводиться нижче.

У Таблиці вказана кількість екземплярів, літерою «д» позначені деньги, літерою «к» - копійки.

Таблиця розподілу за грошовими дворами монет Московської держави 1533 – 1676 рр., що знайдені на Слобожанщині

	Московський новий	Московський старий	Московський	Псковський	Новгородсь- кий	Кукенойсь- кий	не двір визначено
Іван IV (1533 – 1584 рр.)			д-7	к-1	к-1		
Федір Іванович (1584 – 1598 рр.)			к-1	к-1			
Борис Годунов (1598 – 1605 рр.)			к-3		к-1		
Михайло Федорович (1613 – 1645 рр.)			к-16				
Олексій Михайлович (1645 – 1676 рр.)	к-6	к-19	к-71	к-21	к-2		к-9

У результаті вивчення отриманого у ході розкопок та розвідок на території пізньосередньовічних фортець Слобожанщини нумізматичного матеріалу можна робити ряд висновків з їх обґрунтуванням:

1. Між грошовою реформою Івана Грозного та початком смутного часу простежується згасання карбування деньги. Цей номінал карбувався

у великій кількості при Івані IV, менше – при Федорі Івановичі та зовсім не карбувався при Борисі Годунові. Кількісна перевага денег карбованих Іваном IV над цим же номіналом карбування Федора Івановича, а повна відсутність денег часів Бориса Годунова може пояснюватись тим, що після Івана IV, що карбував деньги у великій кількості, не було потреби у великих емісіях цього номіналу. Поступову нестачу у цих монетах населення, схоже, компенсувало самостійно. Прикладом можуть слугувати знахідки розрізаних навпіл копійок. Окремим доказом до даного твердження може бути також знахідка деньги Івана Грозного у Валківському острозі (1646 – рубежу 60 – 70-х рр. XVII ст.). Наявність такої ранньої для фортеці монети підтверджує великий об'єм її карбування та використання у більш пізній час.

2. При підрахунках кількості та розподілу за монетними дворами мідної копійки можна скласти уявлення про інтенсивність роботи дворів. Так підтверджується висновок попередніх дослідників – **найбільша кількість у обігу складала продукція трьох монетних дворів: старого та нового московських, а також псковського; новгородський та кукунойський двори не змогли у період грошової реформи налагодити інтенсивне виробництво** [254, с. 214 – 219].

3. Довгий час вважалося, що мідна реформена монета залишила зовсім слабкий слід на Україні [343, с. 20]. Останні археологічні дослідження пізньосередньовічних фортець дозволяють спростувати дане твердження. **Знахідки мідної монети у великій кількості на двох досліджених на сучасному рівні пам'ятках говорять про їх широке використання пізньосередньовічним населенням Слобідської України.**

4. Українське населення звикло користуватись західноукраїнським талером та його срібними або білоновими фракціями. Єфимок був по суті тим же талером, але у нього не було срібних фракцій, цю функцію виконувала мідна, з точки зору населення, ненадійна для зберігання та неприваблива монета. При обміні на будь яку срібну монету мідних необхідно було надати набагато більше, ніж ту ціну, яку визначив для них уряд Москви. Купці з

України мали на цій різниці великий прибуток. Підтверджують цей висновок скарги московських торгових людей на шкідливі махінації з мідними копійками, що викупаються дуже дешево на Україні та привозяться для закупки товарів в Москву «греками с порубіжних міст» [343, с. 20]. Таке становище сприяло перенасиченню ринку Московської держави мідними грошима, та, разом з іншими причинами, призвело до «мідного бунту».

Слід окремо виділити такий різновид монет Московської держави високого номіналу як єфимки (перекарбовані західноєвропейські талери). Знахідка яких на території Слобожанщини відома у скарбі біля с. Люботин Харківського району Харківської області. Скарб (знайдено до 1920 р.) складався він з понад 100 єфимків, його скуповували частями торговець монетами у Хельсінкі Седерман (після першої світової війни) та власник аукціонної фірми у Парижі Л. Грабов (1934 р.) [343, с. 37-38].

Подальше накопичення, атрибуція, систематизація та вивчення нумізматичного матеріалу дозволить надати більш детальну характеристику грошовому обігу на території Слобідської України, та всебічно вивчити його особливості у межах всієї Московської держави.

Серед монет іноземних держав чисельно переважають білонові монети **прибалтійських володінь Швеції** – дев'ятнадцять екземплярів. Їх атрибуцію здійснено за монографією Д. Федорова [386]. Соліди розподіляються наступним чином:

- солід короля **Густава Адольфа** (1611 – 1632 рр.) має погану збереженість (Табл. 1, № 95);
- дванадцять солідів королеви **Христини Августини** (1632 – 1654 рр.) (Табл.1, № 96 - 107);
- три екземпляри солідів короля **Карла X Густава** (1654 – 1660 рр.) – дати на всіх монетах не встановлюються (Табл. № 108 – 110);
- два соліди короля **Карла XI** (1660 – 1697 рр.) (Табл. 1, № 111, 112);
- солід розрізаний навпіл (Табл. 1, № 113) за фактурою належить до карбування одним з вищевказаних королів.

На другому місці за кількістю монет знаходиться **Річ Посполита**. Монети цієї країни представлені чотирма екземплярами:

- один срібний гріш **Сігізмунда III Вази** (1588 – 1632 pp.) (Табл. 1, № 115)
- поламани півтора гроша поганої збереженості за фактурою схожі на монети Сігізмунда III (Табл. 1, № 116).
- три монети номіналом у солід кожна **Яна Казимира** (1649 – 1668 pp.) (Табл. 1, № 117 – 119).

Серед всіх монет лише одна відноситься до **Кримського Ханства** – це дрібний срібний номінал (акче-?), що карбований у період другого правління хана **Мухамеда Гірея IV** (1654 – 1666 pp.). Монета має погану збереженість, але на аверсі можна роздивитись тамгу хана (Рис. 124: 18).

Залишається ще дуже багато питань щодо матеріальної культури та побуту мешканців Харківщини. Відповідь на ці та багато інших питань ми можемо знайти лише у разі залучення до вивчення всього комплексу джерел: як письмових та етнографічних так і археологічних. Саме останні, на наш погляд, надають точності дослідженню. В умовах руйнації культурних нашарувань козацької доби на багатьох пам'ятках слід ще раз наголосити на необхідності їх скорішого охоронного дослідження. Тільки дослідження артефактів пізнього середньовіччя відповідно нашаруванням та об'єктам, при методиці чітких стратиграфічних та плані графічних спостережень, дозволить розробити дієву типологію та хронологію для усього комплексу речей. У нагоді стануть також закриті комплекси, що дозволять легше та скоріше здійснити чітке датування окремих знахідок. Тому вважаємо необхідним перевагу у вивченні надавати пам'яткам, на яких (внаслідок різних причин – чи то тимчасового запусіння, чи то пожеж) культурні нашарування найбільш відокремлені.

3.6. Вироби з кременю.

Кремій складав основу матеріального виробництва протягом багатьох сотен тисяч років первісної історії. Цей матеріал почав широко

використовуватись на півдні Східної Європи у середньому палеоліті і домінував як сировина для виготовлення знарядь праці впродовж енеоліту. Заключним епізодом використання кременю став фінальний етап доби бронзи, після чого кременеве господарство практично повністю деградує у зв'язку із появою нових матеріалів.

У середньовіччя кремій переважно використовувався для висікання вогню кресалом. Цей прийом привів до революційного перевороту у розвитку військового обладнання та широкому розповсюдженню вогнепальної зброї за козацьку добу. Заключним, проте достатньо строкатим, епізодом використання цього ретроматеріалу було виготовлення рушничних (пістолетних) кременів у європейських суспільствах XVI-XIX ст., а також кресал.

З морфологічної точки зору кременеві вкладиші для рушниць можна називати рушничними вкладишами-мікролітами (Рис. 129-130). Вони мають переважно геометрично правильні контури, що наближаються до трапецієвидних, сегментовидних та підквадратних форм із різноманітними перехідними варіантами. Строгої морфологічної різниці між ними поки не виявлено. Рушничні мікроліти-вкладиші мають два взаємопов'язані конструктивні елементи – функціональну ударну кромку та акомодативну тильну дільницю. Ударна кромка завжди пряма (із незначними варіаціями випуклості або увігнутості) та, як правило, загострені у профілі. Тильний бік вкладишів, що знаходиться у свинцевій обоймі, має значні варіації у геометрії.

У Московському царстві рушничний кремій був одним із елементів забезпечення зброєю та припасами козацьких та стрілецьких загонів. У ході археологічних дослідження пам'яток козацького часу на Слобожанщині знайдено такі кременеві вкладиші.

Два кремені знайдені на території Харківської фортеці (по вул. Квітки-Осно'вяненка). Один з них виявлено у глибокому (3,40 м) господарському приміщенні, що за супутнім матеріалом датується пер. пол. XVIII ст. (срібний півтора, срібна копійка Петра I взірця 1706-1717 рр. та мідна монета Анни

Іоанівни 1730-х рр.). Інший кремій знайдено на глибині 2,0 м у стратиграфічному горизонті часів заснування Харківської фортеці. Кремій з господарської ями масивний, із слідами ударів, скоріше за все є огнивом. Інший – типовий рушничний мікроліт, що виготовлений із фрагмента кременевої пластини. Функціональна ділянка останнього інтенсивно спрацьована. Обидва вони світло-фіолетові з «екзотичної» (верхньоволзької) сировини.

Найбільша колекція рушничних вкладишів та кресал (26 мікролітів) зібрана при розкопках Чугуївської фортеці (Рис. 129). Одразу слід зазначити, що лише один з них виготовлений з місцевого камінно-вугільного непрозорого крупнозернистого світло-фіолетового кременя; сировиною для інших був місцевий (т.н. «донецький») скловидний кварцево-халцедоновий сірий напівпрозорий кремій.

Два мікроліти знайдені у добре датованих комплексах: перший виявлено у приміщенні, що датується срібною копійкою Михайла Федоровича другий – у наземному, заглибленому житлі черкаського типу. Окремі взірці у результаті перекопів потрапили до ям салтово-маяцької археологічної культури.

Рушничні кремені Чугуївської фортеці, що виконані із місцевої сировини, відрізняються високою ступеню стандартизації. Вони зроблені за єдиним взірцем, приблизно одних розмірів, трапецієвидної форми з прямою або округлою основою. Проформою для більшості з них були сегменти крупних пластин з правильною регулярною (двоскатною, рідше – трискатною) огранкою. Трапецієвидні вкладиші сформовані шляхом нанесення ретуші торцевих ділянок фрагментів, рідше – підправкою меншої основи. У декількох випадках широка основа трапеції підправлена сколами (рис.). Скоріш за все найбільшу витягнуту ділянку мікроліта і слід вважати функціональною. Проте будь-яких залишків виробництва рушничних кременів не знайдено. Ймовірно, вкладиші виготовлені у майстерні, що розташована десь поблизу і базується на місцевій сировині.

З Цареборисівської фортеці походить три кремені. Два з них, у тому числі, найбільш ефектний вкладиш у свинцевій обоймі, походять з підйомного матеріалу (Рис. 130: 1), вони є екзотичними за характером сировини та скоріш за все виготовлені у верхньоволзькому регіоні. Третій знайдено у розкопі, він відповідає місцевим стандартам сировини.

Вкладиш, що зберіг свинцеву обойму (Рис. 130: 1), виготовлено з базальної частини крупної пластини з широким гладким майданчиком. Бойкова частина беззаперечно розташовуються на прокольному загостреному, а не торцевому краю заготовки. Бокова частина спрацьована. Форма вкладиша трапецієвидна. На обоймі видні сліди зубців, що говорить про функціональне використання даного взірця.

Інший вкладиш (Рис. 130: 2) – типовий рушничний мікроліт, що виготовлений з фрагмента кременевої пластини. Функціональна дільниця його інтенсивно спрацьована, отже він був використаний до межі.

Масивний кремін з культурного шару, ймовірно є кресалом.

У заповненні одного з жител козацького часу знайдено кремін з місцевої сировини, його масивність свідчить про те, що він використовувався як кресало.

Ще одне кременеве кресало знайдено на поселенні «Мохнач-П».

Не викликає сумнівів, що значна частина рушничних вкладишів-мікролітів потрапляла у готовому вигляді в якості централізованих поставок зброї. Слідів місцевого виробництва поки не виявлено. Проте виходячи із наявності великої кількості вкладишів із місцевої сировини (наприклад – матеріали Чугуївської фортеці), можна зробити висновок про існування місцевих майстерень. Не слід виключати також можливості наявності майстерень козацької доби, що планіграфічно накладаються на місцеві неолітичні майстерні і поки не розрізняються через близькі технологічні контексти.

З типологічної точки зору, по аналогії з мезо-неолітичними мікролітами, рушничні вкладиші можна розподілити на «сегменти», «прямокутники» і

трапеції, з урахуванням особливостей вищеописаних серій. Аналізуючи виявлені на дійсний час взірці можна говорити про декілька стилістично та статистично виражених різновидів рушничних вкладишів-мікролітів козацької доби. Стійку морфологію демонструють, насамперед, вкладиші з Чугуєва. Це трапецієвидні з округлою меншою основою вкладиші, що виготовлені правильних пластин; робочі ділянки кременів відповідають прокольним краям пластинчатих заготовок. Слід відмітити також прямокутні та трапецієвидні вкладиші з верхньоволзької сировини, що мають вигляд грубих кінцевих скребків – з функціональною ділянкою на торці заготовки. Ймовірно, ці умовні різновиди рушничних мікролітів-вкладишів з верхньоволзької сировини надалі слугуватимуть основою для виділення відповідних типів, проте для цього необхідний більш широкий матеріал для порівняння.

Свинцеві прокладки для рушничних кременів самі по собі є об'єктом типологічного інтересу. Вони були витратною складовою стрілкової зброї та зберігались у індивідуальному бойовому ранці. Можливо для їх виготовлення розклепували кулі. Обойми мали форму або зігнутої смуги, що стискала мікроліт зверху та низу тильного боку, або суцільної оболонки, що повністю обіймала кремень окрім ударної кромки. Такі свинцеві «рубашки» мають прямі (ранні?) або зазубрені (пізні?) края відкритої сторони. Знахідки неушкоджених свинцевих обойм із зубчастим краєм та без кременевих вкладишів (у короткострокових військових комплексах Східної Європи, починаючи з походів Мініха і до війни 1812 р.) свідчать про те, що їх спочатку виготовляли на спеціальному шаблоні-«правилі» для подальшої підгонки від конкретний рушничний мікроліт та його щільного стискання.

Отже, мешканці Слобожанщини козацької доби залишили різноманітний, представлений виробами переважно двох матеріальних культур, речовий комплекс, що придатний для наукової обробки систематизації та розробки його хронології; виділення основний та побічних рис, елементів, що еволюціонували тощо.

Слід відзначити, що керамічні вироби є найбільш масовим матеріалом з пам'яток. Асортимент керамічних виробів в козацькі часи був широким. Серед них можна виділити наступні категорії: побутова кераміка (посуд), архітектурно-декоративна (кахлі) та дрібна пластика. Вироби виготовляли на гончарному колі з добре обробленої глини, що містила великий відсоток піску.

Серед посуду слід відмітити наявність посуду як черкаського так і московського типу. Він представлений широким асортиментом виробів, серед яких можна відмітити горщики, миски та полумиски і тарілі, покритишки, глечики, макітри, кухлі, ринки. Завдяки проведеним дослідженням вдалось виділити функціональні типи українського (черкаського) посуду. Типологія спирається на результати застосування хімічних, термомеханічних та петрографічних методів вивчення кераміки, а також візуальний аналіз. До першого типу віднесений пористий посуд білого кольору (окислювальне випалення при температурі до 1000°C), що використовувалась для подачі їжі та зберігання сухих речовин та була імпортною. Найбільш багаточисельний другий тип представлений виробами світлих кольорів (бежеві, жовті, червоні та їх відтінки), що виготовлені з місцевих лесових суглинків (окислювальне випалення при температурі $700 - 900^{\circ}\text{C}$). Цей тип є універсальним у використанні, та, завдяки міцності черепка, застосовувався для варіння їжі. Посуд сірого та чорного кольорів (відновлювальне низькотемпературне випалення, що може кваліфікуватись як високотемпературна сушка; температура $500 - 800^{\circ}\text{C}$), що виготовлений з кварцового піску з сумішшю білої глини та вугільних часток, виділений в третій тип. Останній був ідеальним для зберігання рідини завдяки свої водовідштовхувальним якостям. Слід також відмітити, що кожному типу були властиві свої засоби обробки поверхні та орнаментациї. Так, посуд першого типу прикрашали лише барботином, другого – вкривали суцільним шаром ангобу та поверх нього барботином, третього – лискували та наносили рельєфний, креслений орнамент (паличкою або/та зубчастим коліщатком).

Посуд протягом XVII – XVIII ст. еволюціонує слабо, крім того це дуже важко простежити у зв'язку із тим, що по-перше, це дуже вузький хронологічний період, по-друге, часто поселення функціонували протягом всього періоду і тому стратиграфічно, це як правило, один єдиний шар. Усі форми посуду (горщики, миски та полумиски і тарілі, покоришки, глечики, макітри, кухлі, ринки) існують протягом всього періоду. Проте вважаємо можливим відмітити такі особливості, що простежено серед найбільш масової категорії посуду – горщиках:

- тісто виробів XVIII ст. містить менше крупнозернистого піску, стає більш гомогенним;

- у XVII ст. горщики мають плавний перехід від вінця до плічка, та від тулубу до денця;

- у XVIII ст. посилюється профілювання тулуба: кут між вінцем та плічком стає меншим, верхня частина тулуба більш роздутою і доволі різко переходить у значно менше за діаметром денце, з'являється ребро;

- у XVII ст. злам вінця переважно прямий, а у XVIII ст. його внутрішня поверхня стає вигнутою у внутрішній бік, тобто посилюється профілювання самого вінця;

- у XVII ст. ручка до горщиків кріпиться від середини або краю вінця, але розташовується нижче його;

- у XVIII ст. ручка кріпилася переважно від краю вінця і піднімалася над ним;

- у XVIII ст. з'являється такий засіб прикрашання ручки як відбиток пальця у її нижній частині;

- у XVIII ст. стінки посуду становляться тоншими;

- полива у XVIII ст. стає більш прозорою;

- у XVII ст. використовується лише зелена та брунатна полива;

- у XVIII ст. починає розповсюджуватись жовта полива.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена коробчастими кахлями, що за місцем розташування на печі розподіляється на лицьові, кутові

та карнизні вироби, кахлі-перемички та коронки. Кількісно переважають лицьові, що здебільшого мають квадратну або прямокутну форму. Це є цілком зрозумілим, бо ними була вкрита майже вся піч. Фрагменти та цілі кахлі, що було знайдено під час археологічних досліджень мали пісочний, червоний, білий та сірий колір. Усі примірники теракотові, виняток складають декілька уламків, вкритих прозорою зеленою поливою. За орнаментом їх можна поділити на такі типи: I – геральдичний (рис. 6), II – геометричний (рис. 8), III – рослинний (рис. 7), IV – геометрично-рослинний (рис. 9). В окремий V тип можна виділити кахлі з прорізним, фігурним орнаментом, що частіше зустрічається на кахлях-коронках та карнизних. Кахлі виготовляли у шаблонах-матрицях з вже прорізаных на них орнаментом, румпу доліплювали на гончарному колі. У ході дослідження простежено ряд особливостей:

- тісто виробів XVIII ст. містить менше крупнозернистих домішок і стає більш гомогенним;
- у XVIII ст. довжина румпи починає зменшуватись (у XVII ст. вона складає у середньому – 6 – 11 см, у XVIII ст. – 4 – 9 см);
- у XVII ст. переважає рослинний та геральдичний, а у XVIII ст. – рослинно-геометричний та геометричний орнамент;
- у XVII ст. переважає статичний (зображення кахлю є самостійною орнаментальною одиницею), а у XVIII ст. – динамічний (килимовий) орнамент, коли зображення виходить за межі кахлю.

Дрібна керамічна пластика втратила своє сакральне значення і збереглася як декоративно-ужиткові предмети. Керамічні іграшки являли собою невеликі за розміром зображення тварин, людей, іграшковий посуд тощо. У цілому виробів дрібної пластики знайдено небагато. Серед іграшок переважно зустрічаються коники-свистунці. Креймашки (або креймахи) робили з битого посуду та кахлів. Ці обточені уламки мали діаметр у середньому від 1 до 3 см. Вони широко використовувались для ігор і тому дуже часто зустрічаються на поселеннях козацької доби.

Поширення тютюну та звичаю паління (що наочно ілюструється знахідками керамічних люльок) вказує на тогочасні напрямки й інтенсивність торгових шляхів і економічних зв'язків, воно відбивало рівень спеціалізації і товарності сільського господарства. Люльки з археологічних пам'яток XVII – XVIII ст. є своєрідним речовим індикатором цих тенденцій, а також датуючим матеріалом. На пізньосередньовічних пам'ятках Слобожанщини зустрічаються люльки як голандського (з тонким довгим відростком, маленькою чашечкою і кутом між ними більшим ніж 90°) так і східного (турецького) типу (з коротким відростком, масивною чашечкою та кутом між ними, який був менший або дорівнював 90°). Люльки частіше за все виготовляли за допомогою двох симетричних матриць, випалювали їх як в окислюючому, так і у відновлюючому середовищі. Зустрічаються вкриті прозорою зеленою поливою взірці.

Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Слобідській Україні з використанням металодетектора дозволили накопити значну нумізматичну колекцію, що дозволяє робити окремі висновки та узагальнення. Можна констатувати, що в цей період грошовий ринок України користувався монетними засобами тих держав, до складу яких входили слобідські землі, а саме копійками, деньгами та полушками Московської держави, а також західноєвропейськими монетами (Речі Посполитої, прибалтійських володінь Швеції та Кримського Ханства). У результаті вивчення отриманого в ході розкопок та розвідок на території пізньосередньовічних фортець Слобожанщини нумізматичного матеріалу можна робити ряд висновків:

1. Між грошовою реформою Івана Грозного та початком смутного часу простежується згасання карбування деньги. Цей номінал карбувався у великій кількості при Івані IV, менше – при Федорі Івановичі та зовсім не карбувався при Борисі Годунові.

2. Найбільша кількість у обігу складала продукція трьох монетних дворів: старого та нового московських, а також псковського; новгородський та

кукенойський двори не змогли в період грошової реформи налагодити інтенсивне виробництво.

3. Знахідки мідної монети у великій кількості на двох досліджених на сучасному рівні пам'ятках говорять про їх широке використання пізньосередньовічним населенням Слобідської України.

4. Українське населення вплинуло на грошовий обіг Московської держави у цілому, оскільки звикло користуватись західноукраїнським талером та його срібними або білоновими фракціями. Єфимок був по суті тим же талером, але в нього не було срібних фракцій, цю функцію виконувала мідна, з точки зору населення, ненадійна для зберігання та неприваблива монета. При обміні на будь яку срібну монету мідних необхідно було надати набагато більше, ніж ту ціну, яку визначив для них уряд Москви. Купці з України мали на цій різниці великий прибуток. Підтверджують цей висновок скарги московських торгових людей на шкідливі махінації з мідними копійками, що викупаються дуже дешево на Україні та привозяться для закупки товарів в Москву «греками с порубіжних міст» [343, с. 20]. Таке становище сприяло перенасиченню ринку Московської держави мідними грошима, та, разом з іншими причинами, призвело до «мідного бунту».

5. Для зберігання частіше використовували західноєвропейські монети (соліди Речі Посполитої та прибалтійських володінь Швеції), що підтверджується знахідками скарбів. Отже саме західноєвропейську монету українське населення вважало більш надійною у XVII ст.

6. З грошовою реформою Петра I, завдяки якій до обігу була введена монета нового взірця, що відповідала західноєвропейським стандартам якості, та з централізацією урядової влади, російська монета поступово витісняє з обігу на Слобожанщині західноєвропейську.

Отже ми бачимо, що матеріальна культура Слобідської України козацької доби представлена широким асортиментом виробів. Серед найбільш поширених слід відзначити керамічний посуд та архітектурно-декоративні кахлі, дрібну керамічну пластику (іграшки-свистунці та люльки), залізні ножі,

цвяхи, підкови, сокири та знаряддя праці, вістря залізних стріл, свинцеві кулі, бронзові хрестики-гільники, гудзики, різні вироби з кістки та рогу, кременеві мікроліти-вкладиші тощо. Окремо слід згадати таку важливу категорію знахідок як нумізматику, що протягом козацької доби на Слобожанщині пройшла еволюцію від лускоподібних копійок (Московської держави) до монет західноєвропейського взірця. Слід також зробити наголос на співіснування у XVII ст. монет Московської держави та монет країн Західної Європи, та поступове витіснення останніх з поч. XVIII ст. Проте після витіснення західноєвропейської монети із грошового обігу, вона ще довго продовжувала використовуватись населенням у якості дукачей або згорнутих у трубочку пронизок.

У зв'язку із заселенням Слобожанщини переважно черкасами з Правобережної України та московітами з Московського царства, більшість з артефактів можна віднести до черкаського або московського типу. Найяскравіше вказані типи простежуються серед найбільш масової категорії знахідок – керамічного посуду. Аналогії виробам черкаського типу переважно знаходяться серед пам'яток України, у той час як московського – відповідно переважають на пам'ятках Російської федерації.

Знахідки речей Західної Європи, Кримського ханства та Передньої Азії говорять про тісні взаємні контакти та розвинену торгівлю.

РОЗДІЛ 4

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

4.1. Основні міграційні потоки.

При характеристиці заселення Слобідської України слід відмітити два основних напрями її заселення, що були спричинені об'єктивними обставинами того часу. Слобідська Україна уявляла собою Дике поле між непевними кордонами Московської держави, Речі Посполитої та Кримського ханства. Вона була привабливою з точки зору українського населення Речі Посполитої, що бажало переселитися на вільні від феодального та національно-релігійного гніту землі. Для Московської держави територія Слобожанщини була важливою, оскільки її можна було використовувати у якості „буфера” від татарського степу. Саме тому Московський уряд всіляко сприяв заселенню південних рубежів своєї держави українськими переселенцями та очолив будівництво фортець, направляючи своїх служилих людей та цілі групи московських переселенців для облаштування та будівництва укріплених ліній. Отже, можна виділити два основні напрями заселення Слобідської України: північно-східний, що представлений російськими (московітами) переселенцями з Московської держави та південно-західний – українські (черкаси) переселенці з Речі Посполитої. Роздивимось їх більш докладно.

4.1.1. Північно-східний напрям (заселення краю московітами).

У Московській державі посилення феодально-кріпосницького гніту, захоплення селянських общинних земель створювали важкі умови для життя населення. Втікачів вже у сер. XVI ст. було дуже багато у Донецькому краї. У

доповіді путивльського воєводи М. Троєкурова у 1546 р. відзначалося: *„Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых”*. Про наявність мешканців у долині Донця у пер. пол. XVI ст. свідчить поява відомостей про Святогірський монастир. „Святі гори” згадуються у „Записках” С. Герберштейна та у Ніконовському літописі. Помітно зростала кількість населення краю з др. пол. XVI ст. У північно-західній частині краю у районі Суджи з’явилися села Рибиця, Хотезь Колодязь, Касторна та ін. Московський уряд у захисних цілях сприяв мирному населенню у заселенні „Дикого поля” та посилював тут воєнно-вартову службу, зміцнюючи владу. За згадками С. Герберштейна, уряд щорічно утримує «сторожі» у середній та нижній течії Дону, по Донцю *„с целью разведок и удержания татарских набегов”* [13].

У 1513 р. Василь III, крім «сторож», розмістив значну воєнну силу у степу біля Тули. У зв’язку з великим походом татар на московські міста та села у 1521 р. кількість полків у степу за Окою була значно збільшена. По лінії розміщення військ будувались лісні засіки. У результаті сформувалась перша укріплена лінія, що названа Тульською смугою. З укріпленням держави у сер. XVI ст. з’явилась південніше нова смуга по лінії від Путивля до Алатирия [19, с. 6].

Напади татар на московські землі не припинялися, у 1570 р., наприклад, вони здійснили спустошливий напад на Рязанщину, а у наступному – на Москву. Ця обставина змусила московський уряд прийняти особливі міри: був розроблений воєнний статут про сторожову та станичну службу.

За наказам Івана IV 1 січня 1571 р. князя М.І. Воротинського призначили начальником сторожової та станичної служби. У Москві провели раду станичних голів та інших службовців, на якій було прийнято ряд важливих рішень та складені розписи місць знаходження «стоялих» голів, сторож та маршрути станичників. Ці приговори та розписи являють собою перший устав руських військових сил XVI ст. За розписами 1571 р. нараховувалось 73 сторожі, що розподілялись на 12 груп або розрядів. З них

групи – Донецька, Путивльська та Рильська, у які входило 16 сторож, та кілька сторож Рязанської групи несли сторожову службу на Слобожанщині [339, с. 30].

Таким чином, сторожова служба Московської держави розповсюджувалась далеко на південь. До складу її території входила р. Ворскла до Дніпра, по Дніпру до р. Самара, по Самарі до верхів'їв р. Тор та Міус, звідти до Дону при впадінні Довгого Колодязя та до Азова.

Для контролю сторож та станиць за розписом було передбачено п'ять «стоялих» голів, що призначалися з Путивля та Рильська. Їм наказано стояти по одному на верхів'ях Ворскли біля Водолаги, на Мерлі, біля верхів'їв Ворскли, біля Водолаги, на Мерлі, у верхів'ях Тора та Міуса [19, с. 19].

При складанні загального статуту сторожової та станичної служби приговором Боярської думи 18 лютого 1571 р. внесено зміни до складу сторож та порядку їх матеріального забезпечення. Кожний караул повинний був складатися з шести чоловік замість чотирьох *„чтоб им разъезжать направо и налево, переменяясь беспрестанно, по два человека”* [2]. Рязанські сторожі, що висилались щомісяця та розміщувались по ріках Тиха та Швидка Сосна та по Дону, замінені сторожами з козаків інших міст. Найом путивльських севрюков на сторожову службу до Донецьких, Путивльських та Рильських сторожах був відмінений. Замість них залучалися діти боярські та козаки за земельне жалування в околицях Путивля та Рильська.

Створена таким чином міцна для того часу воєнно-сторожова та станична служба на південній околиці Московського царства за уставом 1571 р. з плином часу розширювалась та перебудовувалась. За роки польсько-шведської інтервенції на поч. XVII ст. вона занепала, але потім була відновлена. Ця сторожова служба існувала протягом майже всього XVII ст. та відіграла велику роль у захисті та укріпленні півдня держави, а також у заселенні Слобожанщини. Разом з тим вона уявляла собою первинні форми затвердження позицій Московського царства у „Дикому полі”.

Іншим урядовим заходом, що відіграв важливу роль у зміцненні державної влади та заселенні краю, було будівництво міст, розміщення у них військових гарнізонів та воєводських органів управління. Цей процес почався, як вже відзначалося, ще у пер. пол. XVI ст. будівництвом Тульської засічної смуги.

Міста у південних степах будувались у таких місцях, де існували вигідні природні умови для захисту від ворогів та де було зручно вести нагляд за пересуванням людей по сакмах татарських. Ще І. Беляєв, а за ним і інші історики XIX – поч. XX ст. відмічали воєнну спрямованість у будівництві міст південної околиці Московського царства у XVI – XVII ст. [19, с. 7-8; 258, с. 22 – 23; 7, с. 52-53].

Коли виникло питання про посилення охорони Кальміуського шляху, уряд у квітні 1579 р., запитавши станичних голів, прийняв рішення: *„на Осколе усть Убли и на Дону усть Богатого затону головам стояти по-прежнему, а посылати на Оскол Тульских станичных голов”* та з ними станичників 50 чоловік. Через сім років уряд вирішив таку охорону недостатньою, оскільки кримські та ногайські люди ходять на державні околиці новим Кальміуським шляхом. Тому 1 березня 1586 р. Боярська дума наказала: на річці Сосні, *„не доезжая Оскола два днища, поставитъ велено город Ливны; а на Дону на Воронеже, не доезжая богатого затону два днища, велено поставитъ город Воронеж”*, що і відбулося ще до зими того ж року.

У 1591 р. напад татар, що досяг Підмосков'я, змусив уряд, за словами „Нового літописця”, збудувати по сакмах татарських міста Білгород та Оскол у 1593 р., Єлець у 1592 р., Кроми у 1599 р., Курськ у 1597 р., Цареборисів 1599 р. та Валуйки у 1600 р. Татари вважали для себе цю систему міст арканом.

Перед тим як почати будівництво міста, спочатку проводили розвідки місцевості, робили топографічні креслення.

З метою укріплення своєї влади на території Слобідської України в кін. XVI ст. було збудовано перекопський вал. У „Книге Большому Чертежу” відзначається, що Перекоп існував здавна. Він уявляв собою широкий та глибокий рів із земляним валом на Муравському шляху, між ріками Мжа та Коломак; *„рву версты с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инже и больше. А по сторонам того рву обойти нельзя: пришли леса и болота”* [167, с. 64]. Час будівництва Перекопа невідомий.

На поч. XVII ст. Московське царство не будувало нові міста у зв'язку з польсько-шведською війною. Проте переселення у степ в ті роки не припинялося, особливо після поразки селянського повстання під керівництвом І.І. Болотнікова.

Багато селян, що намагались уникнути закріпачення, переселялись у степи. У цей час на околицях Воронежа, Оскола та Білгорода виникло більше 130 поселень [258, с. 111 – 112].

На території майбутніх Охтирського та Сумського Слобідських полків виникли села Сінне (1601 р.) та Городище (1604 р.) [11, с. 148]. У 1524 р. згадується Святогірський монастир [389, с. 148 – 154; 390, с. 65 – 67].

Ріст населення у др. пол. XVII ст. у Курсько-Білгородському та Оскольсько-Воронізькому краї викликали необхідність будувати нову лінію укріплень, що названа Білгородською лінією. Для цього у кінці 1636 р. проведена розвідка місцевості. У наступному році почалось будівництво міст.

З 1637 р. протягом 10 – 12 років було збудовано більше 20 міст: західніше Білгорода – Волхов, Карпов, Хотмижськ, Вольний, Олешня та Охтирка; східніше – Короча, Яблонов, Новий Оскіл, Верхньососенськ, Усерд та ін.

Праве крило Білгородської лінії від Охтирки до Хотмижська прикривало з півдня від нападів татар територію майбутніх Сумського та частини Охтирського Слобідських полків, що сприяло швидкому масовому заселенню цієї частини краю.

Укріплена Білгородська лінія давала можливість будувати нові міста на південь від неї. Так, у 1638 р. було збудовано Чугуїв, а у наступному десятилітті московські служилі люди збудували Валки, Колонтаїв та Лосицький острог [339, с.34].

4.1.2.Південно-західний напрям (заселення краю черкасами).

Др. пол. XVII ст. характеризувалася масовим переселенням українського населення (черкасів) з Правобережжя на Слобожанщину. Їх спонукали до цього поступове посилення гніту з боку козацької старшини, духовенства й міських багатіїв. У основі причин, що визвали хвилю переселення українців з Правобережної України лежало посилення феодального та національного гніту. Швидко зростало феодальне господарство, різко посилилась експлуатація селянських мас кріпосниками і міського населення купцями та лихварями. Місцеве населення пригноблювали українські, польські, литовські, угорські та молдавські феодала [339, с. 74].

З ростом товарно-грошових відносин польсько-литовська та українська феодальна шляхта всіляко намагалась захопити землі та отримати нові робочі руки. З цією метою, зокрема, польські феодала, за підтримки значної частини литовської, білоруської та української феодальної шляхти, на Люблінському сеймі у 1569 р. добилися об'єднання Польського королівства та князівства Литовського у Річ Посполиту, до якої ввійшли і українські землі. З того часу польські магнати – Потоцькі, Конєцьпольські, Калиновські, Жолкевські та ін. захватили масу селянських земель на Київщині, Волині, Подолії та Лівобережжі. Разом з ними збільшили свої володіння і українські феодала Островські, Вишневецькі, Сангушки, Заславські та ін.

Зросла експлуатація українського населення у магнатських володіннях: у Галіції барщина досягла 4 – 5 днів від ланового та 3 дні від полуланового господарства на тиждень; на Волині 2 – 3 дні від волочного господарства на тиждень. Крім того, селяни несли різні натуральні та грошові податки. Посилювалось пригночення ремісників, дрібних торговців та інших груп населення. Уряд Речі Посполитої узаконювало захоплення земель та

закріпачення селян як польськими, так і українськими магнатами. Третій литовський статут 1588 р. повністю перетворив основну масу селян у закріпачених.

Крім того, у 1596 р. у Бресті було проголошено унію православної церкви з католицькою. Католицька церква, що підтримувалась королівською владою, почала насильно закривати українські школи, православні церкви, монастирі та шпиталі при них. Єзуїти здійснювали погроми українського населення, що не признавало унію. У Луцьку, наприклад, 24 травня 1634 р. вихованці місцевого єзуїтського колегіуму розгромили та пограбували монастирську церкву, школу, шпиталь та ряд приватних будинків. Вони били та калічили усіх українців, у тому числі хворих, що знаходились у шпиталі. *„Также тыж и убогих уломных, в шпиталю будучих и при шпиталю зас мешкающих, также небожат Павперов школьных и кого одно напали, абы только русин, без вшелякого политованя шаблями, киями и цеглами, альбо рачей каменями побили, потовкли и помордовали...”* [61, № 80].

Класові та національні протиріччя в Україні все більше загострювались, ставали щодалі частішими втечі українських селян та міщан на Запоріжжя та у межі Московської держави.

Путивльський воєвода Г. Борисов писав царю у 1589 р., що у повіті мешкає багато „новов’їзних” черкас [19, с. 31]. Серед поселенців Вороніжу, Ливен та інших руських міст було багато українців (черкас). У 1570 р. п’ять тис. запорізьких козаків переселились на Дон. Одна з цих груп збудувала місто у 60 верстах від Азова, назвавши його Черкаськ.

У 1589 р. група українських козаків близька 700 чоловік на чолі з отаманом Матвієм Федоровим оселилася на Донці та несла там сторожову службу для Московської держави. Взагалі на війсьній службі у Московії у той час знаходилося багато українців (черкас). Англієць Дж. Флетчер, що відвідав Московську державу у 1588 р., писав, що з 4300 чоловік найманої піхоти московського війська було 4 тис. українців [339, с. 37].

Переселення українців почало значно зриватися з кінця другого та у третьому десятиліттях XVII ст. Путивльські воєводи В.Г. Ромадановський та Г.А. Оляб'єв сповіщали у Розрядний приказ, що 20 квітня 1623 р. з Шелигиної, Новгород-Сіверського уїзду до Путивля прийшло 16 чоловік, просили дозволу оселитись. У примітках на записці відзначалось, щоб українців жити у Путивлі не змушувати, їм дозволялось *„жить от рубежа в дальних местах, а в ближних местах от рубежа однолично не жить (чтоб) в том ссора не учинилась”* [3].

У зв'язку з повстанням Павлюка та його поразкою у 1637 р. піднялась нова хвиля переселення українців. З січня по 9 березня 1638 р., писав севський воєвода М. Булгаков у Розрядний приказ, прибуло з різних міст Подніпров'я до Севську 73 козака та міщанина. У лютому переселенці у кількості 101 чоловік прийшли до Білгорода. У березні прибула група переселенців до Курська, що складалась з білоруських селян, а також козаків та міщан Голови, Гадяча та інших міст Лівобережжя. Путивльський воєвода М. Плещеев у донесенні у Москву про приход нових груп переселенців писав: *„Да и многие, государь, литовские люди приходят в Путивль на твое государево имя ежеден женатые и холостые”* [61, № 116, 117, 118, 121, 124].

Особливо багато українців переселилось у Московську державу влітку 1638 р. Путивльський воєвода у червні писав у Розрядний приказ, що закріпачені князя Ієремії Вишневецького, *„поднявся в нынешнюю свою казацкою войну, от места Гадяцкого, несколько тысяч ушли в Путивль”*. Всього влітку до Путивля прийшло *„черкас и всяких служилых людей 10000”* [61, № 167].

У червні 1638 р. до Білгороду прибула велика група переселенців (більше 3 тис. чоловік) на чолі з гетьманом Я. Остряницею. Українці продовжували селитись і у наступні роки. У 1639 р. 59 чоловік оселилося у Ливнах, у Комарицькій волості – 22 сім'ї, у Черні – 15 сімей, у Кромах – 21 сім'я та 11 одиноких, у Костьонках – 130 чоловік, у Новосилі – 40 чоловік, у

Вороніжі – 140 чоловік. У 1646 р. до Білгороду прийшло 18 чоловік і т.п. [340, с.40].

У записці путивльського воєводи М. Плещеева, отриманій у Розрядному приказі 15 червня 1638 р., йшлося, що йому у квітні 1636 р. надіслана царська грамота, у котрій йому наказувалось не приймати українських вихідців по 50, 100, 200 та більше чоловік, так як між Руською та Польсько-Литовською державами „*учинено мирное постановление и вечное dokonchanье*”, щоб між царем та королем „*за то ссоры не учинилось*”. Проте якщо будуть приходити переселенці окремо по 1, 2, 3 по 5 – 6 або 10 чоловік, таких приймати, давати їм оселю та харчування у Путивлі до государеву наказу про їх влаштування на постійне життя та службу [61, № 135, 145, 153 – 160, 162, 164, 165, 167, 178].

Посли Речі Посполитої М. Стахоровський та Х. Раєцький у Посольському приказі у Москві вимагали повернення 20 тис. українців, що переселились до Московської держави після поразки повстання 1637 – 1638 рр. Такі ж вимоги висував польський посол А. Кисіль московському уряду у 1647 р. У вересні наступного року гадяцький староста Длуський вимагав повернення втікачів до Путивля І. Оскерко з товаришами. Путивльський воєвода відповів: „*А в посольском договоре и в государском вечном dokonchanье о перебещиках, что их назад отдавать, и о сносных животах ничево не написано. А чего в посольском договоре и в вечном dokonchanье не написано, о том и вспоминать непригоже*” [61, № 147].

Московський уряд спочатку втікачів розселявав невеликим групами по різних містах у глибині країни. Таке розміщення приносило ряд незручностей для переселенців, проте було вигідним для уряду, оскільки невеликі групи переселенців швидше сприймали нові місцеві порядки; поселення українців вдалі від русько-польського кордону попереджало прикордонні конфлікти з Польщею.

Всі питання прийому та влаштування переселенців у кожному окремому випадку вирішувались лише урядом, шляхом переписки воєвод з Розрядним

приказом або направленням представників переселенців до Москви. Ця процедура займала мінімум місяць – півтора [339, с. 41].

Приймаючи українських переселенців, уряд влаштовував їх на службу на однакових умовах з російськими. Коли яблонівський воєвода Д. Львов доповів у Розрядний приказ у липні 1638 р. про те, що чекають на прибуття 4 тис. українців, з Москви надійшла вказівка приймати їх на службу у стрільці, козаки та пушкарі, надавати їм жалювання на рівні з московськими козаками та стрільцями [61, № 136].

Усі українці, що переселялися до Московської держави повинні були прийняти московське підданство шляхом церковної присяги. Крім того, переселенці, яких брали на службу та які отримували зброю та інше матеріальне забезпечення, повинні були давати уряду так звані поручні записи. Останні надавалися місцевими служилими людьми, що брали на себе відповідальність за гідне несення служби знов прибулими. Бували випадки, коли брали взаємні поручні записи від переселенців, у такий засіб встановлювалась їх кругова порука. Таких поручних записів збереглося багато [61, № 155].

Українських переселенців розміщали у містах та селах, їм надавали матеріальну допомогу та допомагали облаштувати свої господарство, так було у Новосилі, Старому Осколі, Курську, Білгороді, Костьонках, Вороніжі, Осерді, Валуйках та ін. [61, № 99, 117, 164, 165, 172, 194, 231, 249, 249, 256, 261].

Швидко уряд признав недоцільним селити українців вглибині країни. Вирішено було більш вигідним селити їх поряд з кордоном із Польщею. Слід враховувати, що пересування українського населення з Правобережжя на Лівобережжя, у межі сучасної Полтавщини, розпочалося у XVI ст. та досягло Слобожанщини у XVII ст. У 30 – 40-их рр. виникли міста Чупаховка, Олешня, Бобрик, Недригайлів з селами Камишевка, Цибулина, Кам'яний та місто Охтирка; слободи Будила, Боровенка, Межиріч та ін. на землях, що належали Московській державі. У результаті між Московським царством та Річчю

Посполитою були проведені переговори з приводу кордонів у цьому районі. Згідно русько-польської угоди 1647 р. названі міста залишались за Московією, а їх мешканці повинні були повернутись у Польщу [339, с.42].

Українське населення поступово планомірно заселяло територію Слобожанщини. Війт міста Олешні, що втік з Польщі у 1646 р., доповідав у Розрядному приказі: *„А олешинские и охтырские жильцы с радостью хотят тово, чтоб им бытии в государеве стороне и с тех мест идти не хотят”* [61, № 252]. Проте польський уряд насильно переводив переселення мешканців углиб країни, тому Московський уряд вислав сюди своїх служилих людей. Через три – чотири роки ці міста заселились новими українськими переселенцями.

13 лютого 1648 р. путивльський воєвода Г. Зюзін сповістив Олексія Михайловича, що з с. Рудчини Пруди Лохвицького повіту прийшли до Бобріка на постійне мешкання українці Степан, Леонтій та Іван Рудники. У кін. 30-х рр. XVII ст. група запорізьких козаків на чолі з Кіндратієм Сулимою перейшла до московської сторожової служби на території майбутніх Харківського та Ізюмського полків. У 1640 р. цей загін напав на татар біля річок Мжа та Мерла, розгромив їх та прогнав на Дон, після чого українські козаки на місці Змієва городища збудували укріплення, у якому знаходилась сторожа. Це укріплення згодом переросло у велике українське поселення Зміїв з однією з найміцніших фортець Слобідської України [393, с. 179].

Найбільш крупним фактом на початку заселення Слобідської України українцями є заснування Чугуєва у 1638 р. Після поразки повстання Якова Острянина (Остряниці), він на чолі більше 3 тис. чоловік прийшов *„от жестокого гонения и смертного убийства папезан”* та отримав дозвіл селитись *„на Чугуєве на вечное житье”* [61, № 145].

4.2. Складання населення Слобідської України.

З 50-х рр. XVII ст. процес заселення українцями Слобідської України набуває найбільшого розмаху. Виникають на території майбутніх Харківського, Ізюмського та Чугуївського полків **українські поселення:**

Старо-Покровське, Пересічне, Гаврилівка, Люботин, Огульці, Острроверхівка, Липці, Зміїв, Борки, Безлюдівка, Деркачі, Борова, Борщова, Рубіжне та ін. У цей час виникають і **московські поселення**, наприклад, Пристайлово, Великі Проходи. Одночасно **московітами та черкасами заселяються села** Тополі, Тор. Також існувала практика **заселення черкасами сіл, що засновані московітами** – Кам'яне, Олешня, Бобрик, Валки, Маяк, Цареборисів, Скрипаї, Чугуїв та ін.

У 60-ті рр. XVII ст. виникли **черкаські поселення**: на території Сумського полку – Велика Писарівка, Миропілля, Марковка, Низи, Річки, Штепівка, Тимофіївка; Охтирського полку – Тарасівка, Коломак, Синьолицівка; Харківського полку – Черкаські Тишки, Черкаська Лозова, Циркуни, Андрієві Лози (Андріївка), Старий Мерчик, Хотімля; на території пізніше виділеного Ізюмського полку – Купчинка, Радьківка, Студенок, Райгород, Ямполь; Острогозького полку – сл. Сончина, яку заселили вихідці „з-під Києва” разом з руськими козаками з Коротояка, сл. Михнева, що заселена вихідцями з Ольшанська (Бирючинського) та с. Ямського (під Москвою), Верхні Марки заселили „московські вихідці” з Коротояка. Тоді ж виникають села з **московським населенням**: Кромчатка, Руські Тишки та Руська Лозова, Люджа, Краснопілля.

Переселення українців на Слобожанщину знов набуло широкого розмаху у 70-ті рр. XVII ст. (Підписання Андрусівського договору 1667 р. про мир Московщини з Річчю Посполитою, за яким Правобережна Україна залишалась за Польщею). Так виникають **черкаські поселення**: Ізюм, Сватова Пристень, Вовчанськ, Бишкін, Мокриця, Проруб, Білка, Істороп, Климівка, Михайлівка, Василівка, Локія, Біловоддя, Ястребне, Бакирівка, Литовка, Боголюбівка, Кіріковка, Губарівка, Озерянка, Полкова Микитівка, Хрущова Микитівка, Лобівка, Дернове, Жигайлівка, Високопілля, Козіївка, Попівка, Лужите, Славгород, Перекоп, Водолажка, Грайворон, Рублівка, Лихачівка, Кручик, Павлівка, Ков'яги, Огульці, Черемушка, Дем'янівка, Рясне, Ямне, Велика Данилівка, Базелієвка, Велика Бабка, Піщане, Стара Водолага, Нова

Водолага, Береки, Великий Бурлук, Золочів, Польове, Гиніївка, Основа, Уди, Вертіївка, Хатня, Одринка, Довжик, Шебелинка, Гуляй-Поле, Соколов, Пришиб, Дворічна, Щеняче, Співаковка, Заводи, Райгород, Кам'янка, Краснянка, Кабаньє, Старобільськ, Біловодськ та Закотне. Продовжували засновуватись і окремі **московські села**: Охоча, Уди, Краснопілля, Пушкарне та Мезеновка [392, с. 251 – 252; 390, с. 145 – 146; 391, с. 153 – 154].

Заселення вільних земель краю, виникнення нових сіл, проходило також за рахунок відселення мешканців великих міст та поселень, природного приросту населення. У 1687 – 1725 рр. виникають **черкаські поселення** Миколаївка, Хотень, Терешкова, Будки, Яблуневе, Шпулівка, Гнилівка, Кам'янецьке, Павлівка, Лосівка, Бобровка, Луциковка, Степанівка, Бездрик, Бережки, Протопопівка, Гринцево, Товсте, Луки, Бранцівка, Іванівка, Семеренки, Кам'янка, Каплунівка, Малигін, Матвіївка, Люджа, Шарівка, Куп'єваха, Добренське, Пархомівка, Яблуневе, Радомля, Криничне, Станичне, Чернеччина, Дудківка, Костянтинівка, Черкаське, Шелудьківка, Нижній Бурлук, Водяне, Височинівка, Сфремівка, Високопілля, Рогозянка, Рубіжне, Ракитне, Петровське, Шиповата, Вільхуватка, Охоча, Масловка, Кицівка, Шендриголова, Куньє, Шиповате, Крем'яна, Юр'ївка, Сеньково, Боровенька, Косарівка, Шабельковка, Петропавлівка, Гусинки, Новомлинське, Нижня Дуванка, Пески, Лиман, Новобеленьська, Олександрівка, Комарівка, Білогір'я, Карабут, Колодязне, Костомаровка, Марковка, Курячевка, Сагуни, Березове, Новий Айдар, Шульгинка, Білолуцьк, Осінова, Муратова та ін. Поряд з ними з'являються **московські поселення** Солдатське, Стрілечне, Козинка, Кабаньє, Єльчанське, Веретьє та Шубіно.

За неповними даними, на Слобожанщині нараховувалось у 1648 р. – 29, у 1657 р. – 64, у 1667 р. – 146 та у 1668 р. – 232 поселення. Відносно чисельності населення також немає повних даних. У Трудах Харківського статистичного комітету вказується, що у 1654 р. на Слобожанщині нараховувалось 80 – 100 тис. мешканців [339, с. 112].

Заселення краю проходило одночасно всіх майбутніх полках, проте з різною інтенсивністю. Спочатку були заселені північні райони, потім – південні та південно-східні. Землі Ізюмського полку в основному заселялись у останній чверті XVII ст., а південні райони Острогозького полку – у XVIII ст. Переважно зростало черкаське населення, інколи виникали московські села. У ряді міст, як Чугуїв, Хотмизьк, Вольне, Нежеголь основна частина населення складалась з московських служилих людей, що стали згодом постійними мешканцями. Московське населення збільшувалось у 30-х рр. XVIII ст. у містах Української укріпленої лінії.

Незначні групи поселенців на Слобожанщині були представниками інших народностей. У XVII ст. у Чугуєві оселилась група калмиків. На поч. XVIII ст. на території Харківського та Ізюмського полків оселилися молдавани, волохи на чолі з Кантеміром та Куликівським та серби на чолі з Хорватом. У др. пол. XVIII ст. у с. Крутець оселилося 5 сімей латишів, а у 1766 р. – група німців заснували с. Рибіндорф [339, с.113].

У 1657 р. на Слобожанщині нараховувалось міст та сіл 64, мешканців близька 100 тис. чоловік; у 1686 р. – 232 поселення, 250 тис. мешканців, у 1732 р. – 469 поселення з 370 тисячами мешканців. До кін. XVIII ст. на Слобожанщині нараховувалось 19 міст, 630 сіл та слобод, 406 деревень, 3 погоста та 2111 хуторів, у яких мешкало близька 1 млн. чоловік [339, с.113].

Українські переселенці принесли з собою традиції козацького самоуправління. Московський уряд зберіг цю систему воєнно-адміністративного устрою. У 50-ті рр. XVII ст. на Слобожанщині сформовано чотири Слобідських козацьких полки: Острогозький (Рибинський), Сумський, Охтирський та Харківський. У 1681 р. з Харківського відокремився Ізюмський полк. Полки були воєнно-адміністративними округами з поділом на сотні.

Органи полкової влади знаходились у руках полковника та старшин. Полковник був командиром військових сил та головним адміністративно-судовим обличчям полку. До полкових старшин відносились полковий обозний, суддя, есаул, хорунжий, 2 писаря. Полкові старшини разом з

полковником складали полкову раду, що збиралась на наради з поточних питань, на яких полковник мав два голоси. Сотенна старшина складалася з сотника есаула, хорунжого та писаря та відала сотенними військовими та адміністративно-судовими ділами. У кожному поселенні сотні був отаман, що виконував адміністративно-поліцейські функції. Міщанське населення мало свого війта. Отамани та війти обирались населенням. Старшини спочатку обирались у колі старшин, з XVIII ст. вони у більшості випадків призначалися.

Слобідські полки спочатку підпорядковувались білгородському воєводі, з 1668 р. – Посольському приказу у Москві. У 1700 р. по військових питаннях полки підпорядковувались начальнику Української дивізії, у фінансовому відношенні залишались підпорядковані білгородському воєводі.

З поділом Росії на губернії у 1708 р., Сумський, Охтирський та Харківський полки ввійшли до складу Київської, а Острогозький та Ізюмський – Азовської губерній. В 1718 р. військові справи полків були вилучені з підпорядкування обох губерній та знов передані начальнику Української дивізії. У 1719 р. судові справи полковників уряд передав білгородському воєводі з правом апеляції до Курського надворного суду. У 1732 р. Слобідські полки були переформовані у бригаду та підпорядковані бригадному командирі та його „Канцелярии комиссии учреждения Слободских полков” у Сумах, що підпорядковувалась Військовій колегії. У 1743 р. „Канцелярію” відмінили, полки були відновлені у правах та підпорядковані Військовій колегії безпосередньо, судові справи передані Білгородській губернській канцелярії з правом апеляції до Юстиц-колегії, потім – до Сенату.

У 1765 р. Слобідські полки були реорганізовані у Слобідсько-Українську губернію з центром у м. Харків, козацький устрій ліквідовано [339, с.113-114].

Отже, ми бачимо, що частіше за все, українські (черкаси) та російські (московіти) поселенці зазвичай селилися окремо, різними селами. Їх культура та побут відрізнялися. Українське село не було схожим на російське. На це звертали увагу ті, які подорожували Слобожанщиною. Так, наприклад,

академік Зуєв, який їхав до Липців з Білгорода, побачив, що тут сешкало населення, відмінне від московського і мовою, і одежею, і звичаями.

Автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. дає нам порівняння українського та московського побуту. Завдяки проведеним археологічним дослідженням нам вдалось на рівні матеріальної культури та побуту простежити відмінності черкаського (українського) та московського (російського) народу.

Російське село з погляду, немов багатше українського, воно зазвичай знаходиться при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати і усі інші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало і малоросла. Ліси знищені, бо на лапті обдирають кору з дерева, хата закопчується димом і швидко пріє та загниває. Страчується багато лісу й через те, що забори роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та городів немає. Московське населення звикло користуватись лазнями. Одну з таких лазень нами досліджено на Цареборисівській фортеці [81]. Одначе частина російського населення Слобожанщини, живучі у сусідстві з українцями, зберегла своє власне хліборобство, перейняла від них багато чого у своєму господарстві.

Українське село на перший погляд бідніше від російського: звичайно можна побачити декілька давно неораних облогів; на току небагато хліба, повітки та коморі, усяка огорожа і ворота не дерев'яні, а хворостяні. Але з другого боку, на лугах та по облогах сила трави, багато рогатої худоби; усі будівлі з хворосту, але захищають худобу від звірів і непогоди. Поряд з хатами існують садки та городи. Лазень, на які йшло багато дров у руського населення у українців не було, окрім тільки тих, що були у містах та у дворян [13, с. 169, 170].

У 60-х роках XIX ст. етнографічний склад населення був такий: 87,78% українців та 11,45% росіян. Найбільший осередок російських поселенців знаходився у районі Чугуєва. Ці землі були відведені з 1647 р., коли українці вбили свого гетьмана Якова Остряницю і повернулися у Польщу. Крім того,

оселі Української укріпленої лінії були також гніздом московського заселення Слобожанщини [13, с. 22, 23]. Таким чином, слід відзначити, що поміж українських, трапляються поодинокі або купами зустрічаються московські села. Населення останніх розмовляло російською мовою, мали відповідні народні звичаї, одягу й будівлю. Таким чином, протягом усього періоду саме український побут домінував на Слобожанщині.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи здійснене дослідження окремо необхідно зупинитись на результатах, що отримані у ході вирішення його завдань.

1. Незважаючи на швидкий розвиток пізньосередньовічної археології в останні десятиліття, цілеспрямоване дослідження археології козацької доби на Центральній Слобожанщині розпочалося лише нещодавно. Це спричинено тим, що довгий час козацька доба не входила до археологічної періодизації і тому на пам'ятки XVI-XVIII ст. не звертали уваги археологи, і навіть, коли їм потрапляли артефакти козацького часу, останні не були представлені у наукових публікаціях чи звітах. Виключення складали лише нумізматичні чи дуже рідкі знахідки.

Все ж таки слід відзначити, що комплексне вивчення археології Слобожанщини козацької доби вже швидко набирає оберти: протягом останніх років почалось проведення археологічних розвідок з метою обстеження і з'ясування стану вже існуючих пам'яток козацької доби, а також відкрито нові об'єкти археологічної спадщини з їх наступною картографією та збором підйомного матеріалу.

Протягом останнього десятиліття досліджено культурні шари таких крупних пізньосередньовічних пам'яток як Старі Валки (Можевський острог), Верхній Салтів (городище та поселення), Мохнач (городище), Городне (городище), Чугуїв (фортеця), крім того вісім років триває систематичне дослідження Цареборисівської фортеці, вивчались також культурні шари у с. Стара Покровка. Вперше здійснені широкомасштабні археологічні дослідження адміністративного та культурного центру Слобожанщини – Харківської фортеці (на дитинці, посадах, прилеглих до неї слободах). Вказані роботи на цих пам'ятках знайшли відображення у польових звітах та

публікаціях статей і тез доповідей. Проте на дійсний час все ще відсутні узагальнюючі монографічні роботи за результатами проведених археологічних досліджень.

Отже ми можемо констатувати, що активізація археологічного дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині останнім часом дозволила накопичити багато нової інформації про особливості топографічного розміщення та фортифікації поселень, матеріальну культуру та побут їх мешканців, також уточнити і конкретизувати дані письмових і етнографічних джерел.

Сучасний стан збереженості пам'яток можна назвати критичним. Культурні шари багатьох з них вже зруйновані, оскільки знаходяться в межах сучасних міст, під капітальною житловою забудовою, перерізані комунікаціями та різного роду траншеями. Крім того і у дійсний час вони продовжують руйнуватись окремими несанкціонованими будівельними роботами. З метою збереження культурно-хронологічних горизонтів у таких випадках будівельним роботам повинні передувати охоронні археологічні дослідження. В умовах розпаювання земель, передачі їх у приватну власність важливим є здійснення наукового археологічного обстеження не тільки у межах сучасних міст а і в області.

2. Аналізуючи археологічні дослідження пам'яток козацької доби на центральній Слобожанщині, вважаємо можливим виділити три етапи. У якості критерію для виділення хронологічних відрізків обрано підхід дослідників до вивчення пам'яток кінця XVI –XVIII ст.

Перший (30-ті – середина 90-х рр. XX ст.) з них можна назвати часом спорадичного збору різнопланової, часто вирваної з контексту, інформації, що стосується козацької доби, або описовим етапом. Опис окремих пам'яток (переважно городищ) та матеріалів з них надають В.В. Пассек, Філарет, Д.І. Багалій, М.В. Сібільов, П.Д. Ліберов, В. Бабенко В.Є., Б.А. Шрамко, В.К. Михеев та Л.П. Грубнік-Буйнова, В.Є. Данилевич.

Другому (кінець ХХ ст.) етапові властиве значною мірою побічне виявлення та фіксація пізньосередньовічних шарів на багат шарових археологічних пам'ятках Слобожанщини. До таких досліджень можна віднести археологічні розкопки С.І. Берестнева (рятивні археологічні дослідження Валківської фортеці), В.В. Колоди (Верхньосалтівське городище та поселення, Мохначанське городище та поселення, городище біля с. Городне), Н.В. Чернігової (Верхньосалтівське городище та поселення), Г.Є. Свистуна (Чугуївська фортеця).

Третій (початок ХХІ ст.) характеризується цілеспрямованістю, комплексним підходом до вивчення матеріальної культури населення Слобідської України кінця ХVІ – ХVІІІ ст., постановкою та вирішенням конкретних проблем та задач, проведенням планомірних археологічних досліджень відповідних пам'яток (Валківська, Харківська, Цареборисівська фортеця) різними методами (переважно дослідження автора).

3. Питання вивчення пам'яток козацької доби в Україні археологічними методами є достатньо широко висвітленим у сучасних наукових публікаціях. Серед їх великої кількості можна згадати як узагальнюючі фундаментальні праці так і роботи по окремим напрямкам досліджень.

Серед останніх у свою чергу можна виділити наступні: результати археологічних досліджень окремих пам'яток; фортифікація; некрополі та поховальні пам'ятки; селітроваріння та майдани; домобудівництво, житла та господарські споруди; керамічні вироби; виробі зі скла; зброя; хрести; ювелірні вироби та деталі одягу; нумізматика.

Проте багато питань щодо локальних особливостей окремих регіонів, їх етнічної специфіки, мікрохронології речей та деталей матеріальної культури і побуту все ще потребують детального дослідження та розширення археологічної, писемної та етнографічної джерельної бази для здійснення більш широких аналогій, виділення типів окремих категорій речей, встановлення торгових та культурних взаємовідносин тощо.

4. Завдяки сучасним археологічним дослідженням окреслені топографічні особливості розміщення та характер укріплень, виділені типи городищ (фортець) на Слобожанщині.

До типу А віднесено фортеці, побудовані у складі Ізюмської захисної лінії XVII ст. з максимальним урахуванням особливостей конкретних місцевостей. Такі фортеці частіше за все будували на правому корінному березі ріки поряд із впадінням до неї іншої річки (або сухої балки), перевага надавалась городищам попередніх часів, що згадувались у «Книзі Большому Чертежу». Рублені з дерева стіни фортеці обмазувались глиною і захищались також рвами та валами.

Тип Б представлений регулярними земляними укріпленнями єдиного взірця Української укріпленої лінії XVIII ст., що розташовані у стратегічно важливих для оборони місцях.

Простежено, що неукріплені поселення (посади, слободи, хутори) козацької доби, в умовах загрози татарської навали, завжди тяжіли і розташовувались у безпосередній близькості до фортеці, розміщуючись у найближчій до неї відстані.

5. У ході досліджень пам'яток козацької доби на Слобожанщині вивчені особливості домобудівництва, конструкції жител та господарських споруд. На підставі письмових, етнографічних та археологічних джерел встановлено, що панівний тип житла Слобожанщини др. пол. XVII - XVIIIст. – це хата з одним житловим приміщенням. Найбільш просторим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, у якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Двокамерне селянське житло також мало місце. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни. Фундаменти у будівництві були відсутні, а долівка (земля) у житлі завжди була земляна, мазана глиною.

Серед археологічно досліджених на наш час жител поки виділяються два типи, що характерні для черкасів та московітів. Житла-землянки можна пов'язувати з московськими поселенцями, а наземні заглиблені житла – з черкасами (за характером їх заповнення). Отже, переселенці з Правобережної

України (черкаси) принесли з собою традицію будівництва складних за конструкцією прямокутних житлових будівель з сінцями, а переселенці з Московської держави будували на Слобожанщині житла-землянки обшиті дошками. Печі фіксуються у житлах-землянках у вигляді пропечених заглиблень у материковій долівці із значним відсотком попелу та вуглеців у їх заповненні. Проте слід зазначити, що така закономірність простежена поки тільки за матеріалами розкопок Цареборисівської фортеці. Це не дає підстав говорити про те, що вказана закономірність є дієвою для всієї Слобожанщини.

6. За останні роки введено до наукового обігу, шляхом складання звітів про проведені археологічні дослідження (розвідки та розкопки фортець і поселень) та/або написання тез і статей до відповідних публіцистичних видань, охарактеризовано та проаналізовано наявний речовий комплекс, що походить з місцевих пам'яток козацького часу.

Речовий комплекс козацьких пам'яток Слобожанщини представлений широким асортиментом знахідок. Для зручності їх опис і характеристика здійснювалась за наступними категоріями: керамічні вироби, металеві вироби, вироби зі скла та пасти, кістяні та рогові предмети, нумізматичні знахідки та рушничні кременеві мікроліти-вкладиші.

Для найбільш масової категорії знахідок – керамічного посуду, на підставі стратиграфічних та планіграфічних спостережень, вивчення морфології та зовнішніх ознак, а також за результатами спектрального, петрографічного та хімічного аналізів розроблена типологія, простежені окремі риси еволюції форм, що слугують індикаторами мікрохронології вказаних артефактів.

Значна номенклатура металевих, скляних та кістяних виробів наочно свідчить про високий розвиток виробництва та ремесел.

Нумізматика представлена монетами Московської (Російської) держави, країн Західної Європи (Річ Посполита, Швеція) та Кримського ханства. Централізована політика, що активно почала проводитись за часів Петра I,

привела до поступового витіснення західноєвропейських монет з грошового обігу на Слобожанщині.

7. При здійсненні дослідження була проведена графічна реконструкція та систематизація придатних для цього категорій археологічних знахідок (артефактів), виявлених під час проведення польових досліджень. Саме графічна реконструкція, часто слугує єдиною можливістю для складання повного та цілісного уявлення про окремі речі матеріальної культури та побуту населення Слобожанщини козацьких часів.

8. Завдяки наявності закритих комплексів, методу аналогій, а також стратиграфічним і планіграфічним спостереженням проведено етнічну та хронологічну атрибуцію отриманого речового матеріалу. На підставі вищевказаного виділені та охарактеризовані два типи матеріальної культури на Слобожанщині – черкаської (української) та московської (російської) і надана характеристика їх особливостям, що відбилися на побутовому рівні, а також виділені ознаки (індикатори) еволюції окремих речей.

9. Визначені археологічні пам'ятки, що зберегли автентичність до наших часів і тому є перспективними для подальшого їх дослідження (Цареборисівська, Валківська (Можевська) фортеці), а також для подальшої музеєфікації, реконструкції та перетворення на науково-популярні туристичні об'єкти.

Крім того, кількістю і важливістю знахідок, а також наявністю закритих, чітко та вузько датованих монетами комплексів (жител та господарських ям) підтверджена перспективність дослідження навіть тих пам'яток (Харківська фортеця, Чугуївська фортеця), що, внаслідок активного антропогенного впливу (щільна капітальна громадська та житлова забудова із прилеглою інфраструктурою), зазнали значного пошкодження культурно-хронологічних горизонтів.

10. На рівні матеріальної культури простежено, що за козацькі часи населення Слобідської України уявляло собою строкатий конгломерат носіїв різних етносів (волохи, калмики, серби, цигани, євреї і греки), серед яких

основними, домінуючими, складниками були черкаси (українці) та московіти (росіяни). Саме останні надали Слобожанщині риси яскравої виразності, обумовили її особливість та самобутність.

Обидві культури на початку заселення Слобідської України зберігали риси культури та побуту, що характерні для кожного з етносів в цілому і часто навіть селились окремо, засновуючи окремі села (наприклад: Руськи Тишки, Черкаські Тишки; Руська Лозова, Черкаська Лозова і т.п.).

Формування ж єдиного слобожанського населення з єдиною синкретичною культурою, відомою за етнографічними джерелами, розпочалось лише після реформ та централізаторської політики Петра I і пройшло тривалий та складний шлях інтеграції.

Таким чином, завдяки здійсненню археологічного дослідження пам'яток козацької доби на Харківщині, системного аналізу отриманої інформації та співставлення вказаних даних із даними писемних та етнографічних джерел, вдалось надати повну та узагальнюючу характеристику центральній Слобожанщині козацької доби; виділити та охарактеризувати два основних типи матеріальних культур етнічних носіїв (черкасів та московітів), що її сформували, а також розглянути процес інтеграції останніх і формування слобожанського населення.

Національна академія наук України
Інститут археології

На правах рукопису

Голубєва Ірина Володимирівна

УДК 904(477.54/.62)''15/17''

**ЦЕНТРАЛЬНА СЛОБОЖАНЩИНА КІНЦЯ XVI – XVIII СТ. ЗА
АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Додатки А, Б, В, Д, Ж

07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Виногородська Лариса Іванівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської та
середньовічної археології

Київ – 2011

Національна академія наук України
Інститут археології

На правах рукопису

Голубєва Ірина Володимирівна

УДК 904(477.54/.62)''15/17''

**ЦЕНТРАЛЬНА СЛОБОЖАНЩИНА КІНЦЯ XVI – XVIII СТ. ЗА
АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Додатки А, Б, В, Д, Ж

07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Виногородська Лариса Іванівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської та
середньовічної археології

Київ – 2011

Додаток А

**Каталог пам'яток козацької доби Центральної Слобожанщини
(Харківська область, Україна)**

1. **Андрієви Лози (Андріївка), місто-фортеця.** *Смт. Андріївка Балаклійського району, центр селищної ради.* Яків Степанович Черніговець побудував укріплене місто між 1664 та 1677 роками. Збудований на татарському перелазі [Альбовский, 2005, с.126-127].
2. **Аркадіївська пустинь (Троїцька), слобода.** *с. Першотравневе Печенізького району.* Заснована в 1722 році [Багалей, 1886, с. 213].
3. **Артемівка, слобода.** *С. Артемівка Кулиничівської селищної ради.* Заснована Іваном Сірком та віддана в придане за його доньку Івану Артеменуку.
4. **Архангельське (Бабаї), село.** *С. Бабаї Харківського району.* Засноване в 1722 році [Багалей, 1886, с. 222].
5. **Асіївка, поселення.** *С. Асіївка Балаклійського району, центр сільської ради.* Поселення будівельників Української укріпленої лінії у 1731-1733 рр. [ІМС, 1976, с. 197].
6. **Базаліївка, село.** *С. Базаліївка Чугуївського району, центр сільської ради.* Село, засноване козаками Таганрозького полку у 1673 р. [ІМС, 1976, с. 924].
7. **Балаклія, сторожовий пункт, місто-фортеця.** *М. Балаклія, райцентр.* Сторожовий пункт у гирлі р. Балаклейки у середині XVI ст. Містечко засноване в 1663 р. козаками на чолі з отаманом Яковом Степановичем Чернігівцем [Альбовский, 2005, с.126]. Фортеця-острог: Малий та Великий городки 1683 р. з валом і ровом. Чумацький шлях проходив поряд. Полкове місто 1669 – 1670 рр., сотенне з 1677 р. Харківського, пізніше, Ізюмського полків [ІМС, 1976, с. 144 - 148].
8. **Барвінкове, місто-фортеця.** *М. Барвінкове, райцентр.* Слобода, заснована козацьким отаманом І. Барвінком на початку др. пол. XVII ст.

Дерев'яна фортеця на горі Чумацькій, де містився козачий дозор. Запорозькі зимівники навколо слободи. 12 вулиць-сотень наприкінці XVIII ст. [ІМС, 1976, с. 201 - 202].

9. **Бєльовська земляна фортеця.** *М. Красноград, райцентр.* Десята чи Пархомов Буєрак фортеця Української укріпленої лінії. Збереглася майже автентичною.

10. **Білий Колодязь, хутори.** *Смт. Білий Колодязь Вовчанського району, центр селищної ради.* Кілька хуторів, засновані козаками Вовчанської сотні [ІМС, 1976, с. 373].

11. **Бишкин, місто-фортеця.** *С. Черкаський Бишкин Нижньобишкинської сільської ради Зміївського району.* Яків Степанович Черніговець побудував укріплене місто між 1664 та 1677 роками. Збудований на татарському перелазі [Альбовский, 2005, с.126-127].

12. **Богодухів, сторожовий пункт, місто-фортеця.** *М. Богодухів, райцентр.* Прикордонний сторожовий пункт Дяків острог 1571 р. Місто, засноване 1662 р. Козаками на чолі з отаманом Тимофієм Кривошеєю. Дубовий острог із земляним валом і ровом. Місце страти сотника Тимофія Решетілова 1670 р. Сотенне місто Охтирського полку 1681 – 1765 рр. [ІМС, 1976, с. 242 - 244].

13. **Борова, хутори.** *М. Борова, райцентр.* Два хутори черкасів-козаків при монастирі, Гороховатська чоловіча пустинь з 1773 р. [ІМС, 1976, с. 283 - 284].

14. **Боровенка, сільце.** *Біля м. Печеніги, райцентр.* Засноване у 1714 році [Багалеї, 1886, с. 248].

15. **Валківський (Можеський) татарський перелаз, острог, місто-фортеця.** *Біля с. Старі Валки Гонтово-Ярської сільської ради Валківського району, потім перенесений в сучасне місто Валки, райцентр.* Острог збудований у 1646 році, заснований Московським урядом, з 1660 року заселений черкасами (українцями) [Апанович, 1969, с. 46]. Збудований на татарському перелазі [Альбовский, 1993, с. 17]. Археологічні дослідження

здійснювались С.І. Берестневим [Берестнев, 1995] та І.В. Голубєвою [Голубєва, 2005].

16. **Велика Рогозянка, поселення.** *С. Велика Рогозянка Золочівського району, центр сільської ради.* Поселення будівельників Української укріпленої лінії 1731 – 1733 рр. [ІМС, 1976, с. 524].

17. **Великий Бурлук, укріплений пункт.** *Смт Великий Бурлук, райцентр.* Укріплений пункт для захисту від татар 70-80-х рр.. XVII ст. Входив до Ізюмського слобідського полку у 1699 – 1700 рр. [ІМС, 1976, с. 283 - 284].

18. **Верхній Салтів, юрт, місто-фортеця.** *С. Верхній Салтів Рубіжненської сільської ради Вовчанського району.* Салтівський юрт був наданий Якову Остряниці в 1638 році, але після бунту та його вбивства в 1641 році переселенці покинули Салтів [Альбовський, 2005, с.40]. В 1659 році черкаські переселенці на чолі з отаманом Іваном Семеновим побудували фортецю самостійно та самі попросили воєводу в Московській державі [Альбовський, 2005, с.54; Багалеї, 1886, с.34-35]. Досліджувався В.В. Колодою [], Н.В. Черніговою [], І.В. Голубєвою [], Г.Є. Свистуном [].

19. **Високопілля (Хмельове), поселення.** *С. Високопілля Валківського району, центр сільської ради.* Поселення засноване козаками у др. пол. XVII ст. . [ІМС, 1976, с. 330]. Розвідки на поселенні проводились у 2002 році [Заїка, Гречко, 2003].

20. **Вище Солоне, поселення.** *С. Вище Солоне Борівського району, центр сільської ради.* Поселення початку XVIII ст. входило до Ізюмського полку [ІМС, 1976, с. 296].

21. **Вільшана, слобода.** *С. Вільшана Дворічанського району, центр сільської ради.* Слобода, заснована у другій половині XVII ст. [ІМС, 1976, с. 416].

22. **Вільшани, село.** *Смт Вільшани Дергачівського району, центр селищної ради.* Поселення, засноване у 1655 році переселенцями з-під Богуслава на чолі з сотником Семеном Ковалевським. Сотенне місто Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].

23. **Вовчанськ, сторожовий пункт, місто-фортеця.** *М. Вовчанськ, райцентр.* Сторожовий пункт Нежегольського городища. Місто заснували у 1674 р. Українці на чолі з Мартином Старочудним [ІМС, 1976, с. 356 - 357].
24. **Волоська Балаклія, слобода.** *С. Волоська Балаклія Шевченківського району, центр сільської ради.* Слобода Щеняча 60-х років XVII ст. Щеняча могила (курган), до якої відступали татари після битви під Ізюмом . [ІМС, 1976, с. 939].
25. **Геніївка, поселення.** *С. Геніївка Зміївського району, центр сільської ради.* Козаче поселення 1666 р. [ІМС, 1976, с. 509].
26. **Гнилушка, слобода.** *с. Стара Гнилиця Чугуївського району.* Слобода заснована в 1690-х роках [Багалей, 1886, с. 245].
27. **Гомолча (Богословская), слобода.** *С. Велика Гомольша Зміївського району.* Заснована в 1722 році [Багалей, 1886, с. 240].
28. **Горохуватка (Остропілля, Остропільський Гороховець), місто-фортеця.** *С. Горохуватка Борівського району, центр сільської ради.* Згадується в 1683 р. [Багалей, 1886, с. 125-126].
29. **Гриньовка, слобода.** *Біля с. Черемушне Валківського району.* Заснована в 1724 році [Багалей, 1886, с. 216].
30. **Грушуваха, форпост.** *С. Грушуваха Барвінківського району, центр сільської ради.* Козацький форпост кінця XVII ст. Входив до Ізюмського полку [ІМС, 1976, с. 218].
31. **Губарівка, село.** *С. Губарівка Богодухівського району.* Засноване в 1670-х роках [Багалей, 1886, с. 235].
32. **Гур'їв Козачок, поселення.** *С. Гур'їв Козачок Золочівського району, центр сільської ради.* Поселення, засноване козаками Гур'євими у 1672 р. [ІМС, 1976, с.524].
33. **Дергачі, слобода, місто-фортеця.** *Смт. Дергачі, райцентр.* Козацька слобідка 1660 р. Сотенне місто Харківського полку. Земляні укріплення [Апанович, 1969, с.46].

34. **Дворічна, місто-фортеця.** *Смт. Дворічна, райцентр.* Заснований в 1661 році черкасами з Правобережжя [Багaley, т.2., с. 148,170].
35. **Добровілля, сторожовий пункт, поселення.** *С. Добровілля Близнюківського району, центр сільської ради.* Спостережні пункти на російському кордоні з 30-х рр. XVII ст. Залишки насипів на березі р. Самари. Вісім сотень у поселенні на початку XVIII ст. [ІМС, 1976, с. 233].
36. **Єфремівська (Троїцька) земляна фортеця.** *С. Єфремівка Первомайського району, центр сільської ради.* Троїцька фортеця української укріпленої лінії 1731 р. Частково збереглися укріплення [ПГАУ, 4, с. 117].
37. **Зачепилівка, слобода.** *С. Зачепилівка, райцентр.* Слобода, заснована запорожцями чи козаками Полтавського полку у XVII ст. [ІМС, 1976, с. 435].
38. **Зміїв, слобода, місто-фортеця.** *М. Зміїв, райцентр.* Сторожовий пост у др. пол. XVI ст. Перша згадка про зміївську слободу відноситься до 1655 року [Альбовский, 2005, с. 124]. Фортеця збудована у 1658 р. [Юркевич, 1932, с. 157-162].
39. **Золочів, поселення.** *Смт. Золочів, райцентр.* Поселення, засноване у 1677 р. Козаками з Мишуриноного Рогу на чолі з К. Федоровим. Сотенне місто Харківського полку з 1680 р. Місце бою з татарами у 1680 р. [Апанович, 1969, с.46].
40. **Іванівська земляна фортеця.** *С. Октябрське Красноградського району, центр сільської ради.* Фортеця Української укріпленої лінії 1731 р. Збереглися залишки споруд, колодязя [ПГАУ, 4, с.117].
41. **Ізюм, сторожовий пункт, місто-фортеця.** *М. Ізюм, райцентр.* Укріплення-острожок для варті на переправі у др. пол. XVII ст., споруджене козаками на чолі з полковником Яковом Степановичем Чернігівцем у 60-х рр. XVII ст. [Альбовский, 2005, с. 126-127]. В 1674 році Григорій Донець збудував місто-фортецю Ізюм [Багaley, 1886, с. 180]. Нова оборонна лінія 1681 р. – „велике” і „мале” місто – дві фортеці [Альбовский, 2005, с. 126-127]. Полкове місто з 1685 р. Місце бою козаків на чолі з К. Булавиним з каральною експедицією у 1707 р. [ІМС, 1976, с. 527 - 530].

42. **Кам'янка, поселення.** *С. Кам'янка Дворічанського району, центр сільської ради.* Козацьке поселення після 1775 р. [ІМС, 1976, с. 416-417].
43. **Козіївка, слобода.** *С. Козіївка Краснокутського району, центр сільської ради.* Слобода, заснована козаками у середині XVII ст. [ІМС, 1976, с. 637].
44. **Козловська (Крутоярська) земляна фортеця.** *С. Скалонівка Зачепилівської селищної ради Зачепилівського району.* Крутоярська фортеця Української укріпленої лінії 30-х років XVIII ст. Майже зруйнована.
45. **Коломак, місто-фортеця.** *Смт Коломак, райцентр.* Острог, заснований козаками на початку першої половини XVII ст. Сотенне містечко Охтирського з 1680 р., пізніше – Харківського полків. Місце проведення козацької ради 1687 р., що прийняла „Коломацькі статті” [ІМС, 1976, с. 311].
46. **Колонтаїв, місто-фортеця.** *С. Колонтаїв Краснокутського району, центр сільської ради.* Фортеця на кордоні з татарами [ІМС, 1976, с. 665 - 666].
47. **Комаревка, село.** *ж/д станція Комарівка місто Південний Харківського району.* Село засноване у 1706 році [Багалеї, 1886, с. 255].
48. **Краснокутськ, місто-фортеця.** *М. Краснокутськ, райцентр.* Один з пунктів на російському кордоні, заснований у 1648 – 1654 рр. Острог 1652 р. Сотенне містечко Охтирського полку до 1765 р. Місце бою російсько-козацьких військ зі шведами у 1709 р. Поставлений пам'ятний знак [ІМС, 1976, с. 623 - 624].
49. **Кун'я, слобода.** *с. Кун'є Ізюмського району.* Заснована в 1690-х роках [Багалеї, 1886, с. 253].
50. **Куплєваха, село.** *С. Куп'єваха Богодухівського району.* Заснована в 1696 році [Багалеї, 1886, с.235].
51. **Куп'янськ (Купецкой Чудьное), місто-фортеця.** *М. Куп'янськ, райцентр.* Острог у 1655 р. Укріплення із сімома бастіонами, валом, ровом [Багалеї, т.ІІ, с. 148].

52. **Леб'яже, поселення.** *С. Леб'яже (Козловица) Зачепилівського району, центр сільської ради.* Поселення, засноване будівничими Української укріпленої лінії [ІМС, 1976, с. 448].
53. **Левківка, укріплений пункт.** *С. Левківка Ізюмського району, центр сільської ради.* Укріплений пункт початку XVIII ст. для захисту Лемківської переправи від татар [ІМС, 1976, с. 575].
54. **Лиман, місто-фортеця.** *Смт Лиман Зміївського району, центр сільської ради.* Яків Степанович Черніговець побудував укріплене місто між 1664 та 1677 роками. Збудований на татарському перелазі [Альбовский, 2005, с.126-127].
55. **Липці, село.** *С. Липці Харківського району, центр сільської ради.* Село, засноване козаками у 1655 р. Сотенне містечко Харківського полку з 1658 р. [ІМС, 1976, с. 879].
56. **Лозовенька, поселення.** *С. Лозовенька Балаклійського району, центр сільської ради.* Поселення будівельників Української укріпленої лінії 1731 – 1733 рр. [ІМС, 1976, с. 198].
57. **Люботин, слобода.** *М. Люботин, обласного підпорядкування.* Слобода, заснована козаками у середині XVII ст. Сотенне місто Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].
58. **Малинівка, поселення.** *Смт. Малинівка Чугуївського району, центр селищної ради.* Сторожове поселення, засноване козаками з Правобережжя та Дону 1652 р. [ІМС, 1976, с. 926].
59. **Мартове, сторожовий пункт.** *С. Мартове Печенізького району, центр сільської ради.* Сторожовий пункт, заснований козаками на острові у другій половині XVII ст. [ІМС, 1976, с. 914 - 915].
60. **Мелихівка.** *С. Мелихівка Нововодолазького району, центр сільської ради.* Ділянка валу Української лінії 1731 р. [ПГАУ, 4, с.116].
61. **Мерефа, слобода, місто-фортеця.** *М. Мерефа Харківського району, центр міської ради.* Козацька слобода середини XVII ст. Фортеця із валом

збудована черкасами між 1655 та 1659 роками, можливий засновник Іван Сірко (тут мешкала його сім'я) [Альбовский, 2005, с.99].

62. **Минківка, село.** *С. Минківка Валківського району, центр сільської ради.* Село, за переказами, заснував козак Мина у балці, що починалася від Муравського шляху [ІМС, 1976, с. 331 - 332].

63. **Михайлівська (Кисільна) земляна фортеця.** *С. Михайлівка Первомайського району, центр сільської ради.* Кисільна фортеця Української лінії 1731 р. [ПГАУ, 4, с. 121].

64. **Мохнач, місто-фортеця.** *С. Мохнач Скрипайівської сільської ради Зміївського району.* Козацьке укріплення другої половини XVII ст. у 3 км від села Кладовище [Шрамко, Михеев, 1977, с.77].

65. **Мурафа, острог.** *С. Мурафа Краснокутського району, центр сільської ради.* Острог середини XVII ст. на Муравському шляху. Сотенне місто Охтирського полку 1655 – 1658 рр. Нові укріплення, збудовані козаками Уманського полку на чолі з полковником М.К. Сененком (Уманцем) [ІМС, 1976, с. 645 - 646].

66. **Нижня Бурлучка, слободка.** *С. Нижній Бурлук Шевченківського району.* Заснована в 1705 році [Багалеї, 1886, с. 253].

67. **Нова Водолага, слобода, місто-фортеця.** *Смт. Нова Водолага, райцентр.* Слобода, заснована у 1675 р. Селянами та козаками Харківського полку на Муравському шляху. Фортеця збудована Харківським полковником Г. Донцем, описана Гільденштедтом у 1774 р. Входила до Харківського полку у 1732 – 1765 рр. [ІМС, 1976, с. 768 - 770].

68. **Новий Бурлук, укріплений пункт.** *С. Новий Бурлук Печенізького району, центр сільської ради.* Укріплений пункт для захисту від татар 1695 р. [ІМС, 1976, с. 927].

69. **Огульці, село.** *С. Огульці Валківського району, центр сільської ради.* Перша згадка про село у 1686 році [Багалеї, 1886, с. 134]. Сотенне містечко початку XVIII ст. [ІМС, 1976, с. 332].

70. **Одринка, село.** *С. Одринка Нововодолазького району, центр сільської ради.* Перша згадка про село у 1686 році [Багалеї, 1886, с. 134].
71. **Озерянська пустинь, слобода.** *С. Нижня Озерянка Харківського району.* Засноване в 1701 році [Багалеї, 1886, с. 217].
72. **Олексіївська (Борецька) земляна фортеця.** *С. Олексіївка Первомайського району, центр сільської ради.* Борецька фортеця Української укріпленої лінії 1731 р. Збереглася добре [ПГАУ, 4, с. 117].
73. **Орловська (Дев'ята) земляна фортеця.** *С. Дячківка Старовірівської сільської ради Нововодолазького району.* Дев'ята фортеця Української укріпленої лінії 1731 р. Сухий рів зберігся [ПГАУ, 4, с.115].
74. **Охоче, сторожове містечко.** *С. Охоче Нововодолазького району, центр сільської ради.* Сторожове містечко Сумського полку [ІМС, 1976, с. 788].
75. **Павлівка, село.** *С. Павлівка Богодухівського району, центр сільської ради.* Село, засноване обозним Охтирського полку П.Г. Павловим у 80-х рр. XVII ст. [ІМС, 1976, с. 281].
76. **Парасковіївська земляна фортеця.** *С. Парасковія Кегичівського району, центр сільської ради.* Фортеця Святої Парасковії XVII ст. поблизу села. Залишки турецького валу із земляними укріпленнями початку XVIII ст. [ПГАУ, 4, с. 115 – 116].
77. **Пархомівка, село.** *С. Пархомівка Краснокутського району, центр сільської ради.* Село належало охтирському полковнику І. Перехрестову [ІМС, 1976, с. 655 - 656].
78. **Перекип (Нова Перекоп, Ішукай), місто-фортеця.** *С. Перекип Валківського району, центр сільської ради.* Перші свідчення про існування міста Перекопа відносяться до 1681 року [Альбовський, 2005, с.138]. Муравський шлях проходив через село [ІМС, 1976, с. 332].
79. **Пересічне, місто.** *Смт Пересічне Дергачівського району, центр селищної ради.* Сотенне місто Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].
80. **Петрівська (Донецька) земляна фортеця.** *С. Петрівське Балаклійського району, центр сільської ради.* Донецька фортеця Української

укріпленої лінії 1731 р. З'єднувалася валом і ровом з Тамбовською фортецею [ПГАУ, 4, с. 104; Шрамко, Михеїв, 1977, с. 40 - 41].

81. **Петрівка, село.** *С. Петрівка Красноградського району, центр сільської ради.* Село з 1764 р. Ввійшло до Іванівської сотні Донецького пікінерського полку, що охороняв Українську укріплену лінію [ІМС, 1976, с. 620 - 621].

82. **Печеніги, село, місто-фортеця.** *Смт Печеніги, райцентр.* Село, засноване черкасами на чолі з Федотком Леоновим 1646 р. Укріплення XVII ст. Сотенне містечко Ізюмського полку з кінця 50-х рр. XVII ст. до 1765 р. [ІМС, 1976, с. 904 - 905].

83. **Піски-Радьківські.** *С. Піски-Радьківські Богодухівського району, центр сільської ради.* „Городок” 1668 р. [ІМС, 1976, с. 297].

84. **Піщанка, село.** *С. Піщанка Красноградського району, центр сільської ради.* Село, пов'язане із спорудженням Бельовської фортеці. Село ввійшло до Донецького пікінерського полку з 1764 р. [ІМС, 1976, с. 621].

85. **Полкова Микитівка, село.** *С. Полкова Микитівка Богодухівського району, центр сільської ради.* Село, засноване у 1677 р. уманським полковником Микитою Сененком (Уманцем) [ІМС, 1976, с. 264].

86. **Пристін, слобода.** *С. Пристін Куп'янського району, центр сільської ради.* Військова козацька слобода другої половини XVII ст. [ІМС, 1976, с. 721].

87. **Пришиб, село.** *С. Пришиб Балаклійського району, центр сільської ради.* Село, засноване у 1686 р. подільським козаком Данилою Даниловичем, підпорядковане Ізюмському полку [ІМС, 1976, с. 198 - 199].

88. **Решетилівка, хутір.** *С. Жовтневе Друге Вовчанського району, центр сільської ради.* Хутір належав корочанському козакові наприкінці XVII ст. [ІМС, 1976, с. 233].

89. **Савинці, татарський перелаз, сторожовий пункт, місто-фортеця.** *Смт. Савинці Балаклійського району, центр селищної ради.* Савинський сторожовий пункт початку XVI ст. Яків Степанович Черніговець побудував укріплене місто між 1664 та 1677 роками. Збудований на татарському

перелазі [Альбовский, 2005, с.126-127]. У 1671 р. Савинська слобода, заснована 100 сім'ями черкас на чолі з сотником Г. Могилкою у 1671 р. Острожок з баштами, валом, частоколом за версту від слободи. Сотенне містечко Харківського, з 1685 р. – Ізюмського полків [ІМС, 1976, с. 174 - 175].

90. **Сенькове, слобода.** *С. Сенькове Куп'янського району, центр сільської ради.* Слобода, заснована козаками на чолі з сотником Семеновим (Сеньком) Богуславським у другій половині XVII ст. Сотенне містечко Ізюмського полку з 1685 р. Вал з надовбами [ІМС, 1976, с. 711].

91. **Слобідська фортеця.** *С. Павлівка Друга Лозівського району, центр сільської ради.* Фортеця Української укріпленої лінії 1731 р. [ПГАУ, 4, с. 115].

92. **Смородьківка, поселення.** *С. Смородьківка Куп'янського району, центр сільської ради.* Козацьке поселення 1712 р. [ІМС, 1976, с. 721].

93. **Сніжків Кут, Іванівка, слобода.** *С. Сніжків Валківського району, центр сільської ради.* Козацька слобода заснована липець ким сотником І. Авксентьевим 1743 р. [ІМС, 1976, с. 319].

94. **Соколівка.** *С. Соколівка Асіївської сільської ради Балаклійського району.* Сотенне містечко Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].

95. **Соколове, острог.** *С. Соколове Зміївського району, центр сільської ради.* Укріплення засноване у 60-х рр. XVII ст. козаками з Правобережжя. Сотенне містечко Харківського полку. Острог з надовбами, баштами, ровом [ІМС, 1976, с. 483].

96. **Співаківка, міто-фортеця.** *С. Червоний Шахтар (Співаківка) Заводської сільської ради Ізюмського району.* За документами відомо, що до 1680 року в Співаківці була слободка [Багалеї, 1886, с. 82]. Місце переправи 5 тис. татар через Сіверський Донець біля Буніного броду, слободу спалили. Фортецю з валом, острогом, баштами збудував полковник Г. Донець у 1682 р. [ІМС, 1976, с. 566 - 567]. Розвідувальне шурфування проводила І.В. Голубева [Шрамко, Задніков, Голубева, 2009].

97. **Середня Бурлучка, слобода.** С. Середній Бурлук Великобурлуцького району. Засноване в 1727 році [Багалей, 1886, с.253]
98. **Станичне, сторожовий пункт.** С. *Станичне Нововодолазького району, центр сільської ради.* Сторожова вишка, курінь роз'їзду прикордонників другої половини XVII ст. [ІМС, 1976, с. 789].
99. **Стара Водолага, місто-фортеця.** С. *Стара Водолага Нововодолазького району, центр сільської ради.* Військове поселення навколо острогу, збудованого Г. Донцем 1676 р. [ІМС, 1976, с. 789-790].
100. **Стара Покровка, село.** С. *Стара Покровка Чугуївського району, центр сільської ради.* Село, засноване козаками у 1648 – 1654 рр. Входило до Харківського полку з середини 50-х років XVII ст. до 1765 р. [ІМС, 1976, с. 927].
101. **Старий Салтів, село.** С. *Старий Салтів Вовчанського району, центр селищної ради.* Село, засноване козаками з-за Дніпра 1705 р. на землях полковника П. Куликовського [ІМС, 1976, с. 393]. Сотенне містечко Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].
102. **Студенки, село.** С. *Студенок Ізюмського району.* Засноване у 1703 році [Багалей, 1886, с.252]
103. **Тамбовська (Бузова) земляна фортеця.** С. *Секретарівка Барівниківського району.* Бузова фортеця Української укріпленої лінії 1731 р. Збереглася добре [ПІКУ, с. 502].
104. **Таранівка, село.** С. *Таранівка Зміївського району, центр сільської ради.* Село, засноване у 1685 році на Муравському шляху черкасами. Сотенне містечко Харківського полку. Земляні вали збереглися донині [ІМС, 1976, с. 493].
105. **Тишенківка, містечко.** С. *Тишенківка Ленінської сільської ради Красноградського району.* Сотенне містечко Харківського полку [Апанович, 1969, с. 46].
106. **Уди, село.** С. *Уди Золочівського району, центр сільської ради.* Село входило до Золочівської козацької сотні [ІМС, 1976, с. 526].

107. **Федорівська (Дриїцька чи Нова) земляна фортеця.** *С. Залінійне Малоорчицької сільської ради Зачепилівського району.* Дриїцька чи Нова фортеця Української укріпленої лінії 1732 р. Збереглися невеликі ділянки валу та рову [ПГАУ, 4, с. 110].
108. **Харків, місто-фортеця.** *М. Харків, облцентр.* Фортеця заснована в 1654 році.
109. **Хорошеве, сторожовий пункт, монастир з угіддями.** *Смт. Хорошеве Харківського району, центр селищної ради.* Сторожовий пункт XVI ст. [Шрамко, Михеев, 1977, с. 131]. Перша згадка про поселення черкас відноситься до 1655 року і одразу збудована церква Арх. Михаїла, а за челобітною 1664 року місцевих черкас їм наказано заснувати монастир та відведені землі по річці Уди [Альбовский, 2005, с. 83].
110. **Хотімля, поселення.** *С. Хотімля Вовчанського району, центр сільської ради.* Засноване в 1720 році [Багалеї, 1886, с. 213]. Козацьке поселення на шляху з Белгорода в Ізюм 60-х рр. XVII ст. [ІМС, 1976, с. 404].
111. **Хрущова Микитівка, село.** *С. Хрущова Микитівка Богодухівського району, центр сільської ради.* Село, засноване у 1676 р. уманським полковником Микитою Сененком. З 1788 р. – власність ніжинського полковника Хрущова [ІМС, 1976, с. 282].
112. **Цареборисів, місто-фортеця.** *Біля с. Червоний Оскіл Ізюмського району, центр сільської ради.* Фортеця збудована в 1599 році переселенцями з Московської держави на чолі з Богданом Бельським та Семеном Алфер'євим [Багалеї, 1886, с. 5-13]. В смутний час фортецю спалили і фортеця занепала [Голубєва, 2005, с. 295-309]. Вдруге фортеця збудована черкасами в 1658 році [Альбовский, 2005, с. 127]. Місце страти названої матері Степана Разіна Мотрі Говорухи у 1670 році [ІМС, 1976, с. 552 - 554]. Пам'ятний знак помилково встановлений далеко за межами фортеці [Голубєва, 2005]. Щорічні дослідження проводяться І.В. Голубєвою з 2004 року [Голубєва, 2005; Голубєва, 2005б; Голубєва, 2007; Голубєва, 2008; Голубєва, 2009].

113. **Черемушна, село.** *С. Черемушне Валківського району, центр сільської ради.* Перша згадка про село у 1686 році [Багалеї, 1886, с. 134].
114. **Чепіль, поселення.** *С. Чепіль Балаклійського району, центр сільської ради.* Поселення укріпленої лінії 80-90-х рр. XVII ст. [ІМС, 1976, с. 199].
115. **Чугуїв, місто-фортеця.** *М. Чугуїв, райцентр.* Група переселенців на чолі з Яковом Остряницею прийшла на Чугуївське городище в 1638 році, і в 1639 році згідно наказу Михайла Федоровича переселенці побудували фортецю [Багалеї Матеріали...1886, с. 15; Альбовський 2005, с.38]. Дослідження проводив Г.Є. Свистун [].
116. **Шарівка, сільце.** *Смт. Шарівка Богодухівського району, центр селищної ради.* Хутір на р. Мерчик збудував осавул Охтирського полку Матвій Шаров у 1722 р. [Багалеї, 1886, с. 237].
117. **Шебелинка, слобода.** *С. Шебелинка Балаклійського району, центр сільської ради.* Козацька слобода з 1681 р. [ІМС, 1976, с. 199 – 200].
118. **Шипувате, село.** *С. Шипувате Великобурлуцького району, центр сільської ради.* Село, засноване козаками близько 1716 р. на землях нащадків харківського полковника Григорія Дінця [Багалій, 1886, с. 254].

Додаток Б
Атрибуція нумізматичного матеріалу, що отримано на території
Цареборисівської фортеці в 2004 році

№ з/п	Рис	Правитель	Датування	Метал /номинал	Аверс	Реверс	Місце чеканки	Місце знахідки, номер за описом
1	Б.1.1	Іван IV Грозний	1535 – 1538 рр.	Срібло / Деньга	Вершник на коні з шаблею в руці	Князь великий Іван	Москва	Підйом -ний матеріал, № 80
2	Б.1.2	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —, № 83
3	Б.1.3	—” —	1547 р.	—” —	—” —	Царь и князь великий Іван	—” —	—” —, № 81
4	Б.1.4	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —, № 84
5	Б.1.5	—” —	1535 – 1538 рр.	—” —	Вершник на коні з шаблею в руці у крапковому ободі	Князь великий Іван	—” —	—” —, № 82
6	Б.1.6	—” —	—” —	Срібло /Копійка	Вершник на коні зі списом в руці у крапковому ободі	Князь великий и государь всея Руси	Новгород	Розкоп, № 233
7	Б.1.7	—” —	1560-ті роки	—” —	Вершник на коні зі списом в руці	Царь и великий князь Іван всея Руси	Псков	Розкоп, № 27
8		—” —	1535 –	Срібло /	Вершник на коні з	Князь великий Іван	Москва	Підйом

			1538 рр.	Подвій-на деньга	шаблю в руці	ПСК		-ний матеріа л, № 85
9	Б.1.8	Федір Іванович	1596 – 1597 рр.	Срібло /Копійка	Вершник на коні зі списом в руці	Царь и великий князь Федор всея Руси	Псков	Розкоп, № 222
10	Б.1.9	Федір Іванович	1596 – 1597 рр.	Срібло /Копійка	— ” —	— ” —	Москва	— ” — № 223
11	Б.1.10	Борис Годунов	1599 р.	— ” —	— ” —	Царь и великий князь Борис Федорович всея Руси	Новгород	Підйом -ний матеріа л, № 87
12	Б.1.11	— ” —	1600 р.	— ” —	— ” —	— ” —	Москва	Розкоп, № 156
13	Б.1.12	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	— ” — №271
14	Б.1.13	— ” —	1602 р.	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	Підйом -ний матеріа л, № 88
15	Б.1.14	?	1535 – 1605 рр.	— ” —	— ” —	?	?	Розкоп, № 628
16	Б.2.1	Михайло Федорови ч	1623 р.	— ” —	— ” —	Царь и великий князь Михаил Федорович всея Руси	Москва	Підйом -ний матеріа л, № 90
17	Б.2.2	— ” —	1633 р.	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	— ” — №91
18	Б.2.3	— ” —	1642 р.	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —	— ” —

81	Б.4.14	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 101
82	Б.4.15	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 102
83	Б.4.16	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 103
84	Б.4.17	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 104
85	Б.4.18	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 105
86	Б.4.19	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 106
87	Б.4.20	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	?	?	?	№ 94
88	Б.4.21	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 98
89	Б.4.22	—” —	—” —	—” —	Мідь / ?	Гладкий	Гладкий	Гладкий	—” —	Розкол, № 38
90	Б.4.23	—” —	—” —	—” —	Мідь / Копійка	Вершник на коні зі списом в руці	?	Підробка	—” —	№ 109
91	Б.4.24	—” —	—” —	—” —	—” —	Гладкий	—” —	?	—” —	№ 153
92	Б.4.25	—” —	—” —	—” —	—” —	?	—” —	—” —	—” —	№ 232
93	Б.4.26	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	№ 559
94	Б.4.27	—” —	—” —	—” —	—” —	Гладкий	—” —	—” —	—” —	№ 560

95	Б.5.1	Густав II Адольф	1621 – 1633 рр.	Срібло / солід	Монограма короля навколо напис	Малий герб м. Риги, навколо напис	Рига	—” —” № 593
96	Б.5.2	Христина Августа	1645 р.	Білон / солід	Літера С, у центрі королівський герб Вази, все увінчано короною, навколо напис	—” —”	—” —”	—” —” № 128
97	Б.5.3	—” —”	1645 – 1654рр.	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —” № 45
98	Б.5.4	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —” № 36
99	Б.5.5	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	Підйом -ний матерія л, № 71
100	Б.5.6	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	Розкол, № 591
101	Б.5.7	—” —”	1649 р.	—” —”	—” —”	Герб Лівонії в узорчатому щиті, навколо напис	—” —”	Підйом -ний матерія л, № 67
102	Б.5.8	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	Розкол, № 592
103	Б.5.9	—” —”	1655 р.	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —” № 61
104	Б.5.10	—” —”	1662р.	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	Підйом -ний матерія л, № 70

105	Б.5.11	—” —	1644 – 1662 рр.	—” —	—” —	—” —	—” —	Розкоп, № 590
106	Б.5.12	—” —	1654 р.	—” —	? (1/2 монети)	?	—” —	—” —, № 119
107		—” —	1645 – 1654рр.	—” —	Літера С, у центрі королівський герб Вази, все увінчано короною, навколо напис	Малий герб м. Риги, навколо напис	—” —	Підйом -ний матеріа л, № 73
108	Б.5.13	Карл X Густав	1654 – 1666 рр.	—” —	Літера С, в середині неї літера G, над ними корона, навколо напис	—” —	—” —	Розкоп, № 2
109	Б.5.14	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	—” —	Підйом -ний матеріа л, № 72
110	Б.5.15	—” —	1654 – 1662 рр.	—” —	—” —	Герб Лівонії в узорчатому щиті, навколо напис	—” —	—” —, № 69
111	Б.5.16	Карл XI	1660 – 1697 рр.	—” —	Літери CR, над ними корона, навколо напис	—” —	—” —	—” —, № 68
112		—” —	—” —	—” —	—” —	Малий герб м. Риги, навколо напис	—” —	—” —, № 74
113	Б.5.17	?	1645 – 1697 рр.	—” —	?	—” —	—” —	—” —, № 78
114	Б.5.18	Мухамед Гірей IV	1654 – 1666 рр.	Срібло / акче (?)	Тамга хана	Напис	Бахчи- сарай	—” —, № 79

115	Б.5.19	Сизигмун д III Ваза	1627 р.	Срібло / грош	Портрет короля, навколо напис	Герб Литви в колі, навколо напис	?	—” —” № 75
116	Б.5.20	?	?	Срібло / півтора гроша	?	Герб увінчаний короною, навколо напис	—” —”	—” —” № 77
117	Б.5.21	Ян Казимир	1659 – 1667 рр.	Мідь / солід	Портрет короля, навколо напис	Герб Польщі навколо напис	—” —”	Розкол, № 55
118	Б.5.22	—” —”	1652 р.	Білон / солід	Літери CR, над ними корона, навколо напис	Герб Литви в колі, навколо напис	—” —”	—” —” № 113
119	Б.5.23	—” —”	1652 - 1653 рр.	—” —”	—” —”	—” —”	—” —”	—” —” № 42

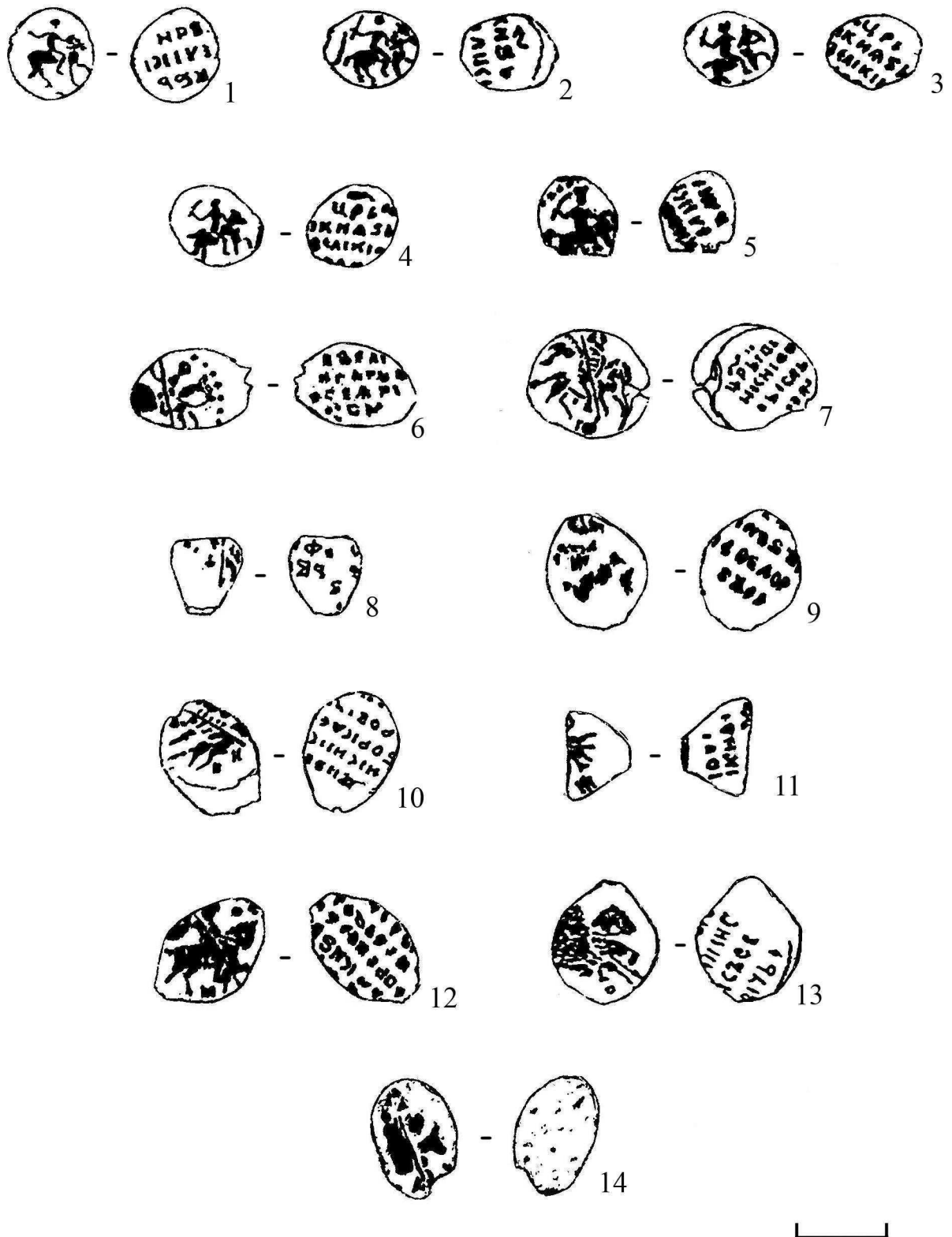

Рис. Б.1. Монети Цареборисівської фортеці.

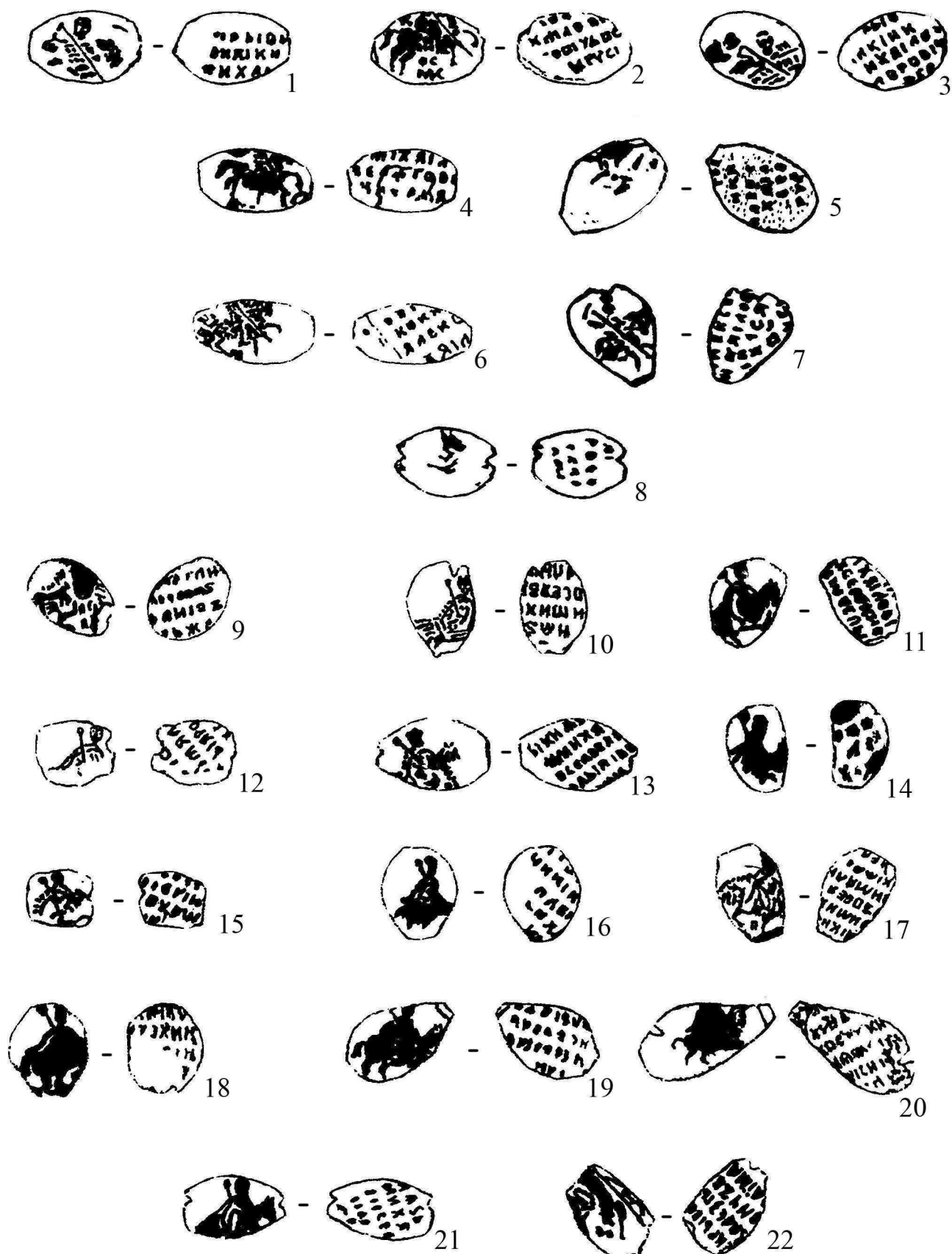

Рис. Б. 2. Монети Царборисівської фортеці.

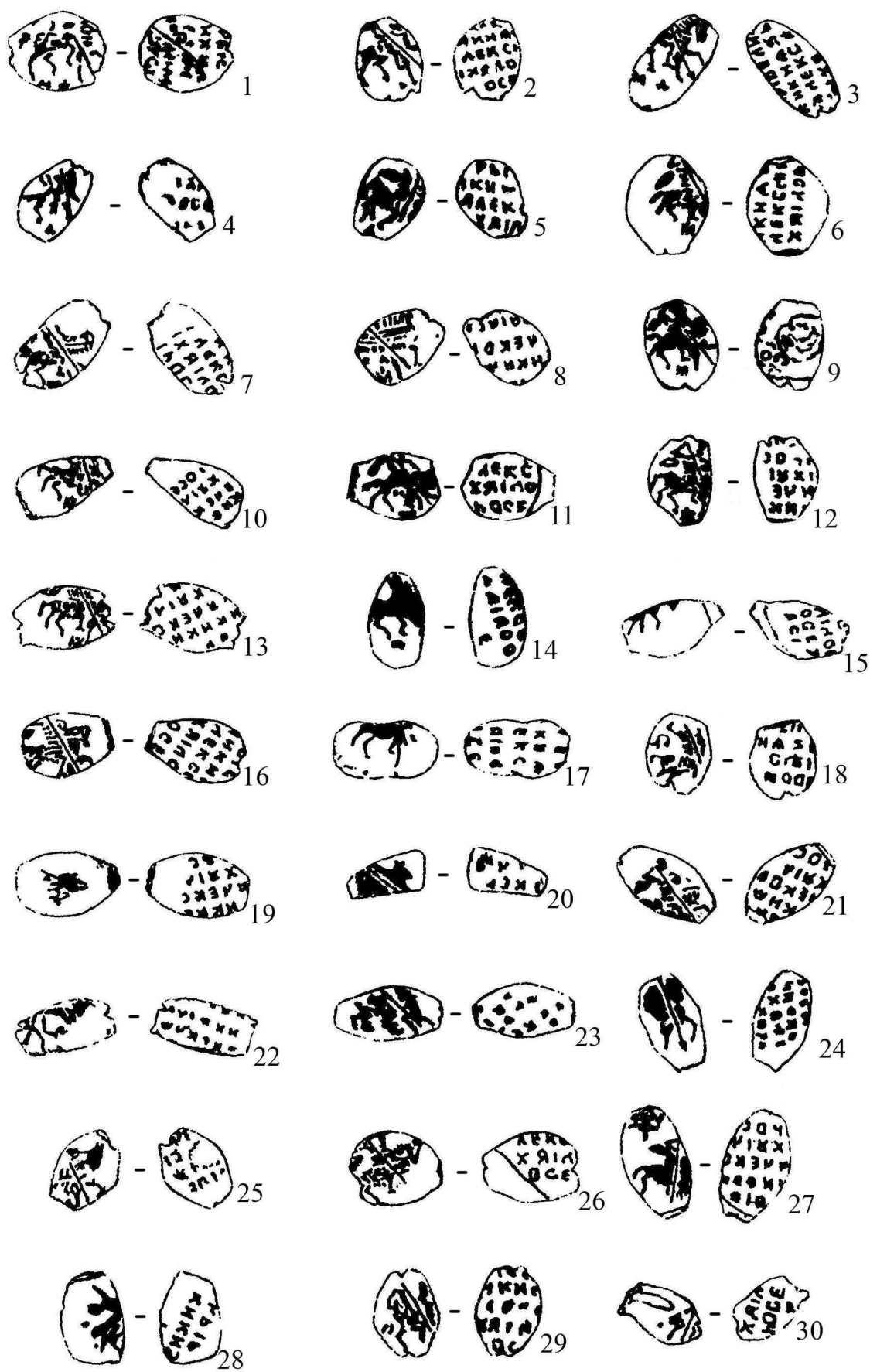

Рис. Б. 3. Монети Цареборисівської фортеці.

Рис. Б. 4. Монети Цареборисівської фортеці.

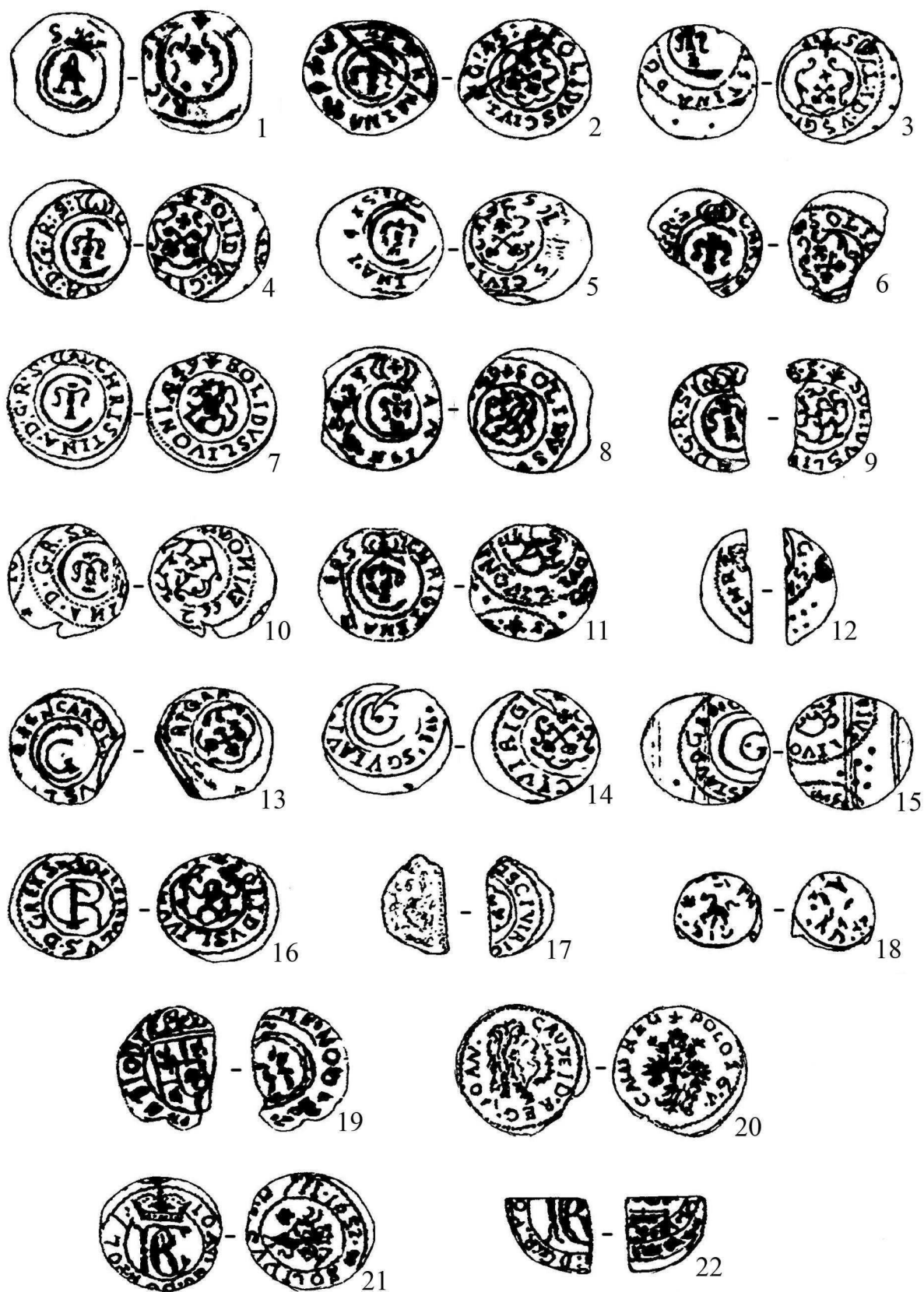

Рис. Б. 5. Монети Царборисівської фортеці.

Додаток В
Альбом ілюстрацій

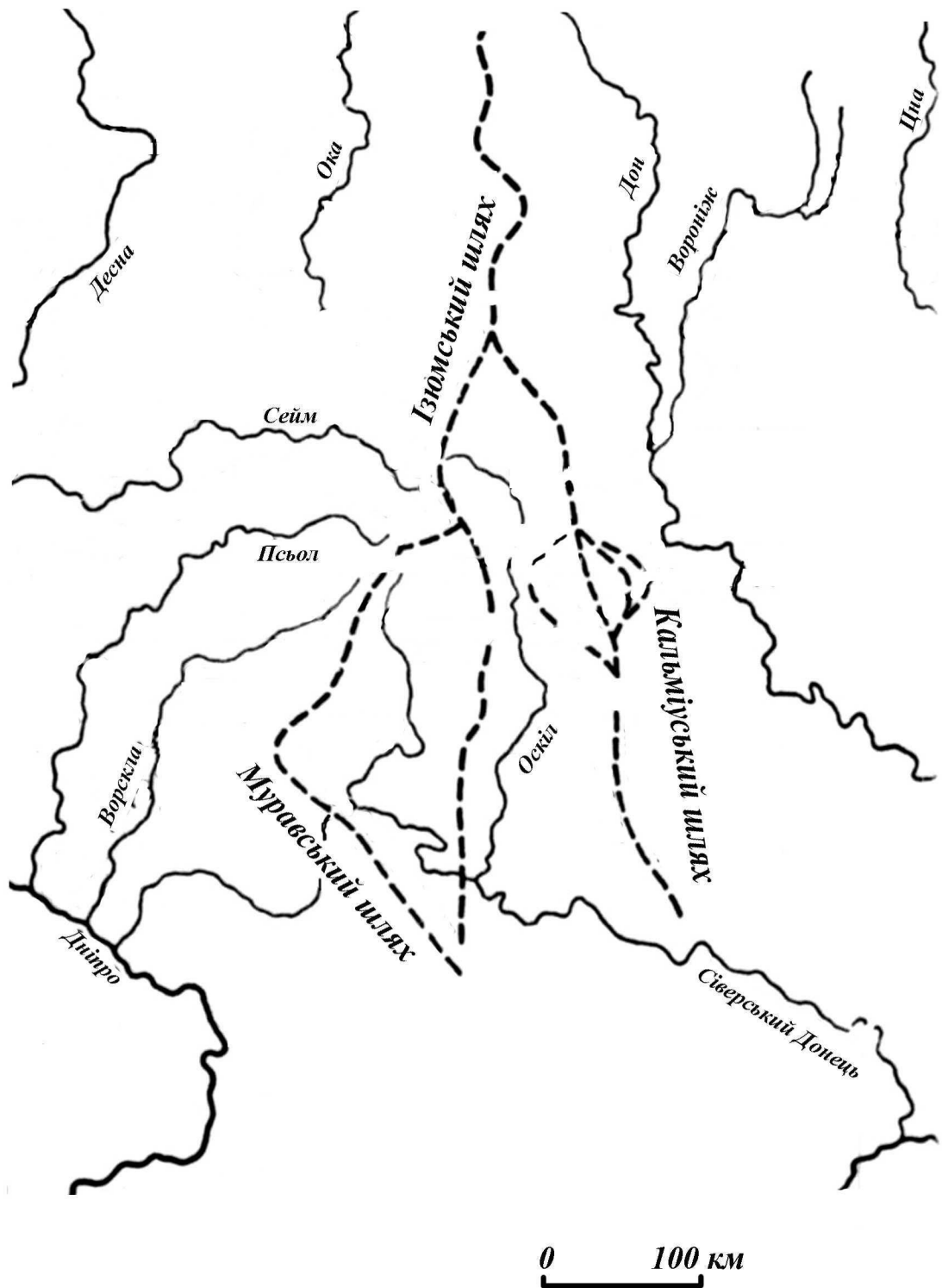

Рис. В. 1. Шляхи на території Слобідської України.

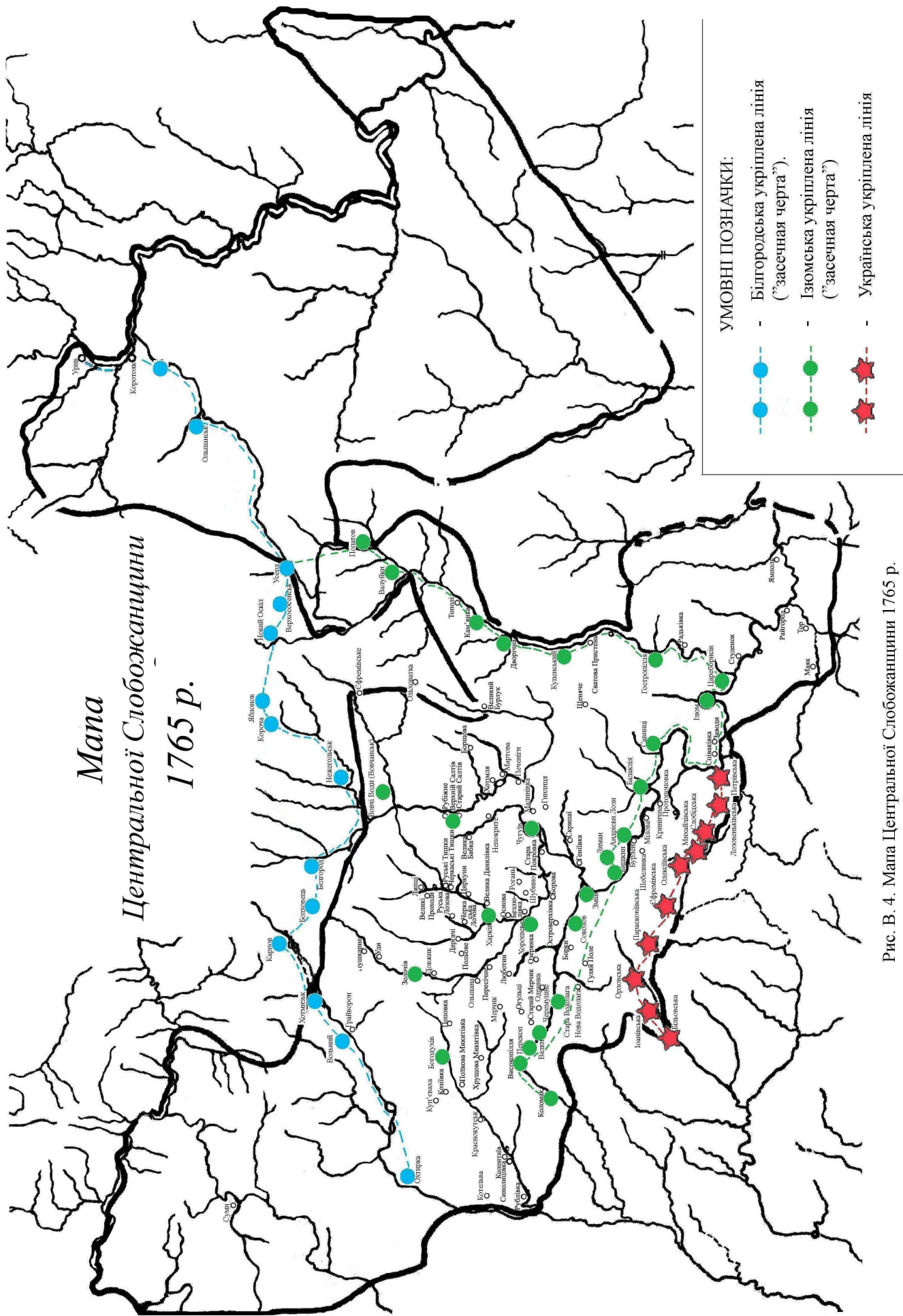

Рис. В. 4. Мапа Центральної Слобожанщини 1765 р.

Рис. В. 5. План м. Куп'янськ.

Рис. В. 6. План м. Ізюма.

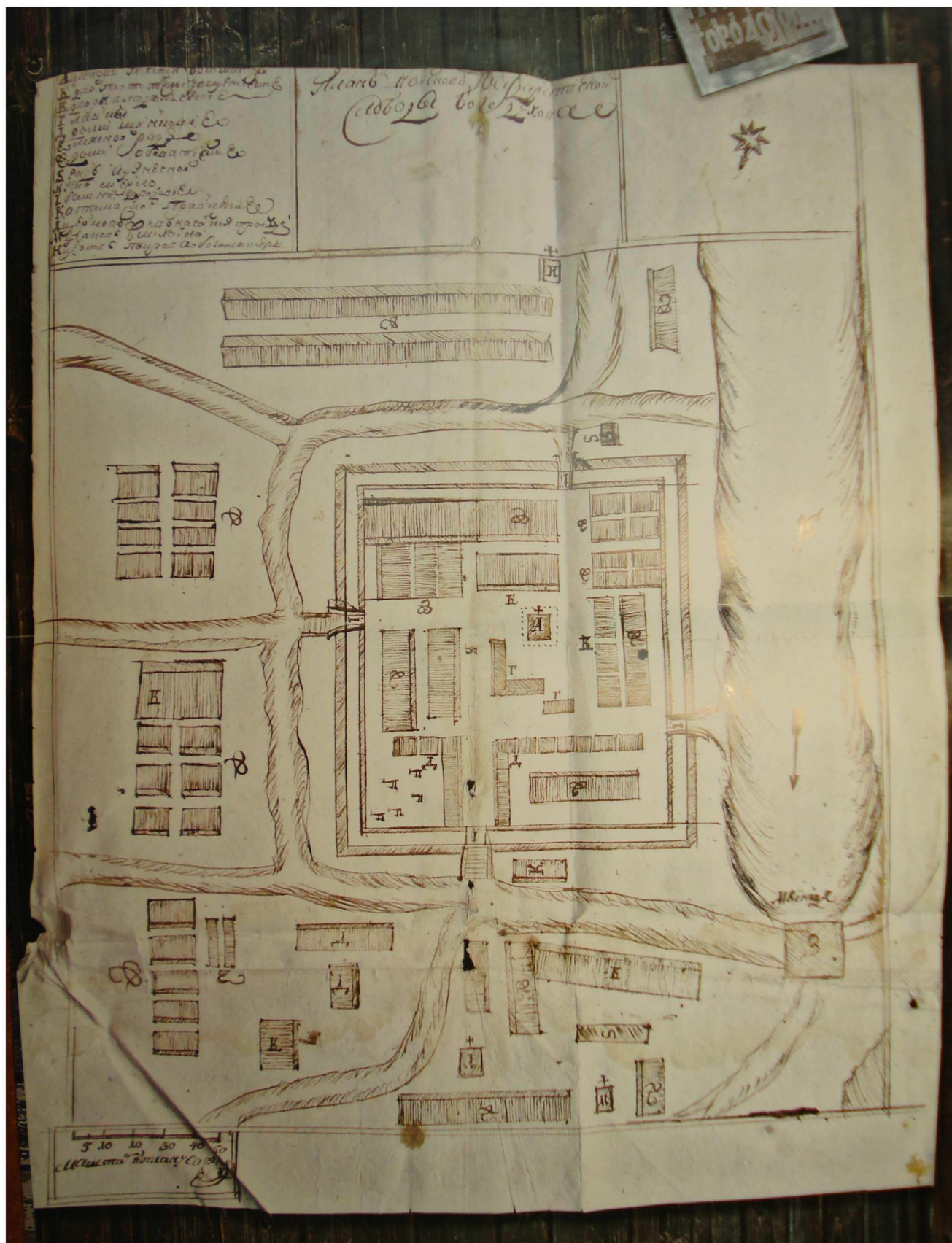

Рис. В. 7. План м. Богодухів.

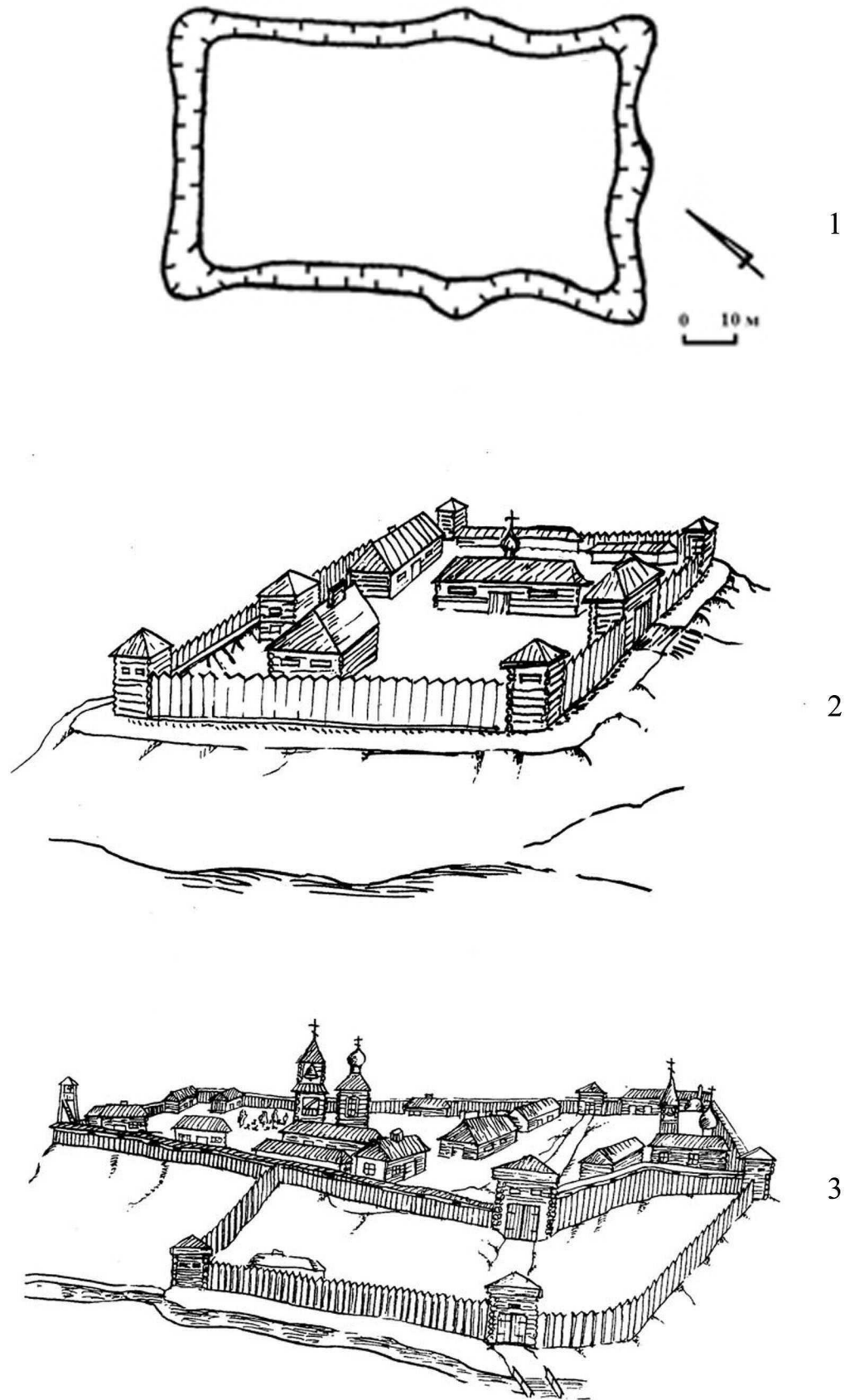
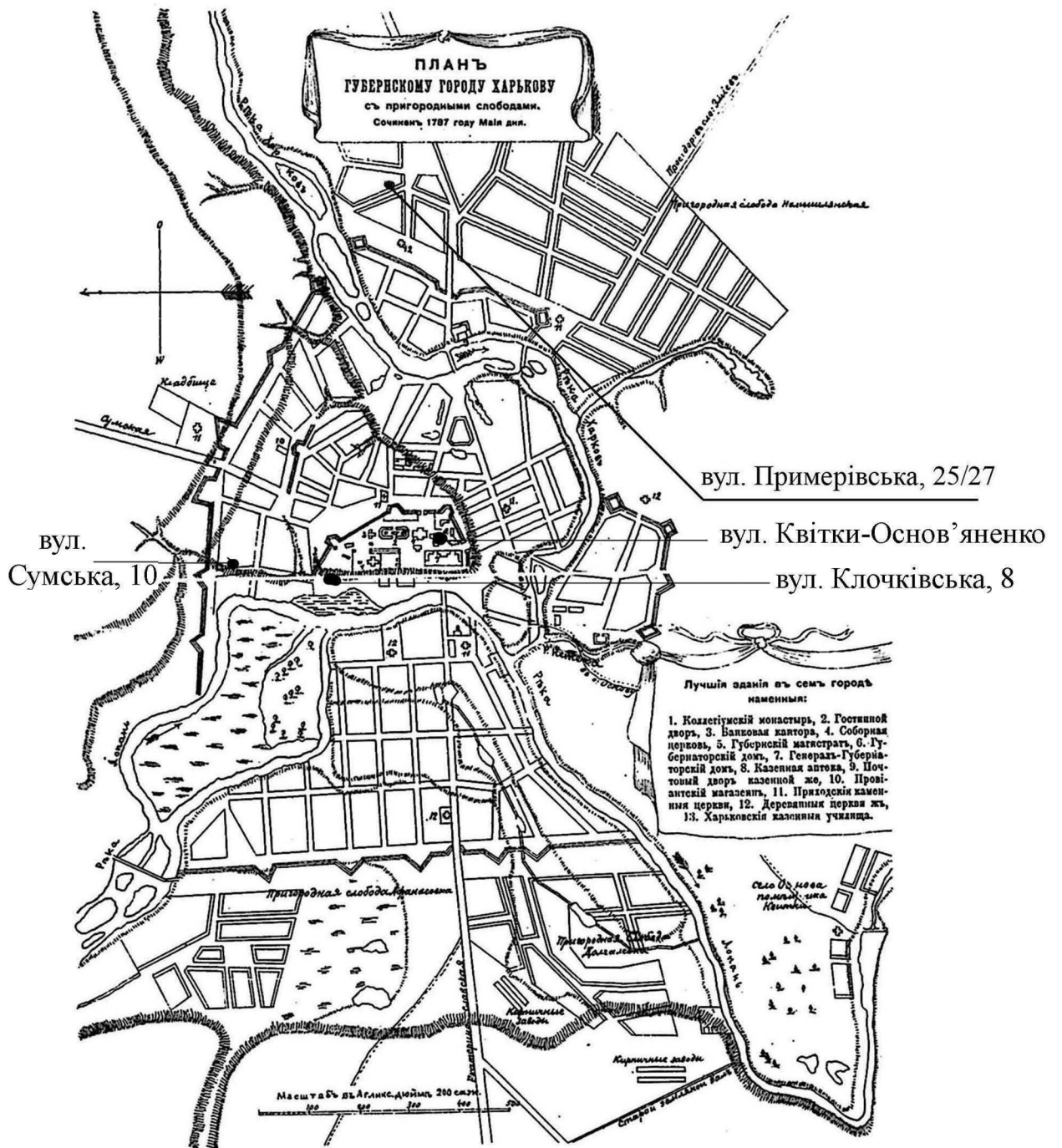

Рис. В.10. Валківський (Можевський) острог.
 1. Інструментальна зйомка С.І. Берестнева.
 2, 3. Реконструкція Є. Альбовського.

Планъ города Харькова 1787 года.

Рис. В.12. План м. Харкова 1787 року (за Д.І. Багалієм, Д.П. Міллером) з нанесенням археологічних розкопів.

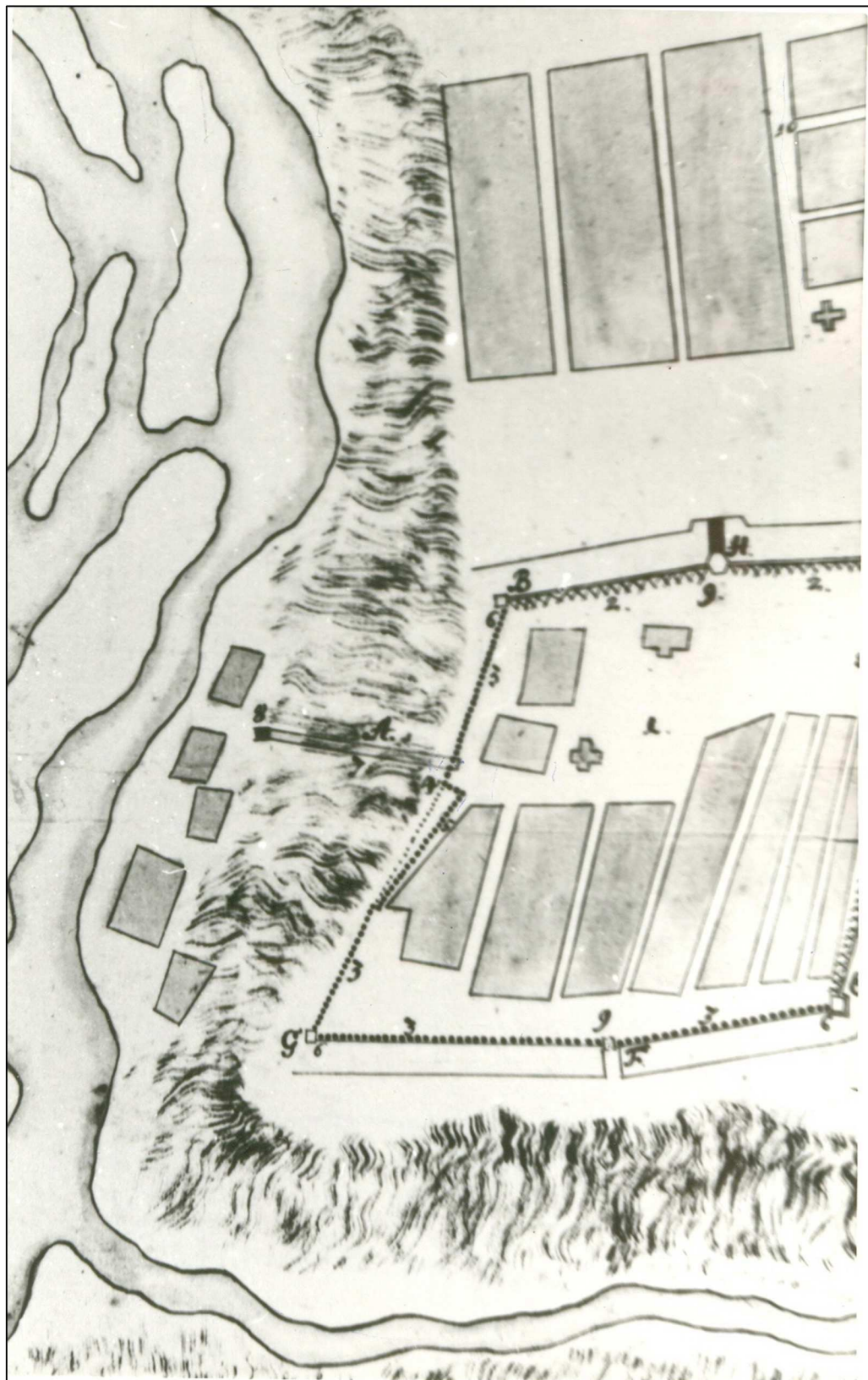

Рис. В. 15. Фрагмент плану м. Чугуєва сер. XVIII ст.
РДВІА Ф. 349, оп. 43, спр. 1852.

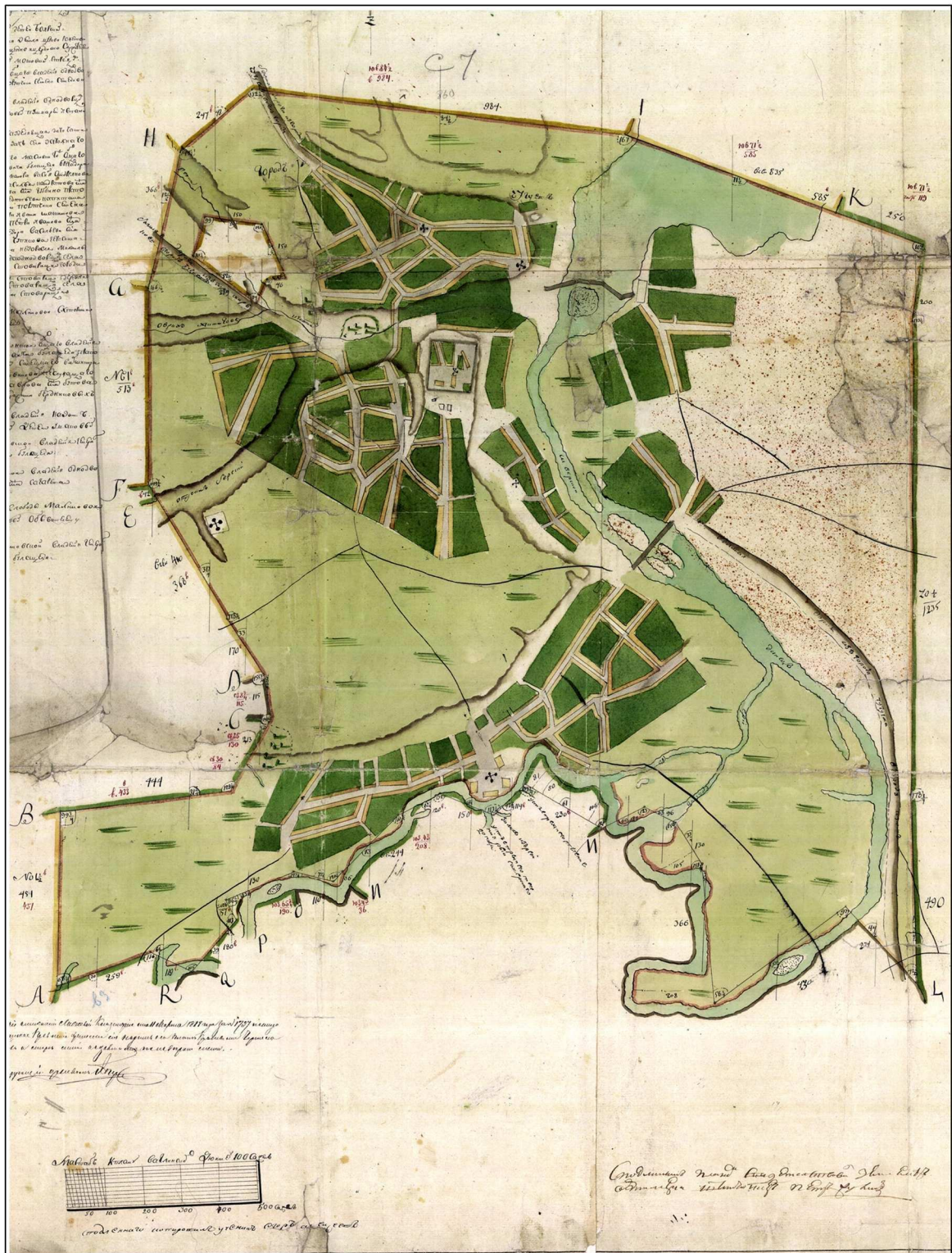

Рис. В. 16. План м. Чугуева.

Цареборисівська фортеця

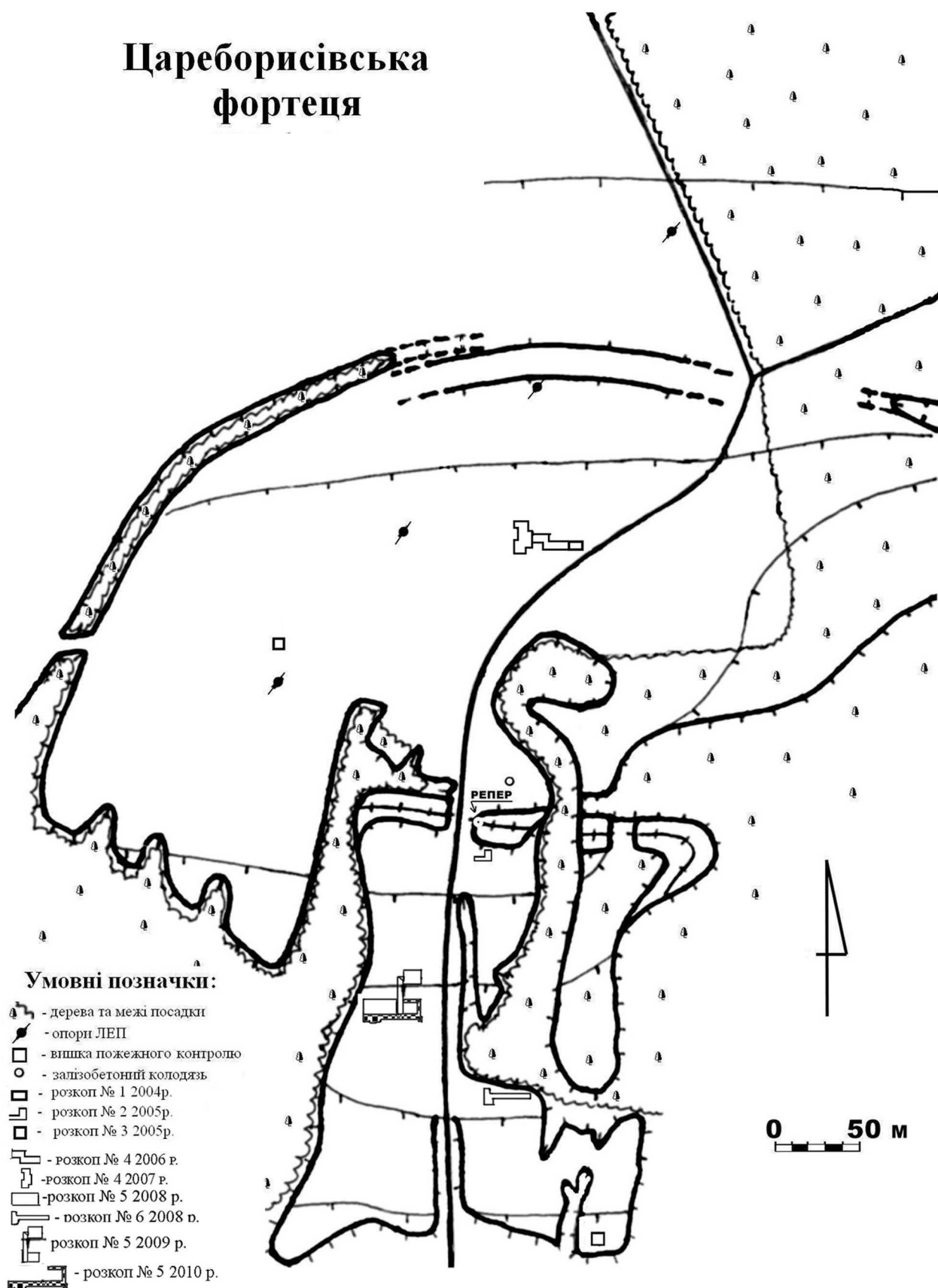
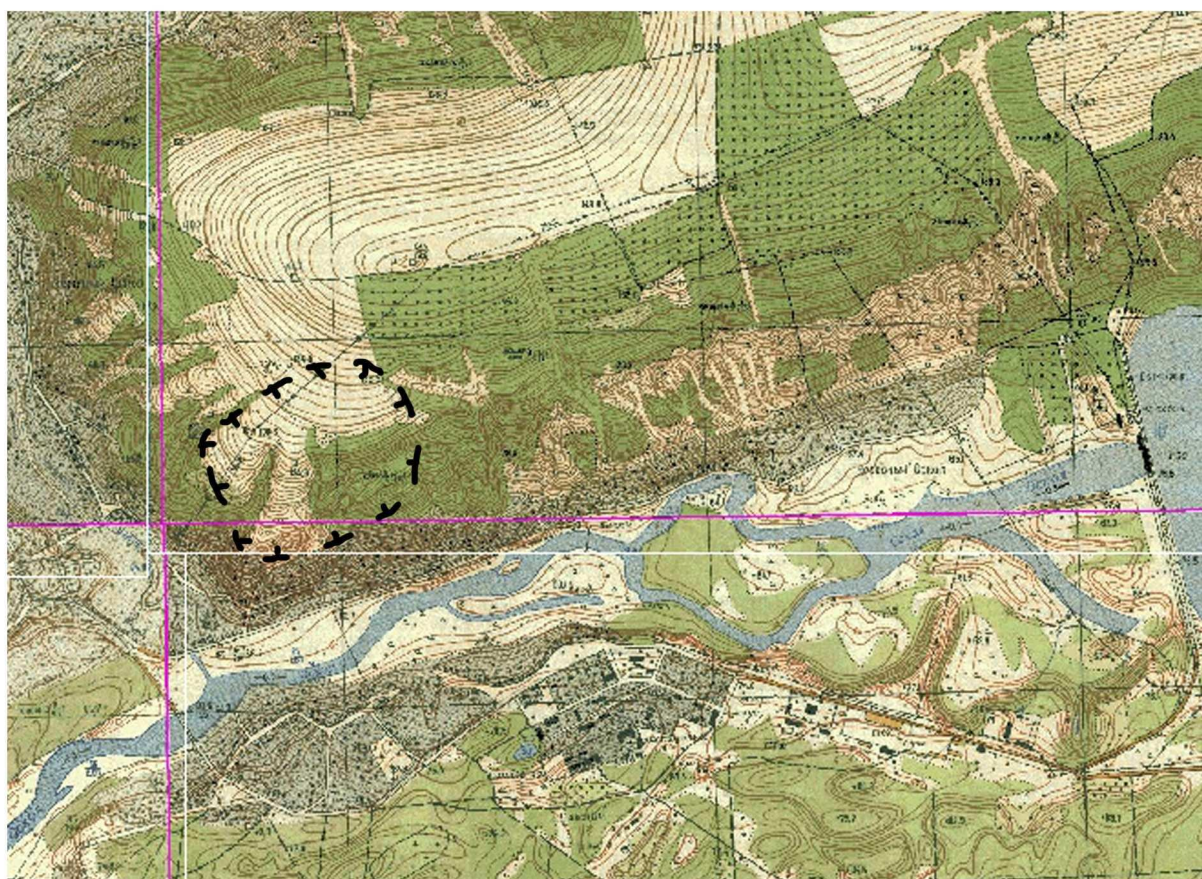

Рис. В.17. Інструментальний план Цареборисівської фортеці із нанесенням розкопів.

1

2

Рис. В.18.Плани Цареборисівської фортеці з посадами.
 1. Супутникова зйомка Цареборисова та його околиць.
 2. План фортеці на растровій топографічній основі.

1

2

Рис. В. 19. Аерофотознімки Цареборисівської фортеці.

1. Вид з північного сходу на дитинець.

2. Вид з південного заходу на дитинець та посад «А».

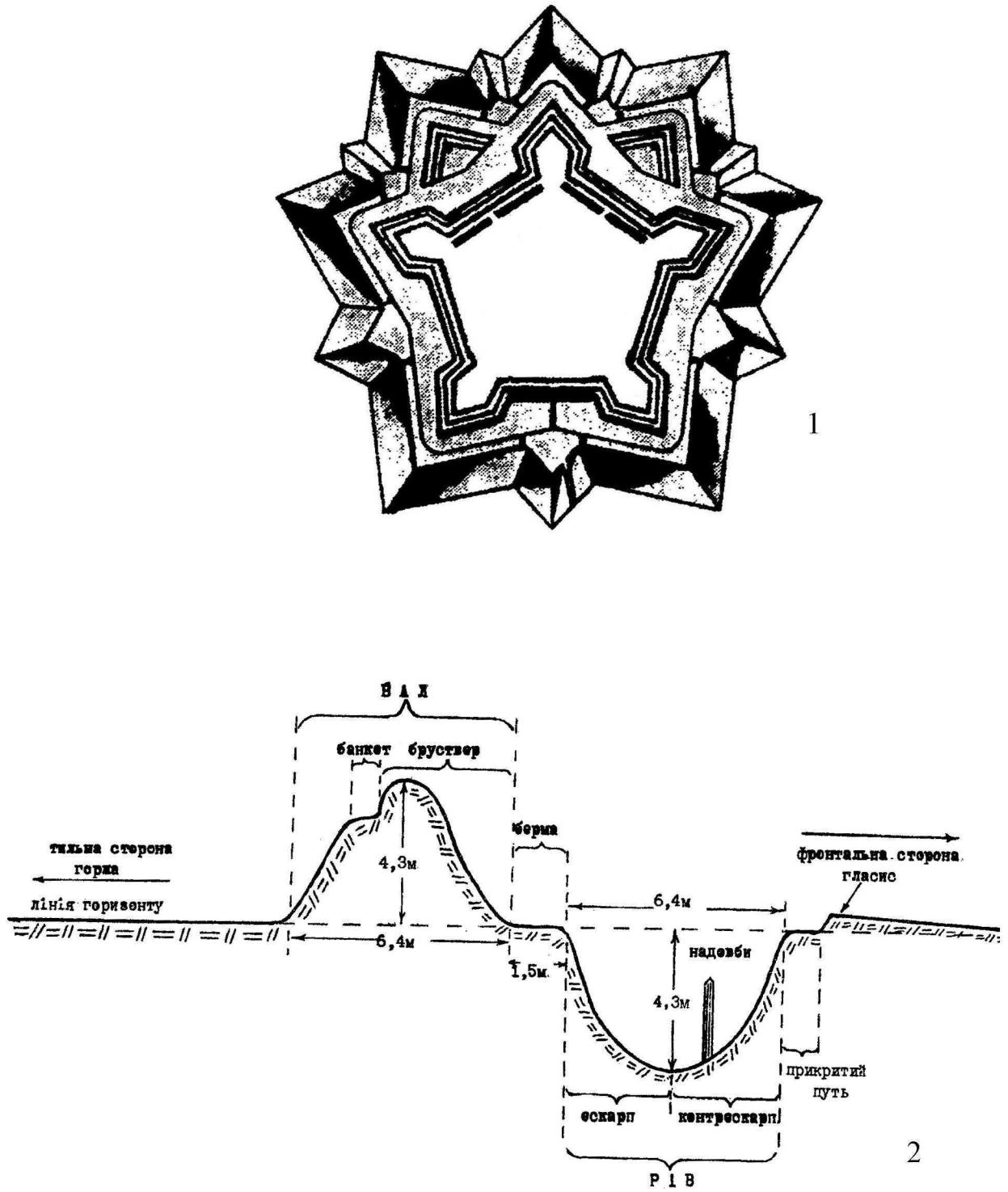

Рис. В. 20. Основні складові Української укріпленої лінії.

1. Схема п'ятикутної земляної фортеці за кресленням 1736 р.
2. Профіль валу та рову, основні характеристики.

Рис. В.21. Українська укріплена лінія.

1. Супутникова зйомка залишку валу, що об'єднував фортеці, біля с. Василівське.
2. Петровська фортеця (фото К.Ю. Пеляшенка).
3. Олексіївська фортеця (фото К.Ю. Пеляшенка).

Рис. В. 22. Фортеці Української укріпленої лінії. Аерофотозйомка.
1 - Орловська фортеця.
2 - Іоанівська фортеця.

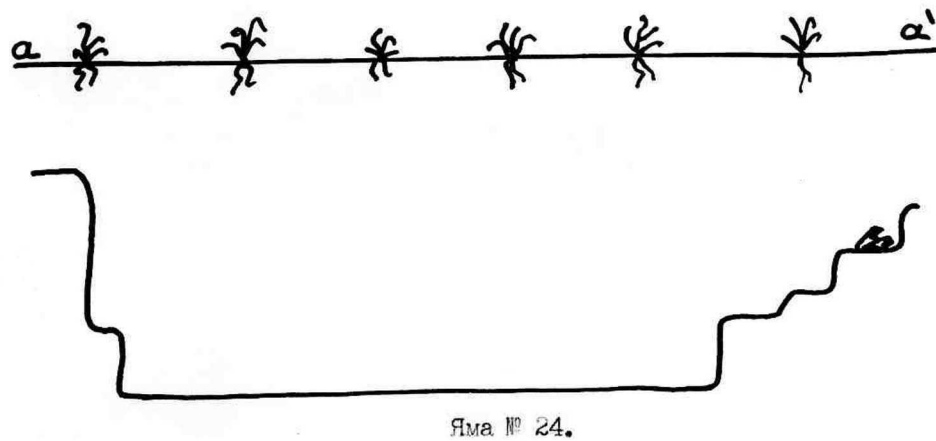
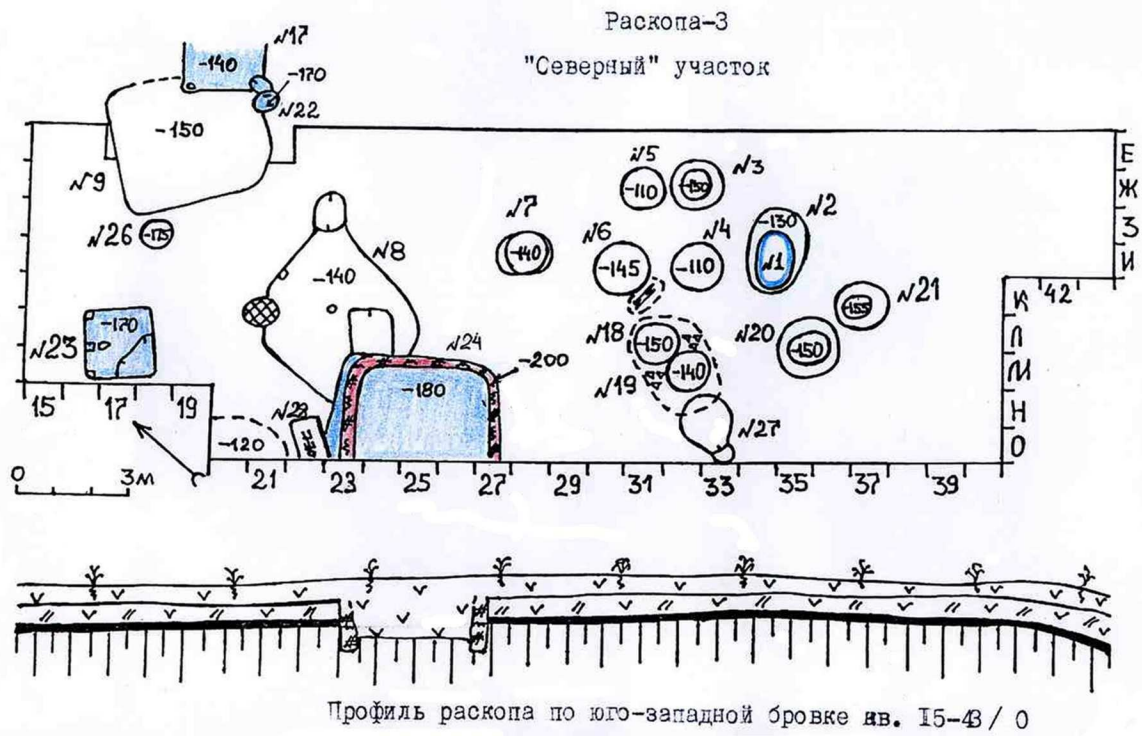

Рис. В.23. План та розріз житла № 1 (яма № 24) з Верхнього Салтова, за В.В. Колодою.

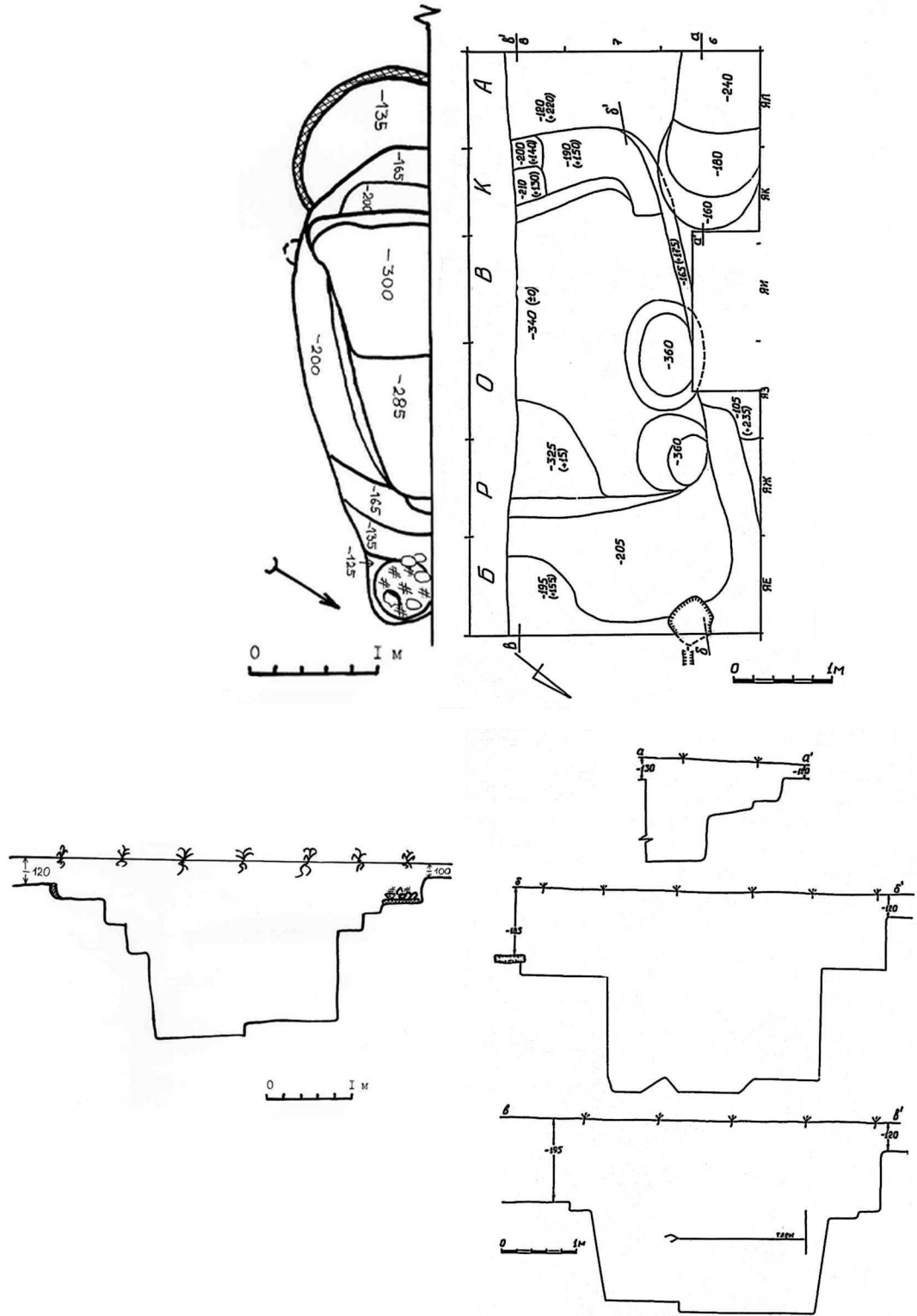

Рис. В. 24. План та розрізи житла № 2 (яма № 36) з Верхнього Салтова за В.В. Колодою.

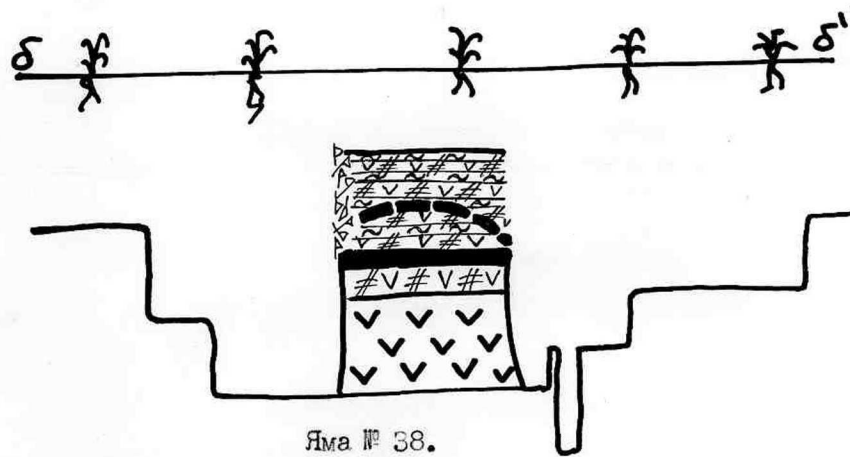
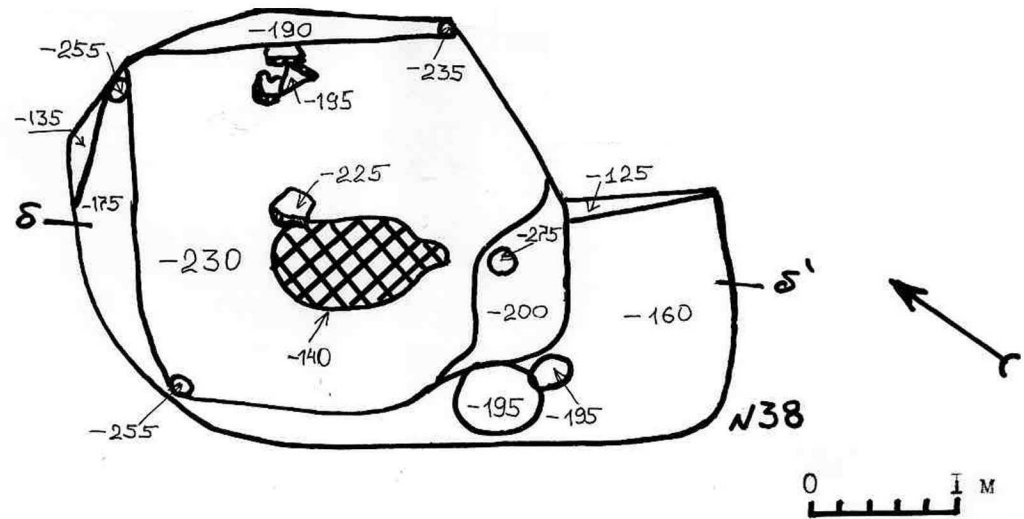
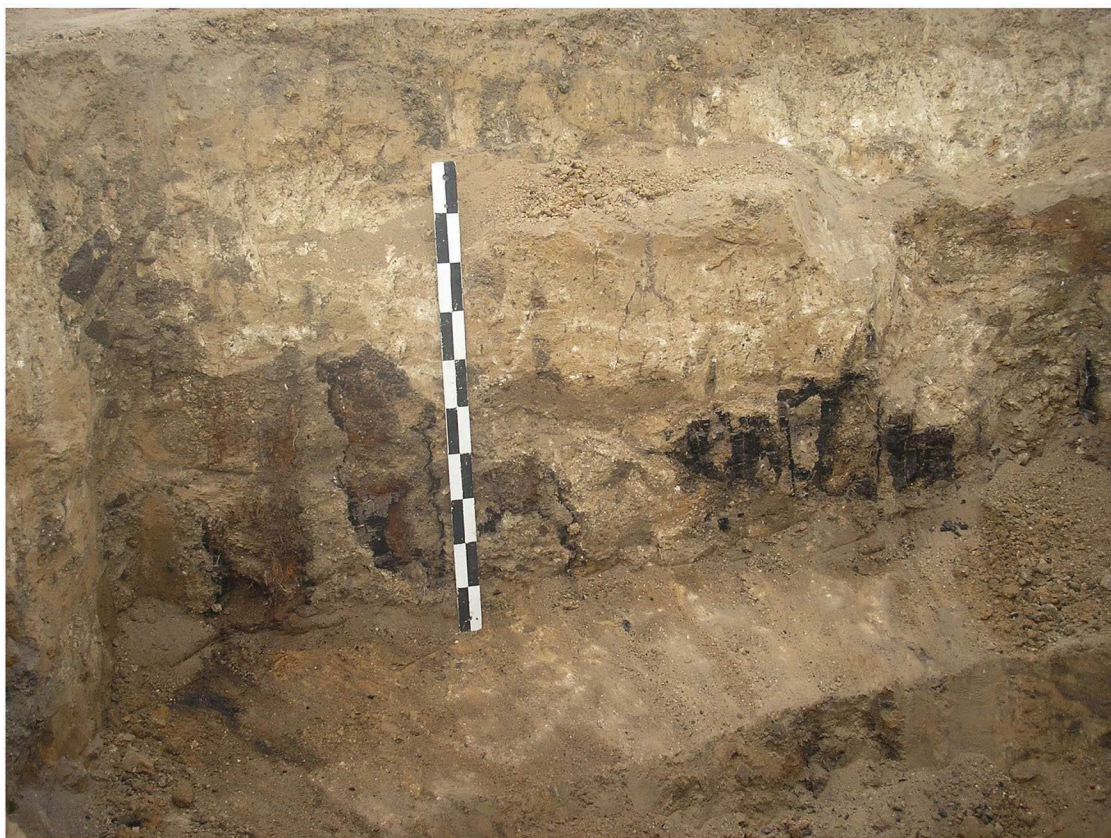

Рис. В. 25. План та розрізи житла № 3 (яма № 38) з Верхнього Салтова, за В.В. Колодою.

1

2

Рис. В. 26. Житло № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

1. Стратиграфія центральної бровки, що ілюструє два періоди існування фортеці.
2. Фіксація дощаного облицювання стін землянки.

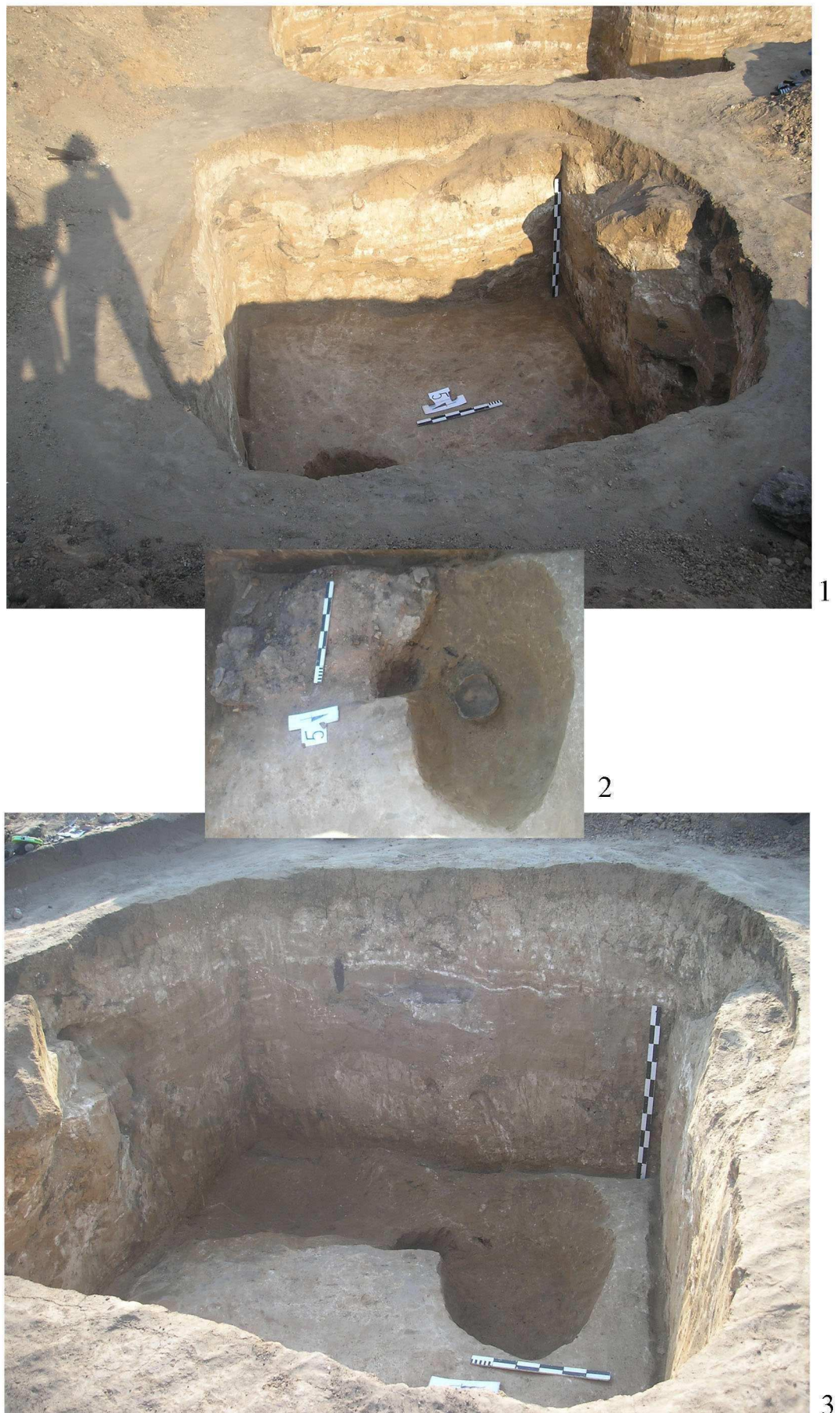

Рис. В. 27. Житло-землянка Цареборисівської фортеці. Житло № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.).

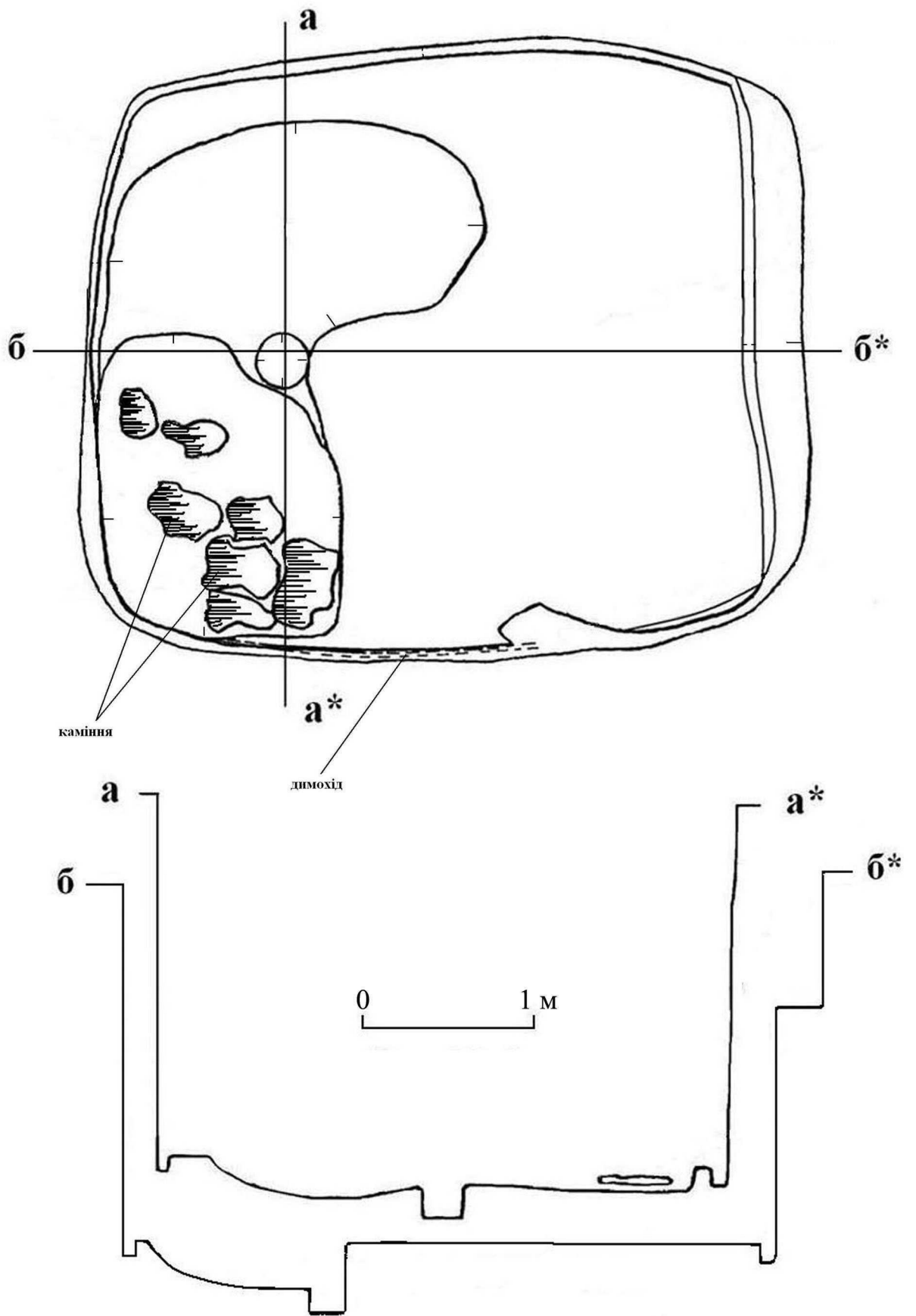

Рис. В. 28. План та розрізи житла № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.) Царборисівської фортеці.

Рис.В. 29. Житло № 6 (яма № 8, розкоп № 4, 2007 р.)
Царборисівської фортеці.

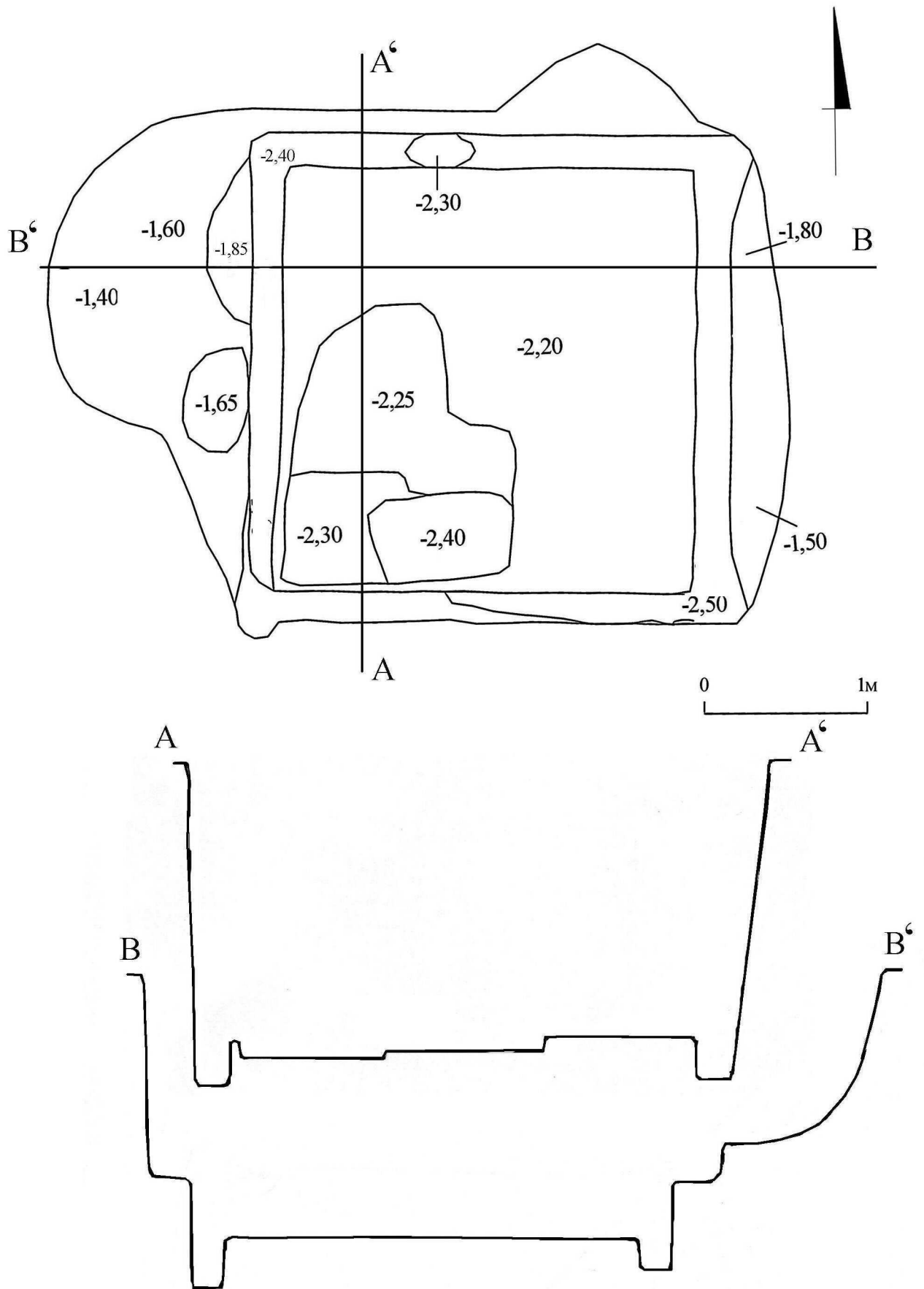

Рис. В. 30. План та розрізи житла № 6 (яма № 8, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 31. Житло № 7 (ями №№ 5 та 6, розкоп № 5, 2009 р.)
Цареборисівської фортеці.

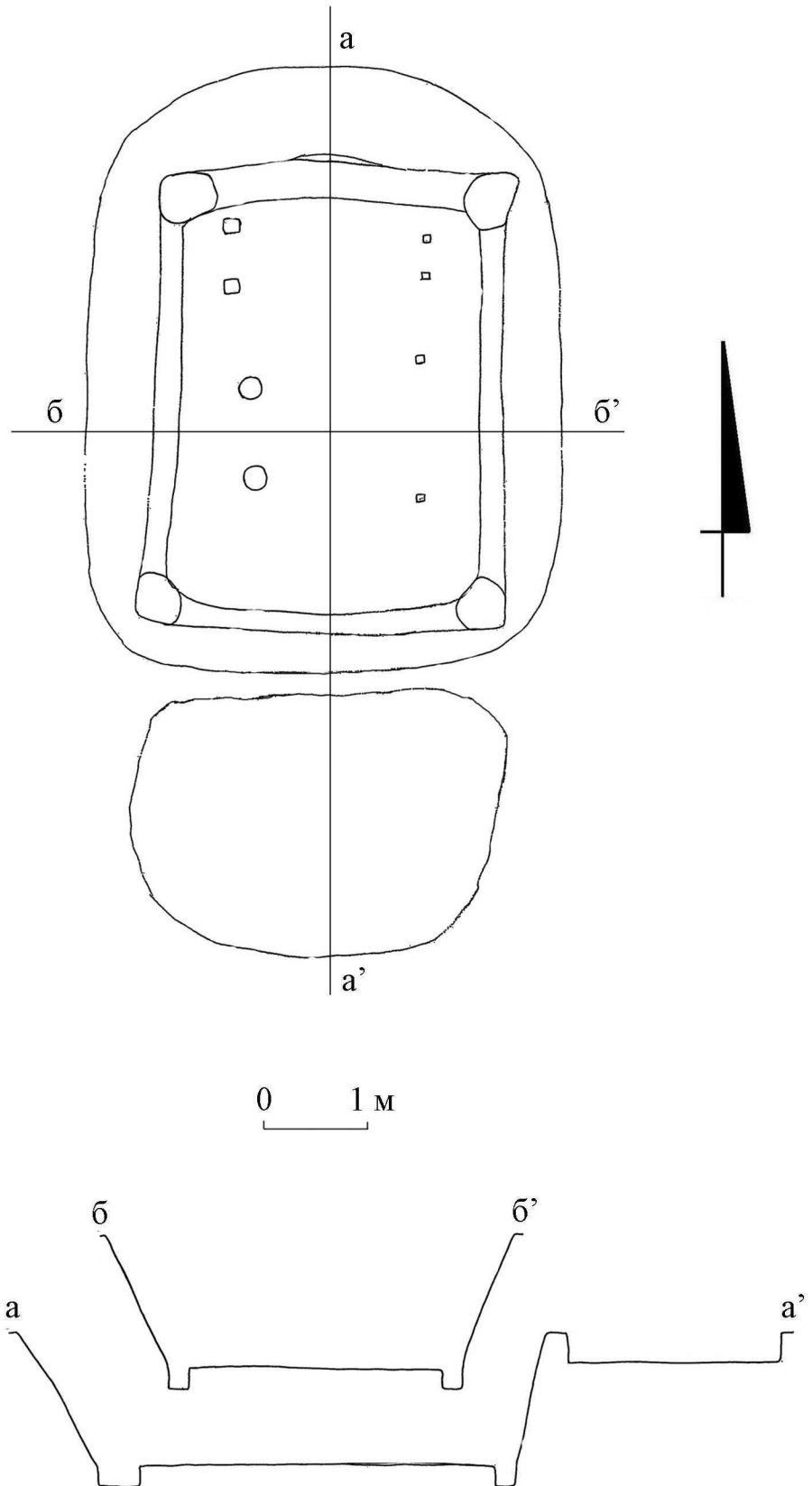

Рис. В. 32. План та розрізи житла № 7 (ями №№ 5 та 6, розкоп № 5, 2009 р.) Цареборисівської фортеці.

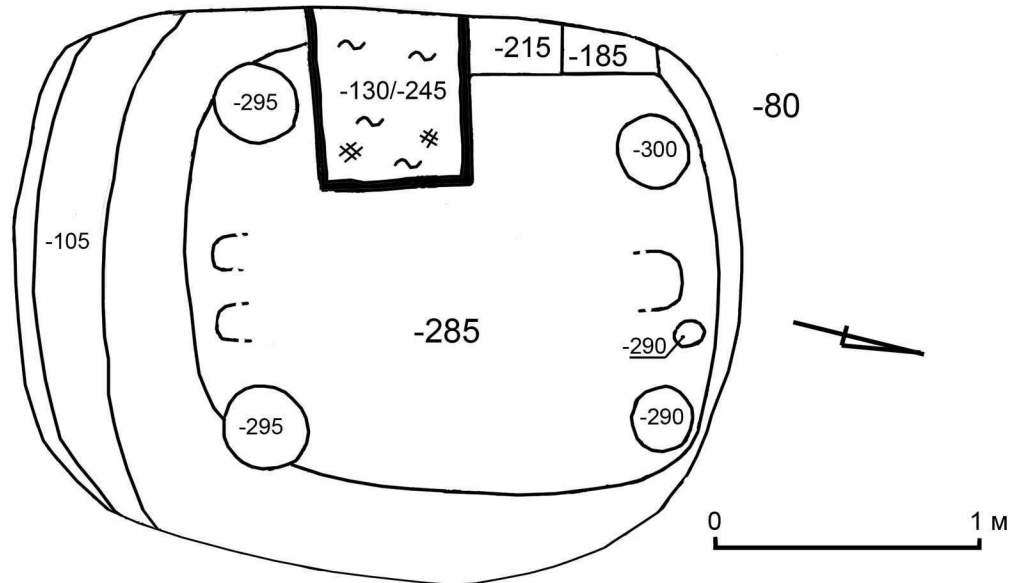

Рис. В. 33. Житло № 8 (яма № 10, розкоп № 2, 2007 р.)
Чугуївської фортеці (за Г.Є. Свистуном).

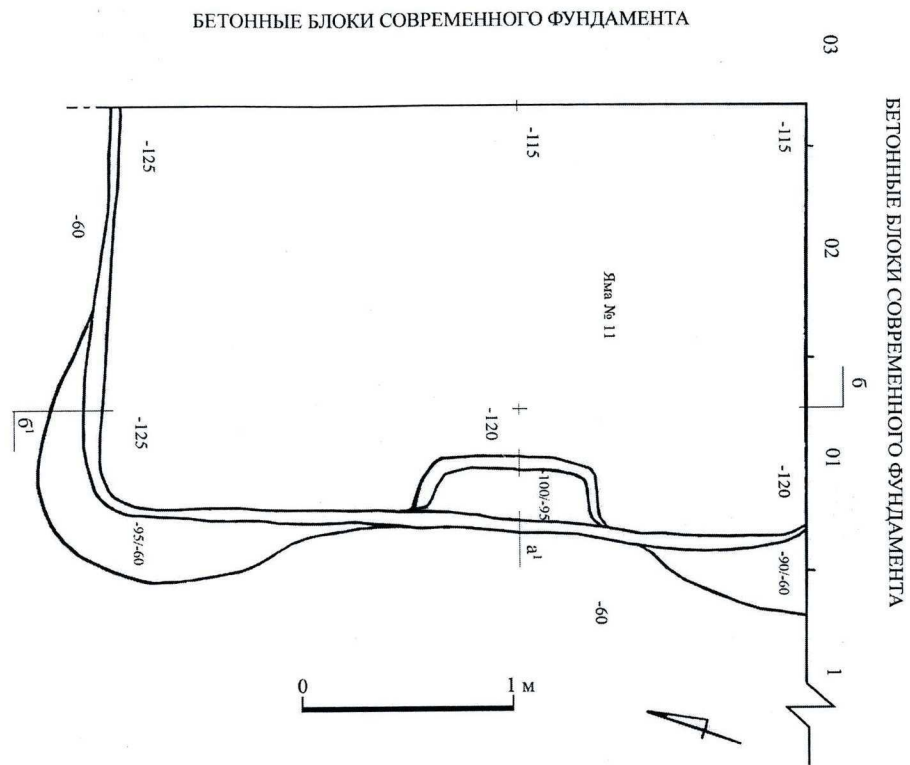

Рис. В. 34. Житло № 9 (яма № 11, розкоп № 2, 2007 р.)
Чугуївської фортеці (за Г.Є. Свистуном).

1

2

Рис. В. 35. Житло № 10 (яма № 1, розкоп № 3, 2005 р.)
Цареборисівської фортеці.

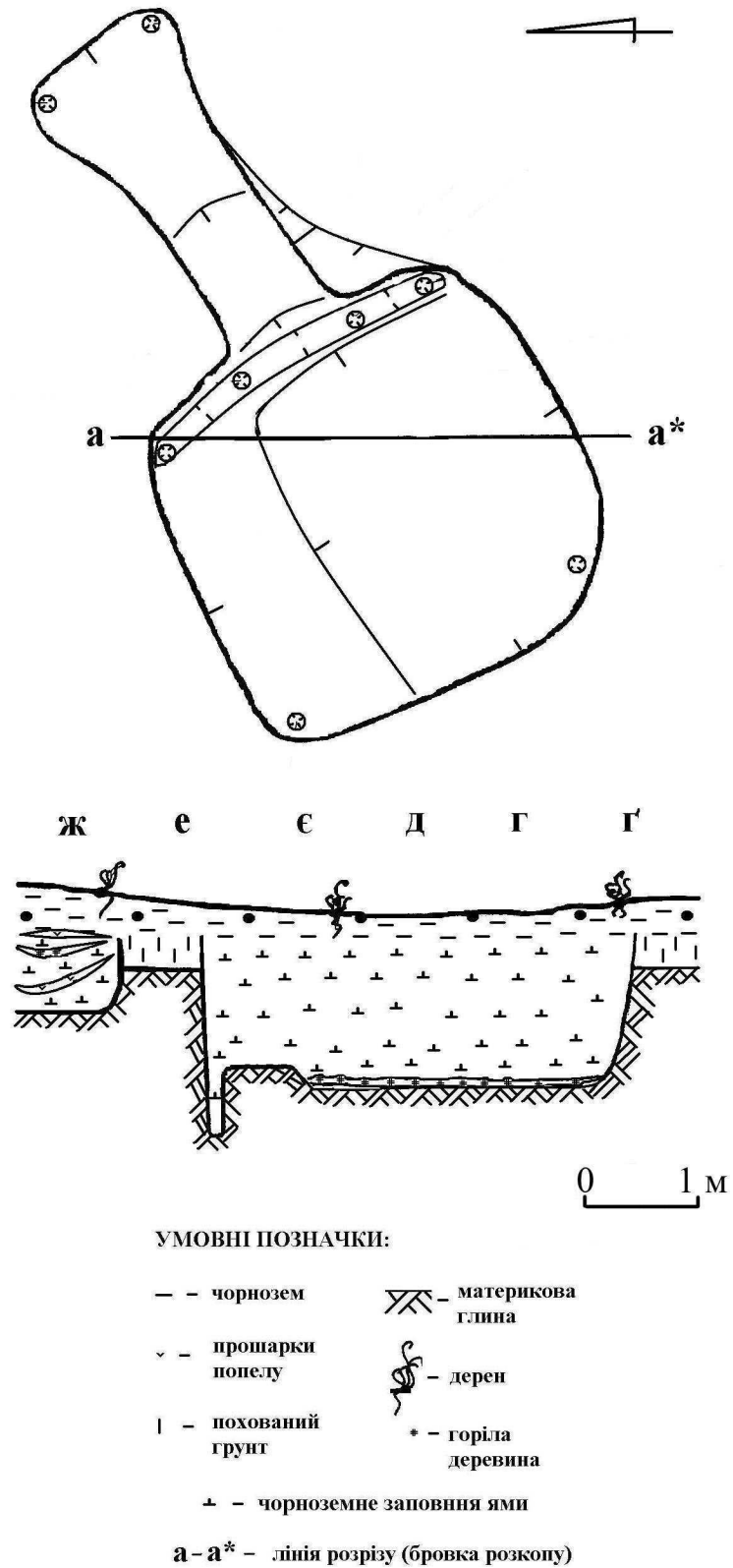

Рис. В. 36. План та стратиграфія житла № 10 (яма № 1, розкоп № 3, 2005 р.) Цареборисівської фортеці.

1

2

Рис. В.37. Житло № 11 (яма № 4, розкоп № 4, 2006 р.)
Цареборисівської фортеці.

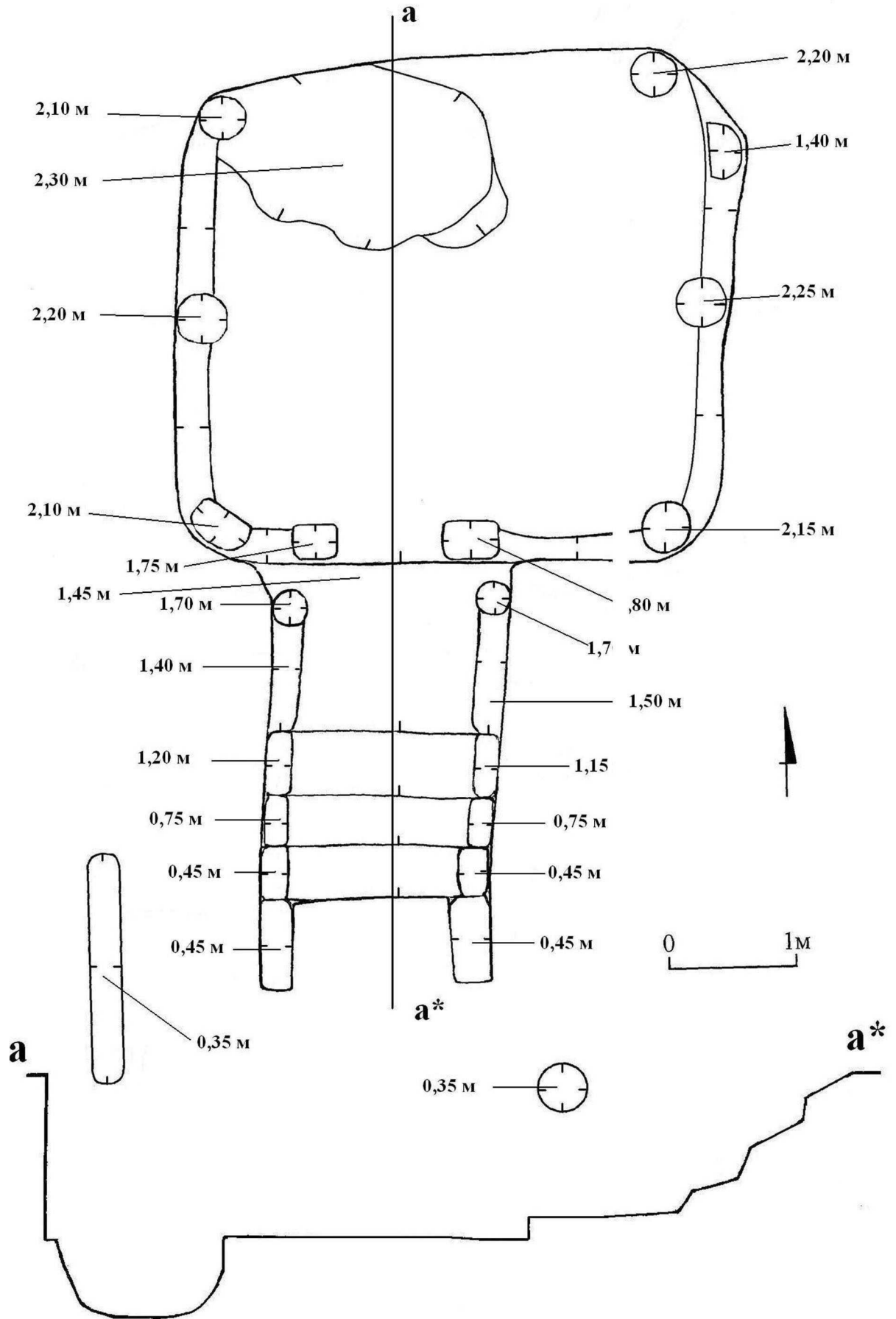

Рис. В. 38. План та розріз житла № 11 (яма № 4, розкоп № 4 2006 р.) Царборисівської фортеці.

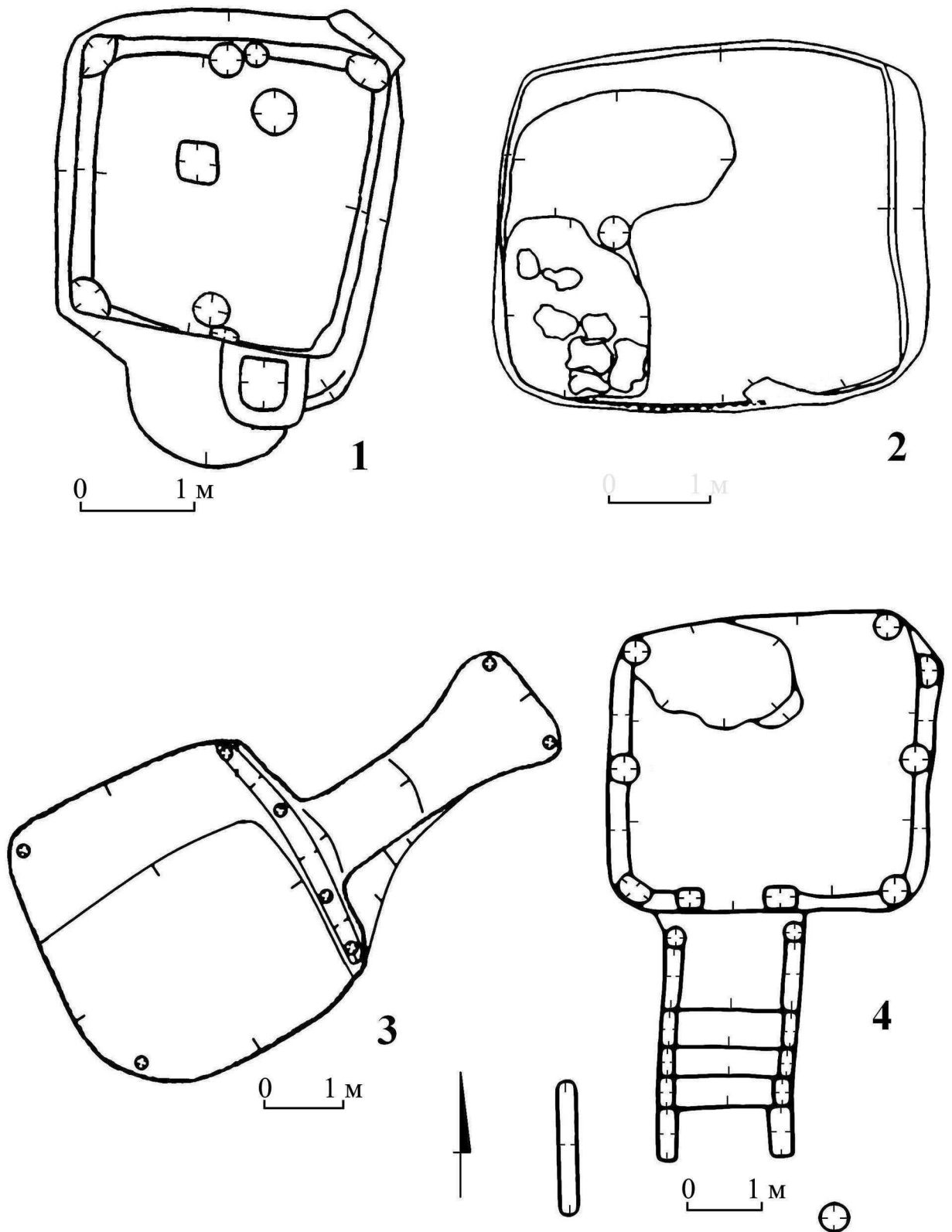

Рис. В.39. Порівняльна таблиця московських (російських) та черкаських (українських) жител Царборисівської фортеці.

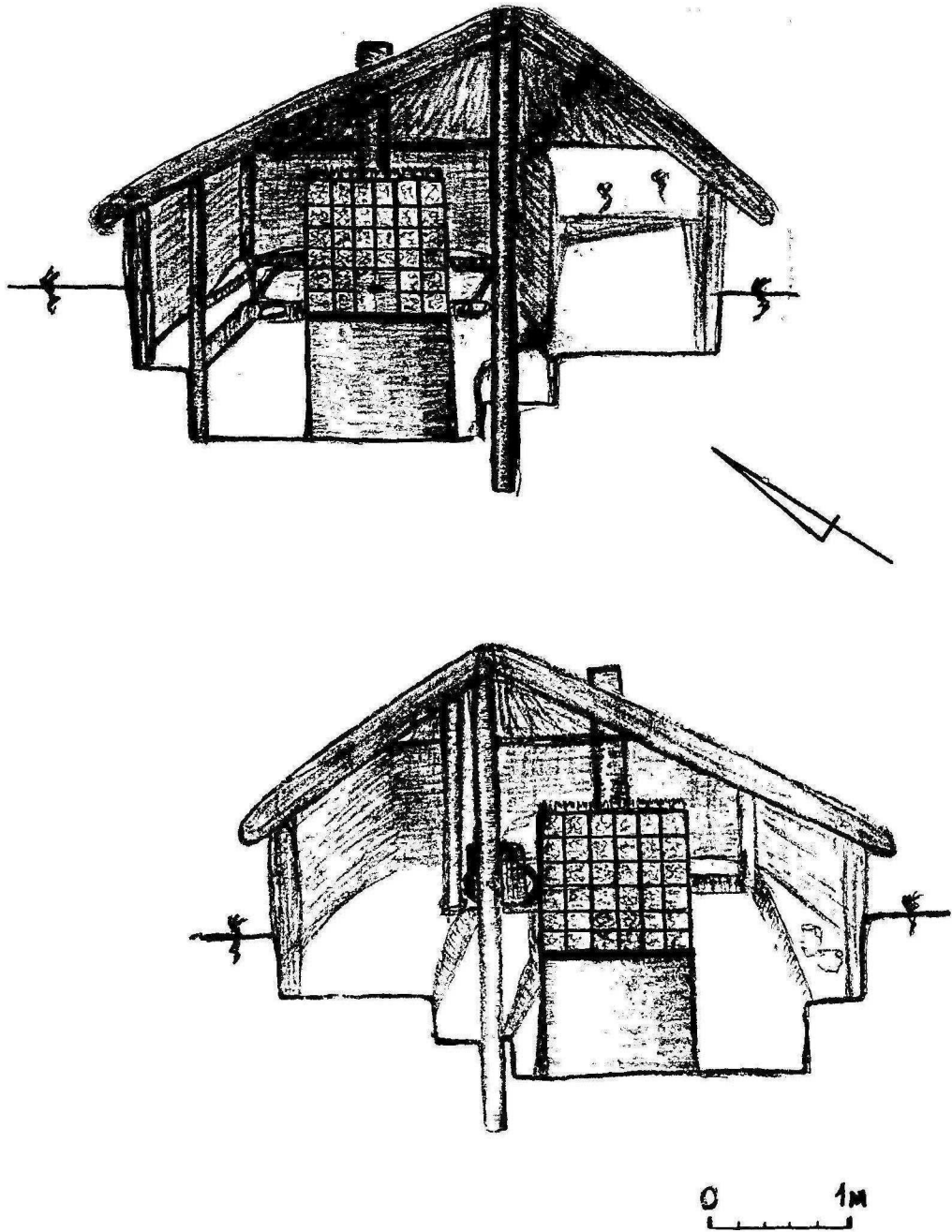

Рис. В. 40. Графічна реконструкція житла № 3 верхньосалтівського поселення.

Рис. В.41. Виробничий комплекс № 1 із горном з Цареборисова.

Рис. В.42. Стадії розчистки горну виробничого комплексу № 1 з виплавки свинцю з Цареборисова.

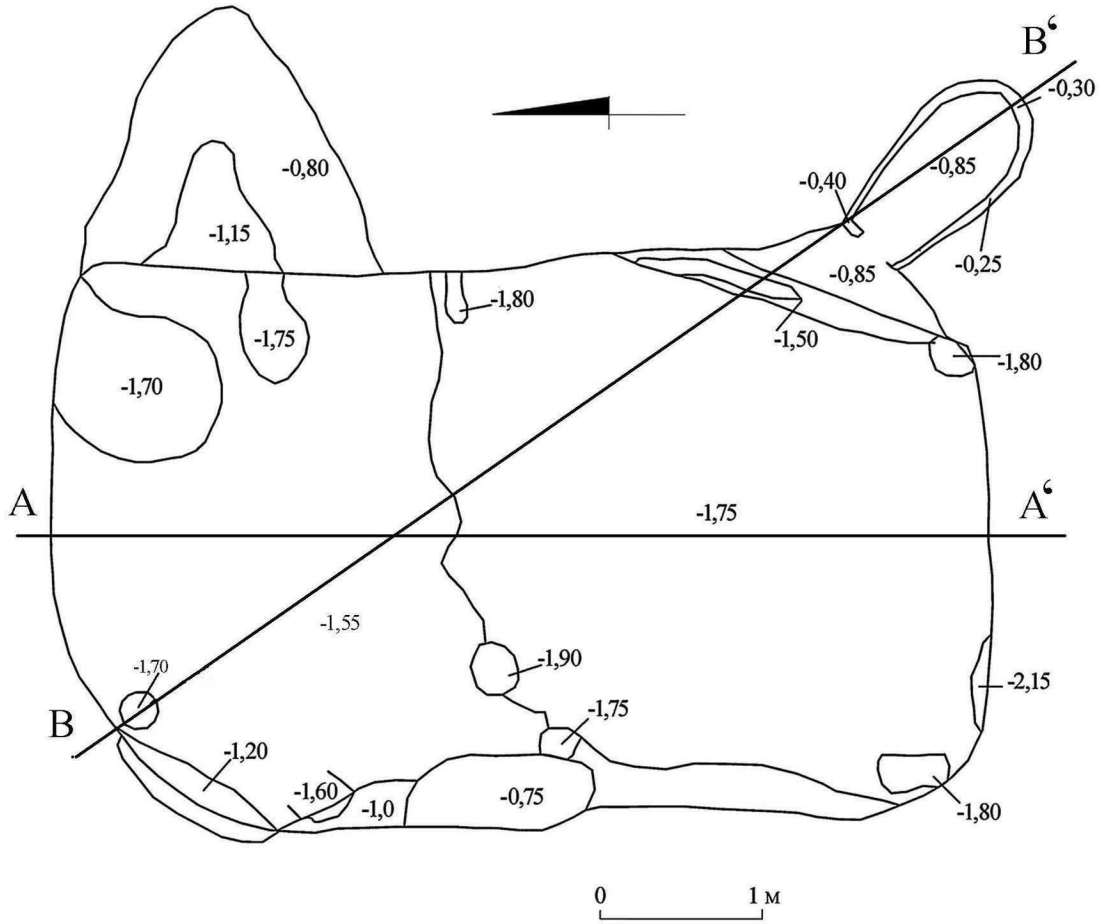

Рис. В. 43. План та розрізи виробничого комплексу № 1 із горном з Царєборисова.

1

2

Рис. В.44. Виробничий комплекс № 2 із горном з Цареборисова.

Рис. В.45. Стадії розчистки горну у виробничому комплексі № 2 Цареборисова.

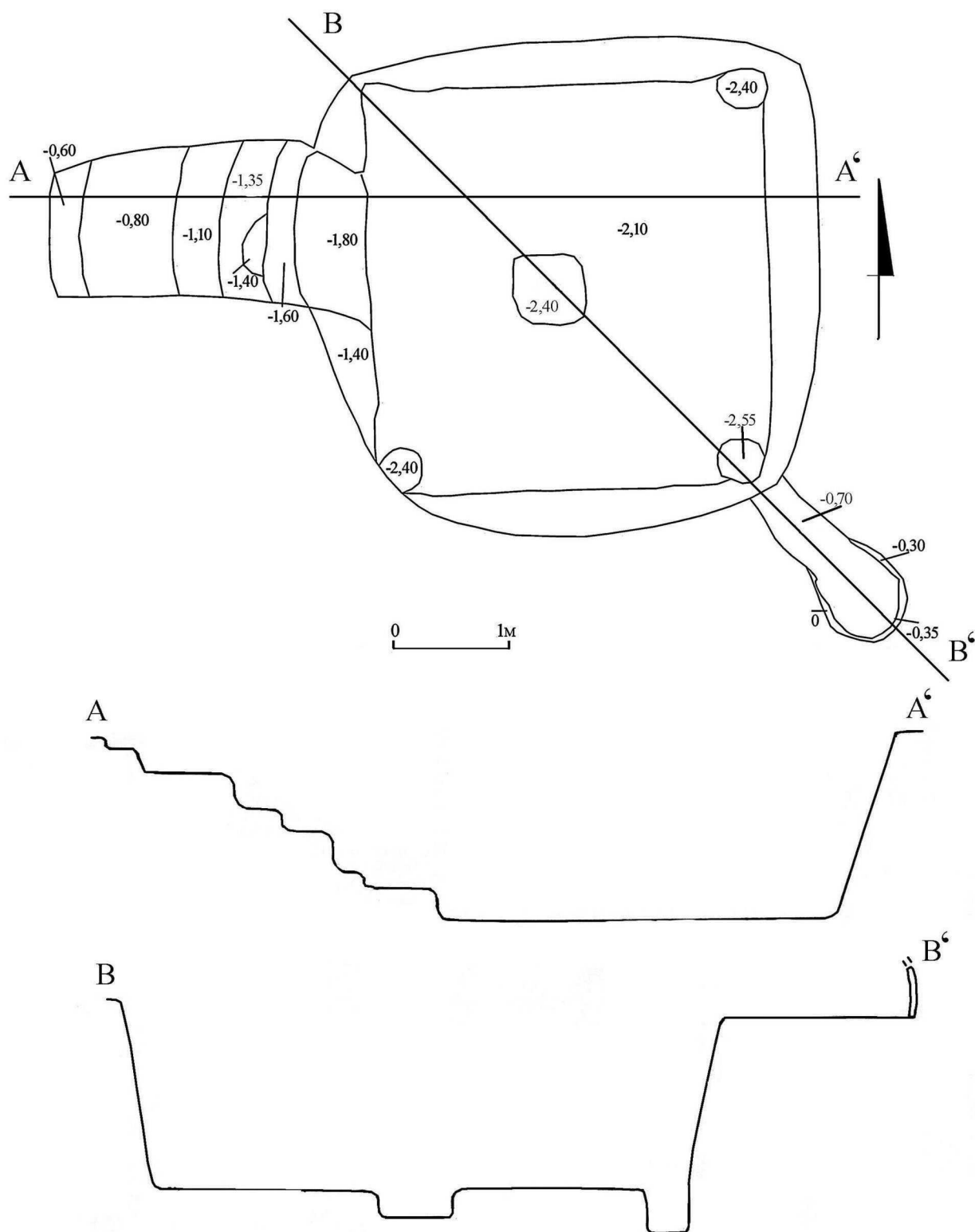

Рис. В.46. План та розрізи виробничого комплексу № 2 із горном з Цареборисова.

Рис. В.47. Лазня з Цареборисова.

1 – піч, викладена цеглою, 2 – піч, після вибору цегли, 3 – піч з камінням, 4 – загальний вигляд.

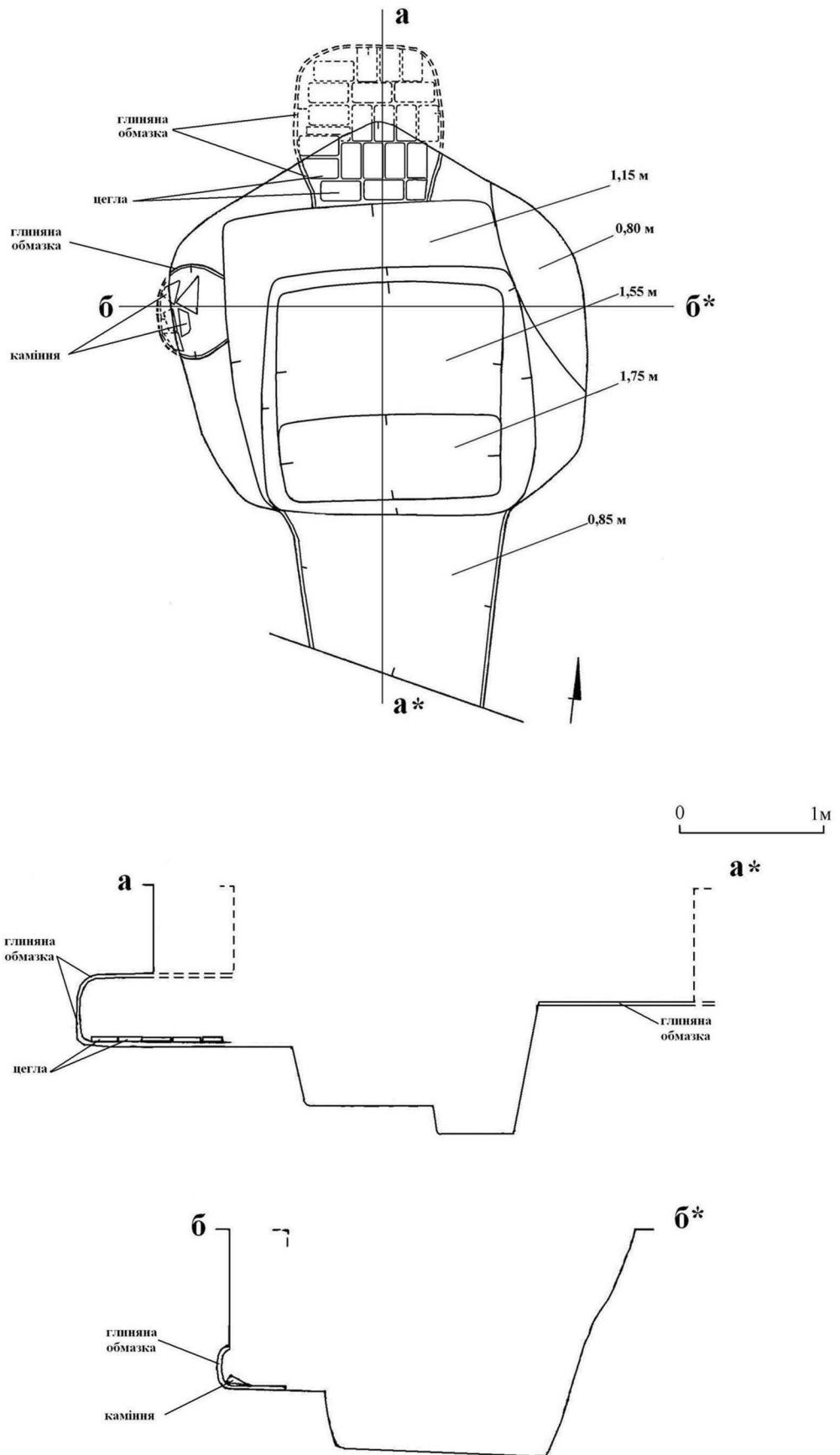

Рис. В.48. План та розрізи лазні з Царборисова.

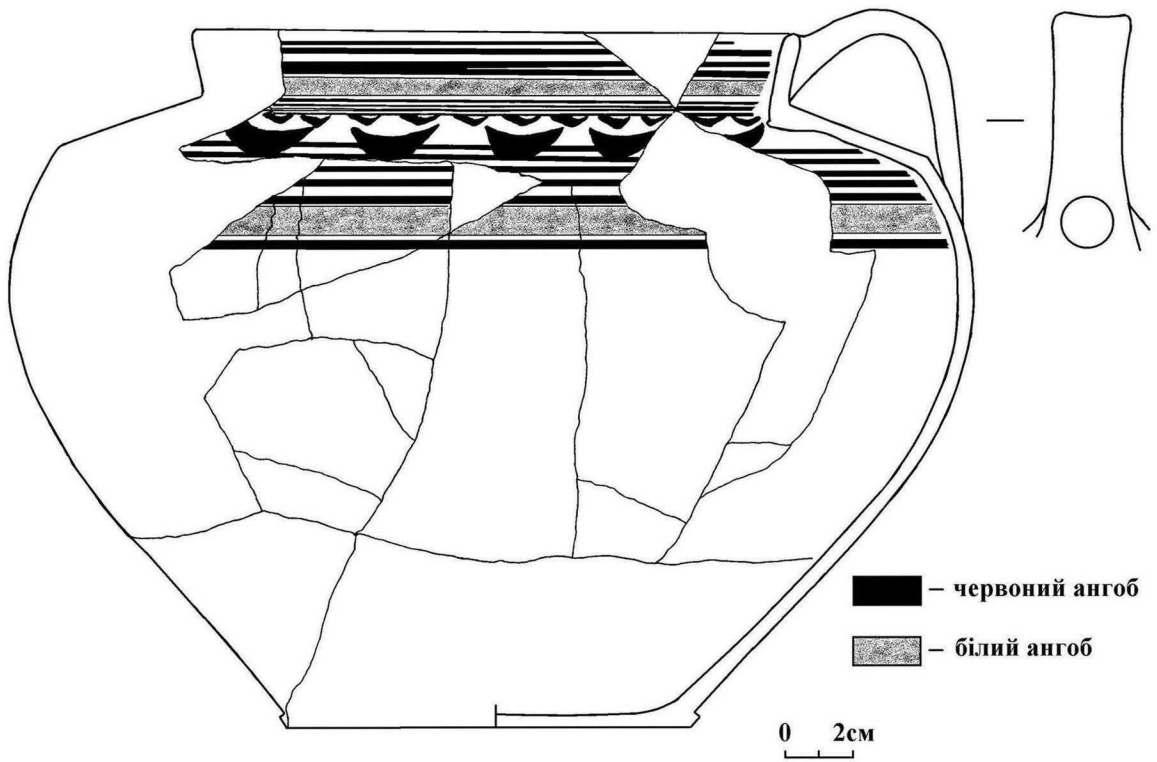

Рис. В.49. Гончарний горщик світлого кольору з ангобовим орнаментом (барботином) черкаського типу. М. Харків, вул. Сумська,10.

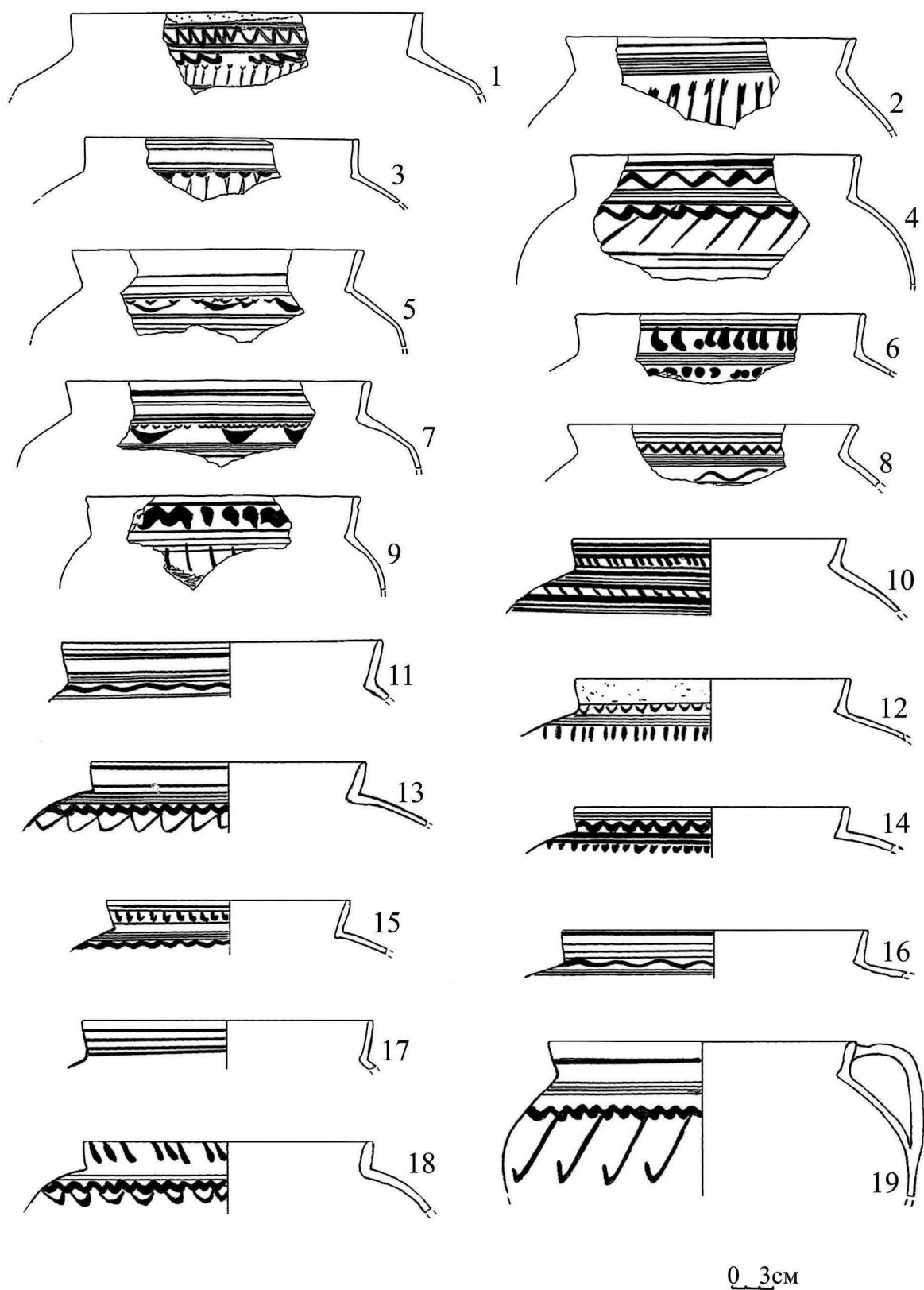

Рис. В.50. Верхні частини гончарних горщиків світлого кольору з ангобовим орнаментом (розпискою) черкаського типу. 1-9 – Цареборисів; 10-19 – Верхній Салтів.

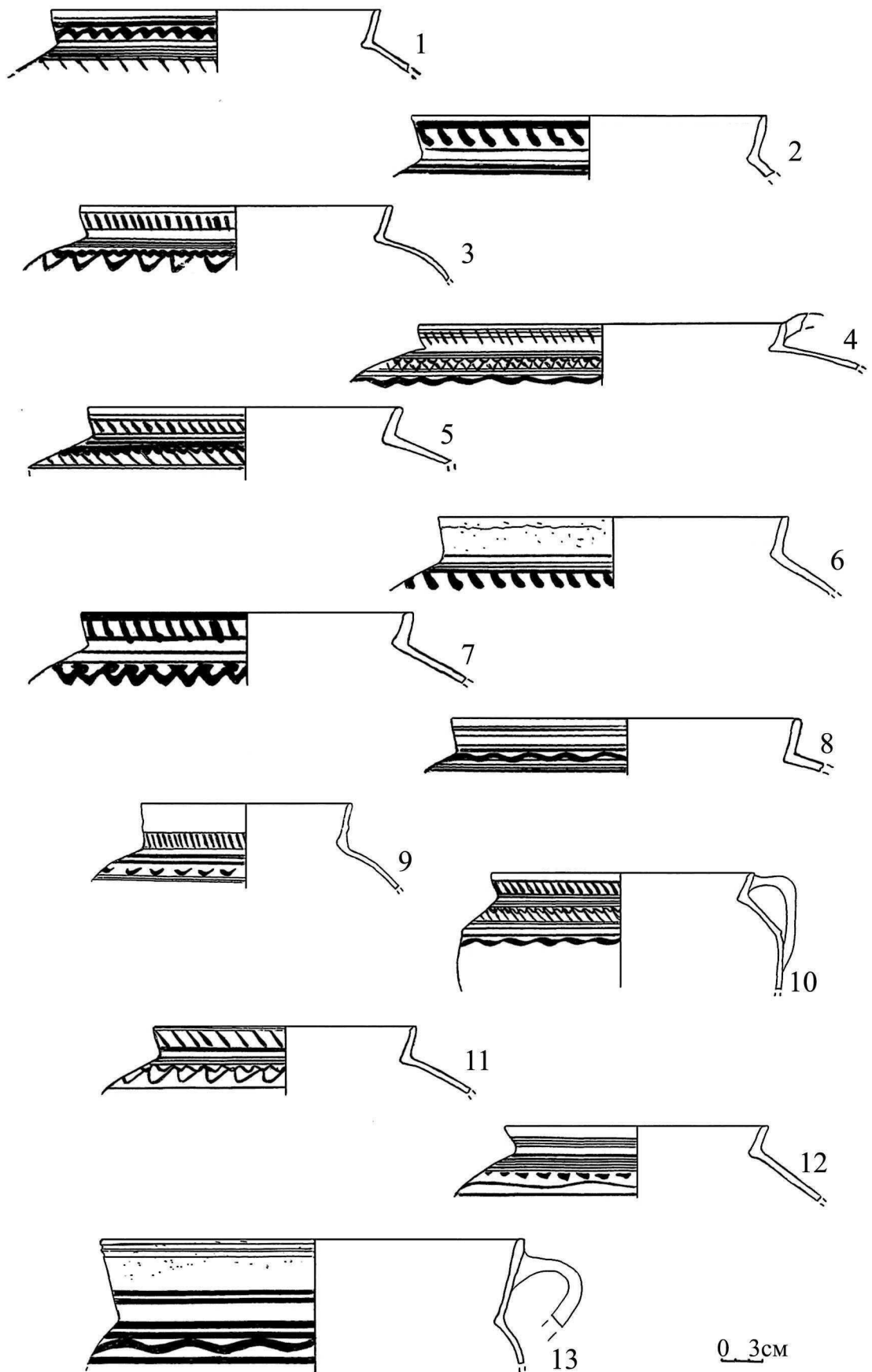

Рис. В.51. Верхні частини гончарних горщиків світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (розпискою) черкаського типу з верхньосалтівського поселення.

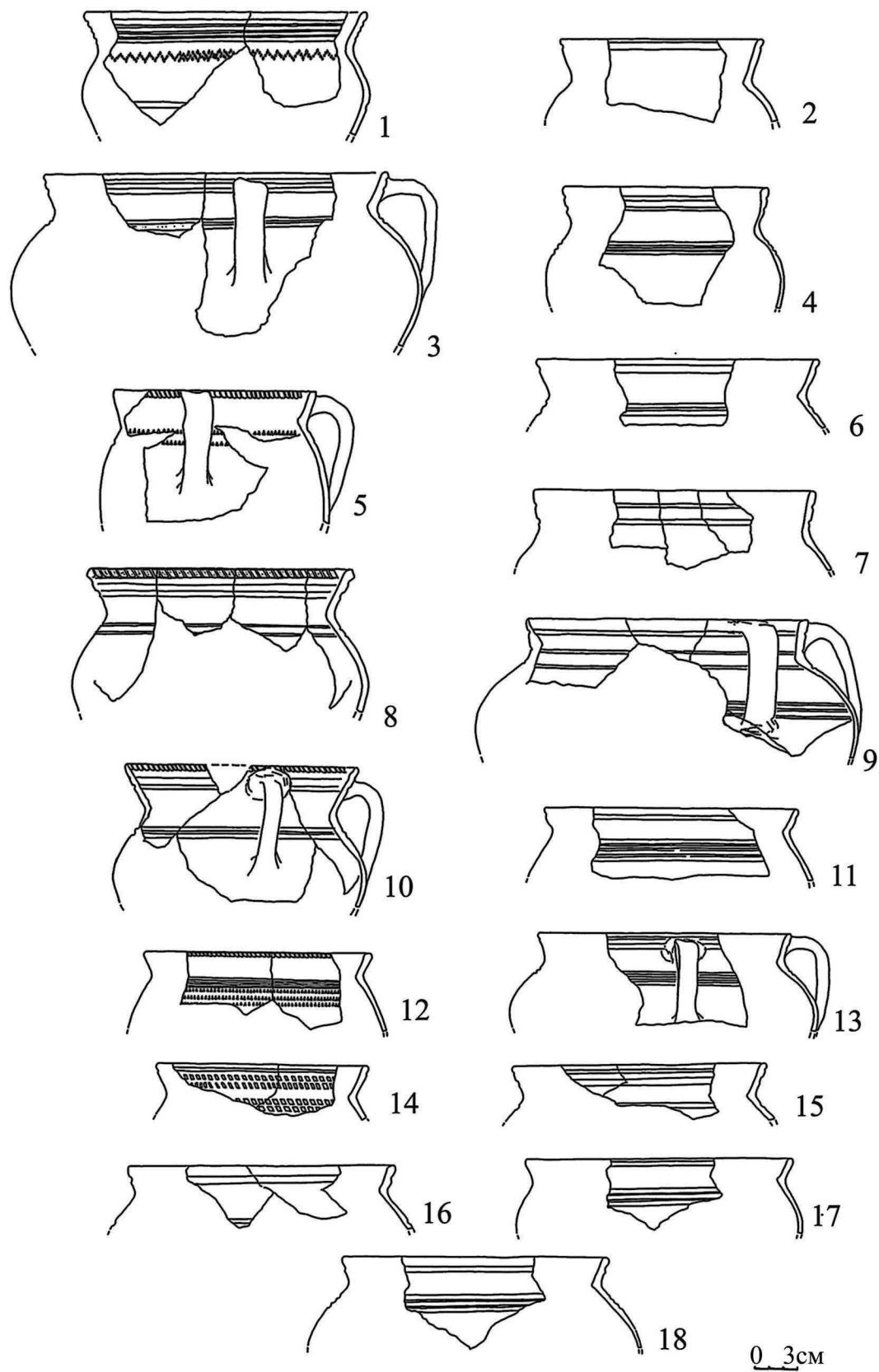

Рис. В.52. Верхні частини димлених гончарних горщиків з рельєфним орнаментом з Царєборисова.

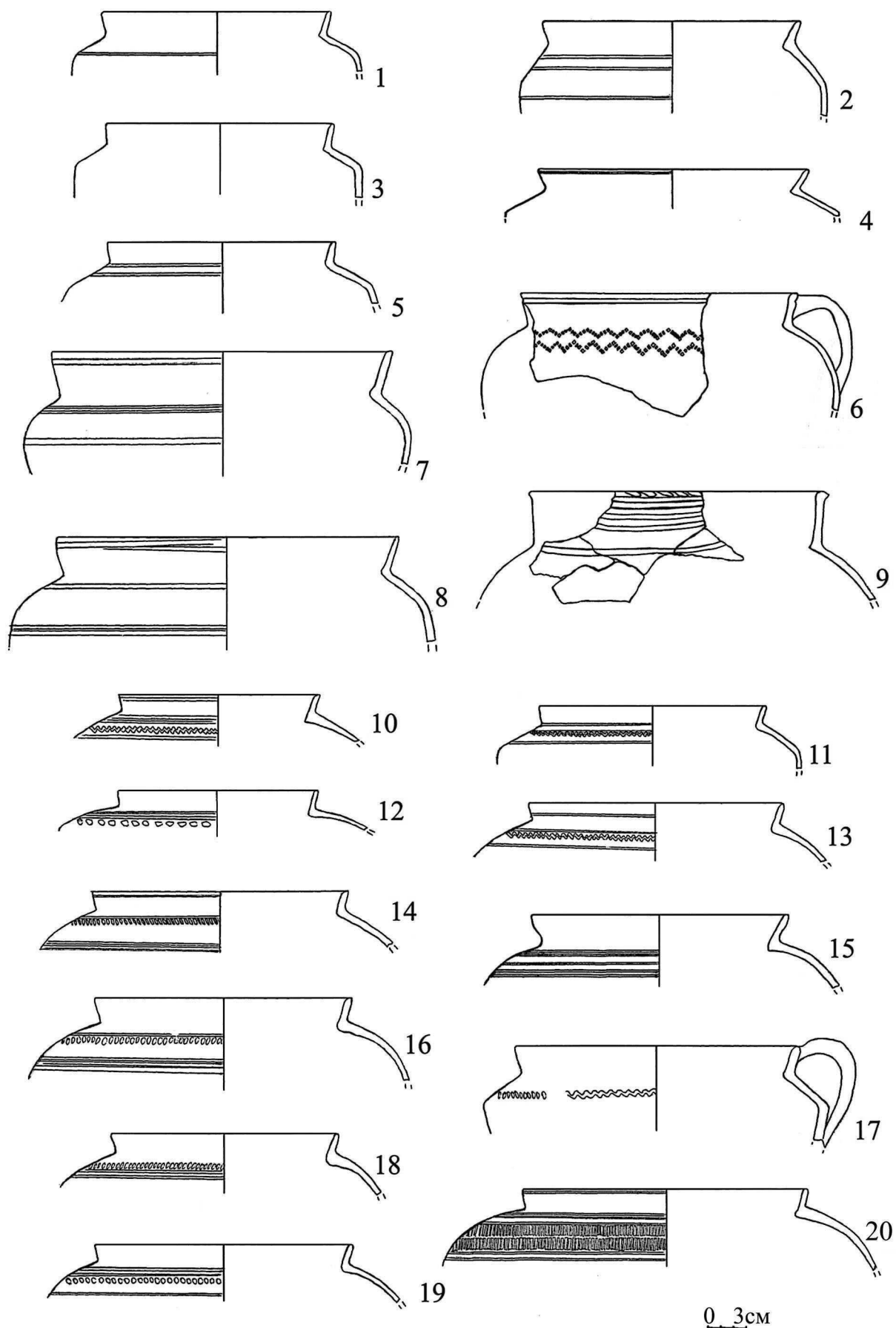

Рис. В.53. Верхні частини димлених гончарних горщиків з рельєфним орнаментом черкаського типу.
 1-5, 7, 8, 10-20 – Верхній Салтів; 6, 9 – Цареборисів.

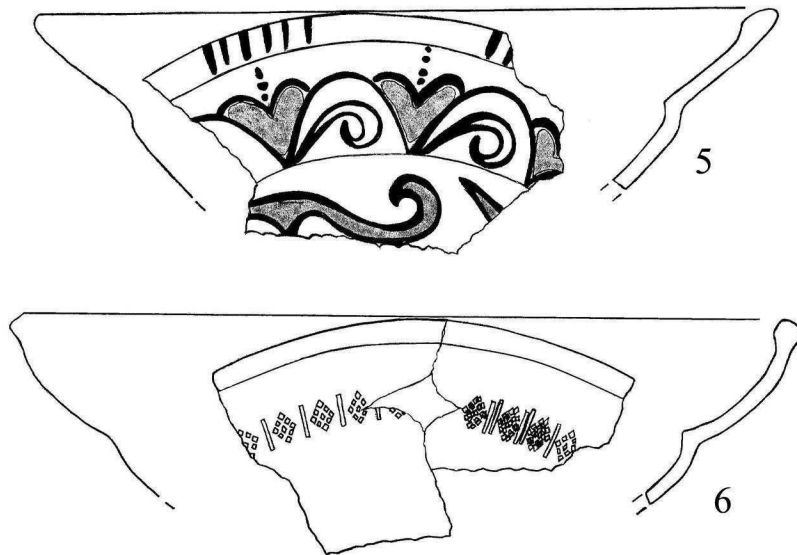
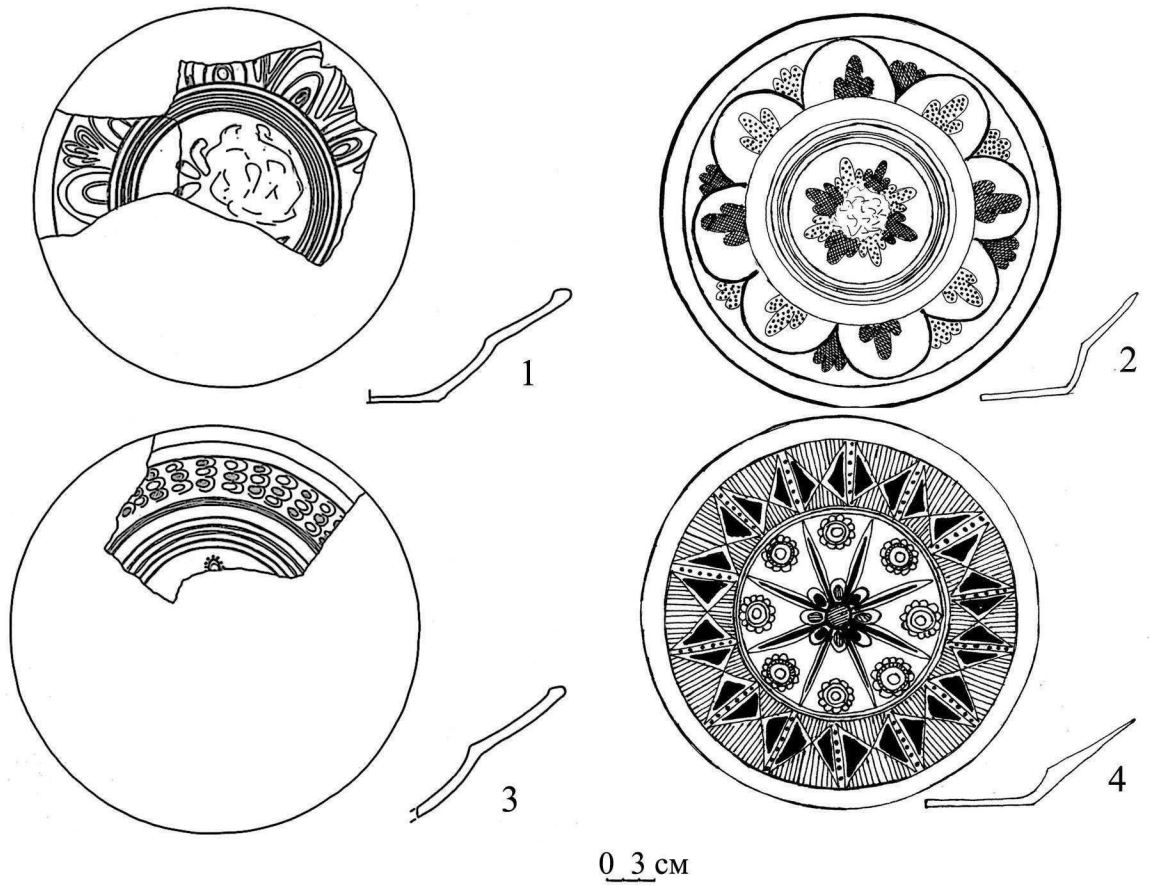

Рис. В. 54. Гончарні полумиски.
1, 3 – Харків; 2, 4, 5, 6 – Верхній Салтів.

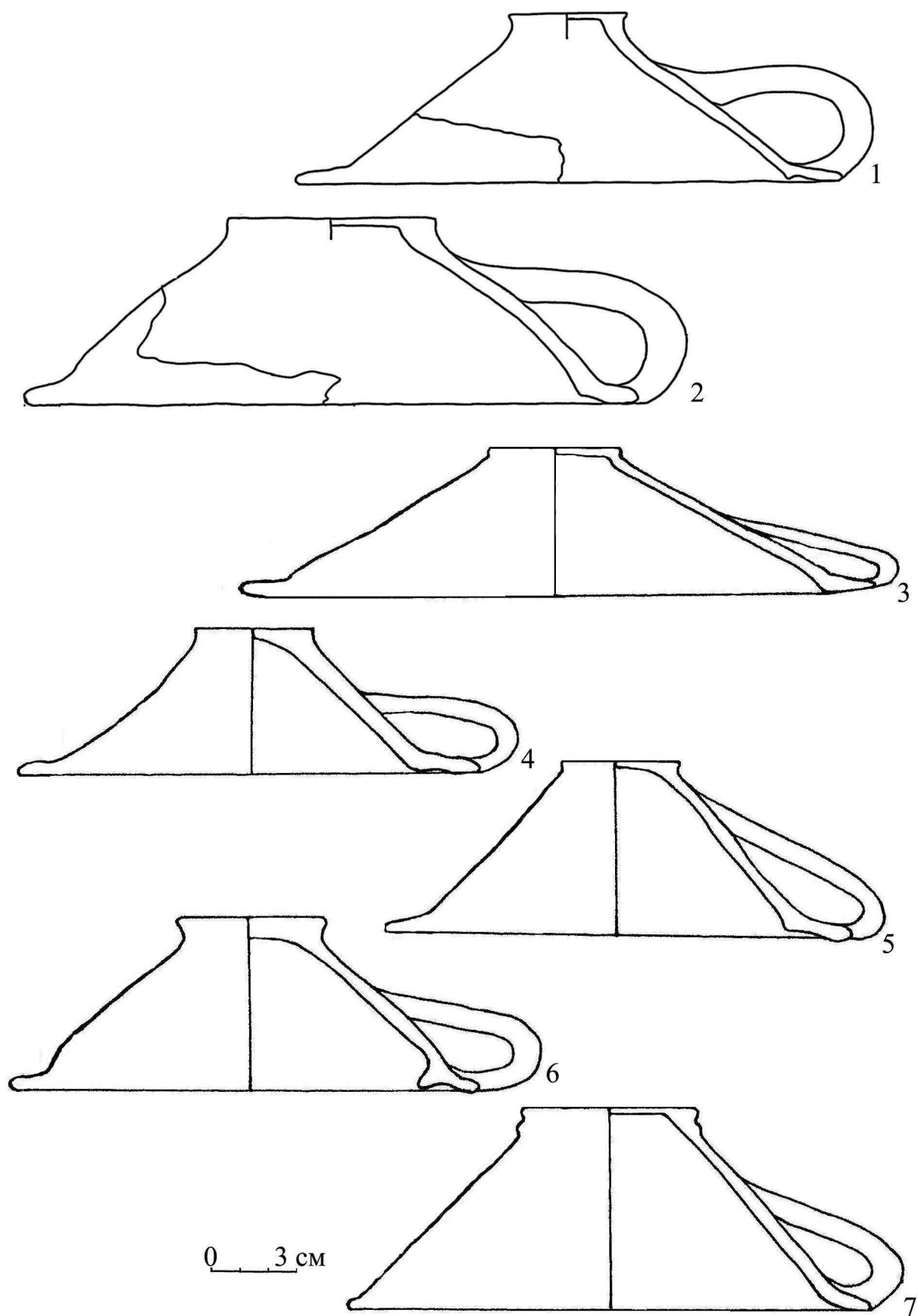

Рис. В.55. Гончарні покришки.
1, 2 – Харків; 3-7 – Верхній Салтів.

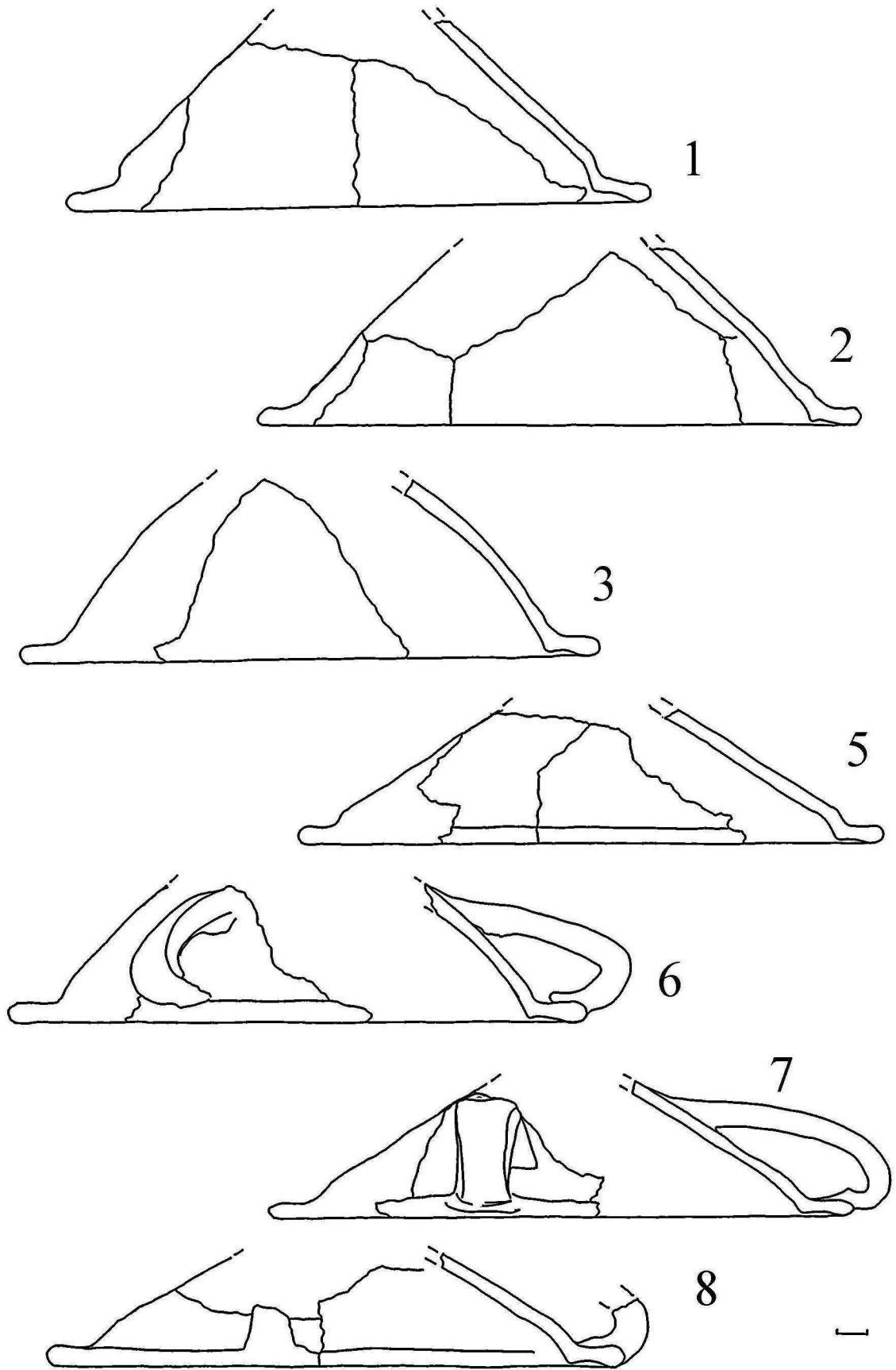

Рис. В.56. Гончарні покоришки з Цареборисова.

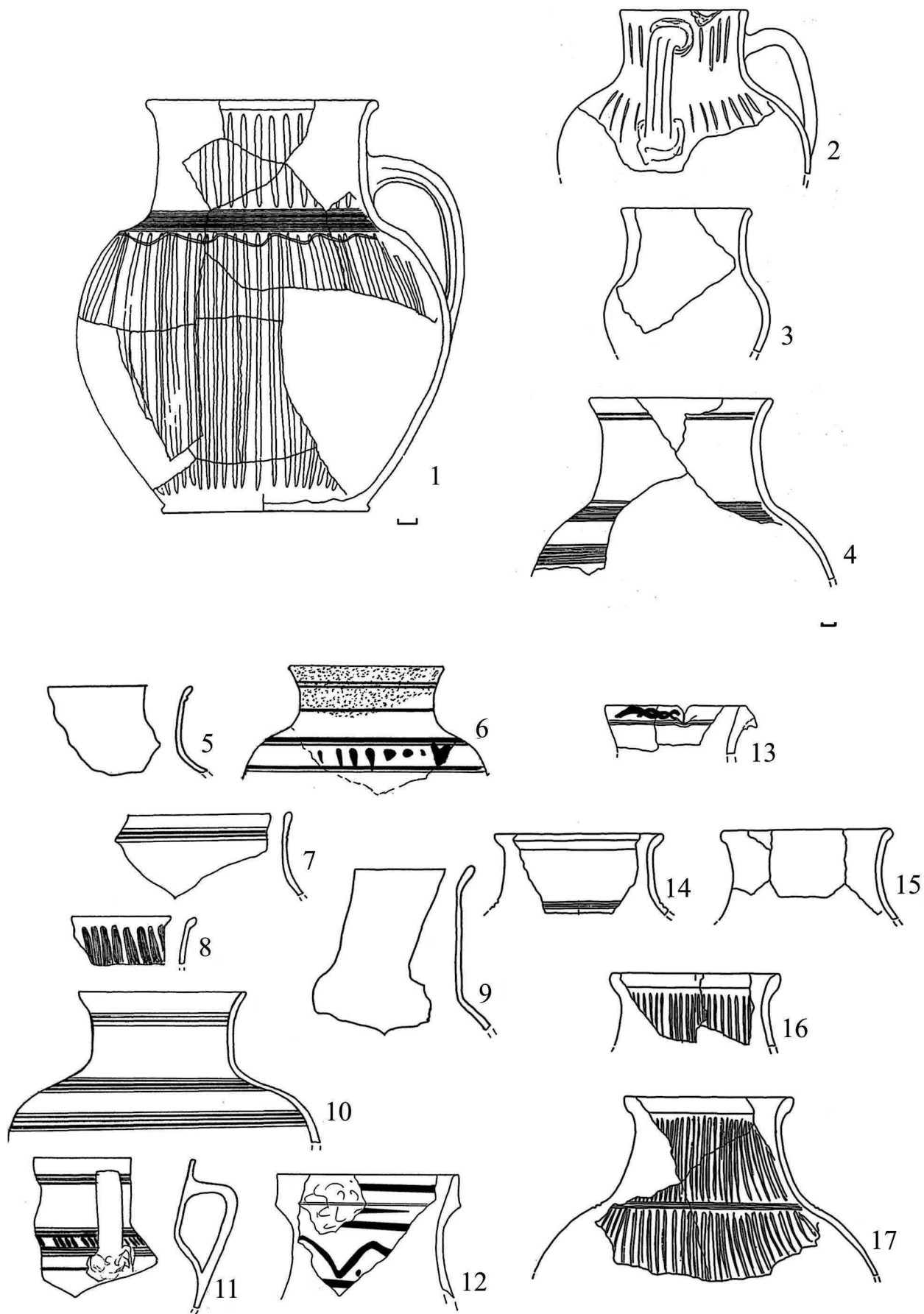

Рис. В.57. Гончарні глечики.

1 – Стара Покровка; 2-4 – Харків; 5-12 – Верхній Салтів; 13-17 – Цареборисів.

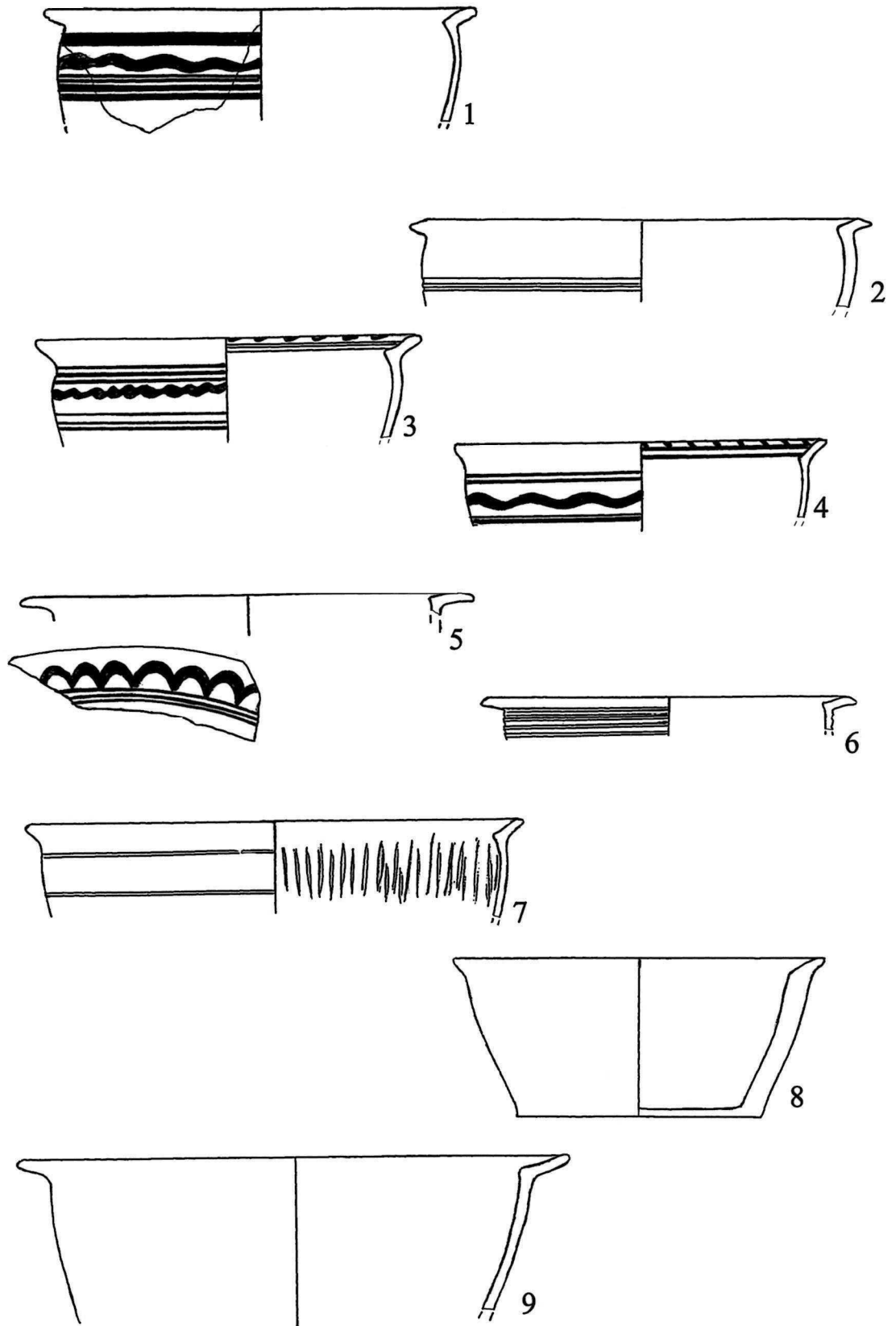

Рис. В.58. Верхні частини гончарних макітер з Верхнього Салтова.

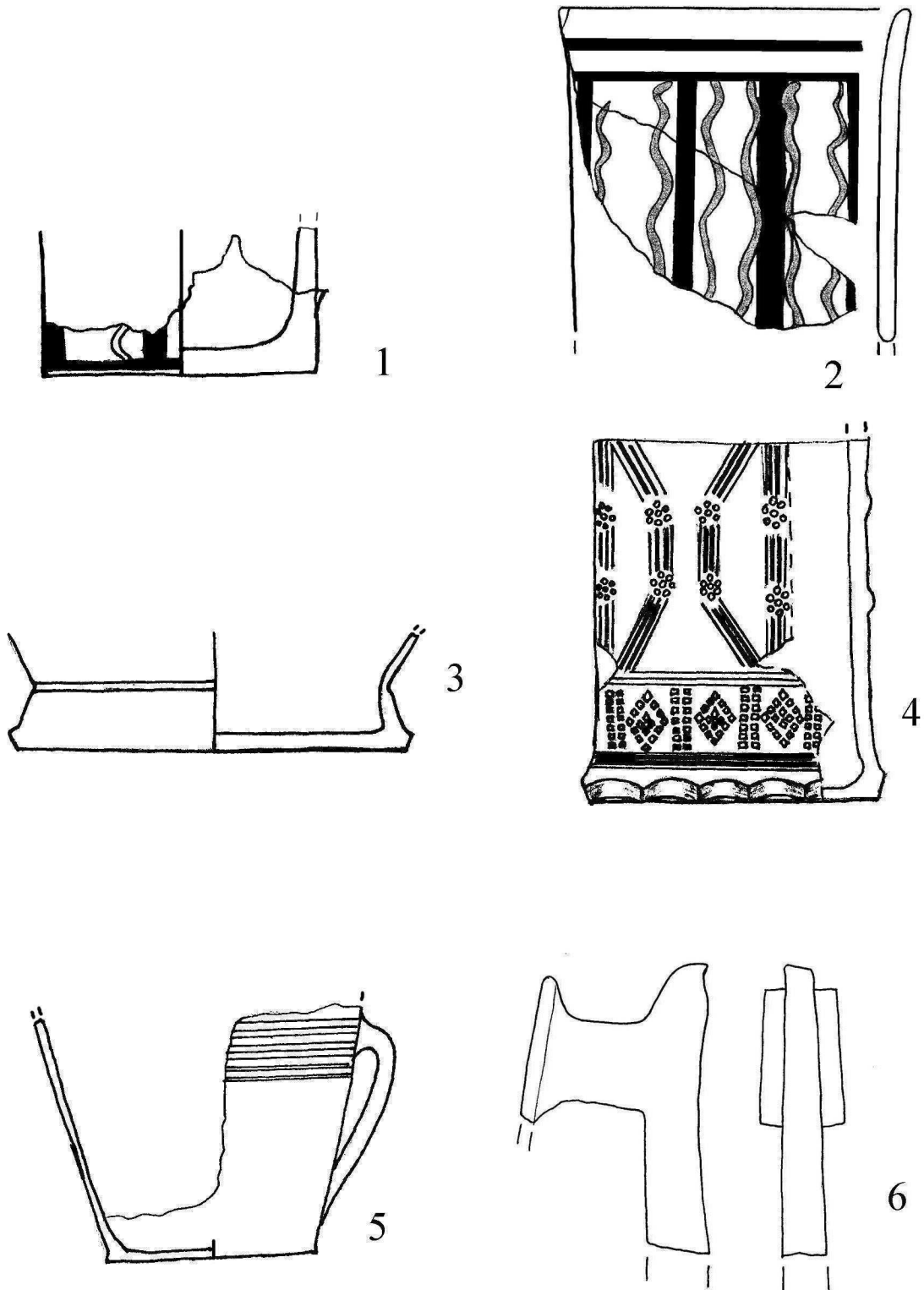

Рис. В. 59. Гончарні кухлі.
1-5 – Верхній Салтів; 6 – Мохнач.

Рис. В.60. Гончарні горщики московського типу з ніші житла Цареборисова.

1, 3 – виготовлені в Цареборисові; 2, 4 – привезені до Цареборисова.

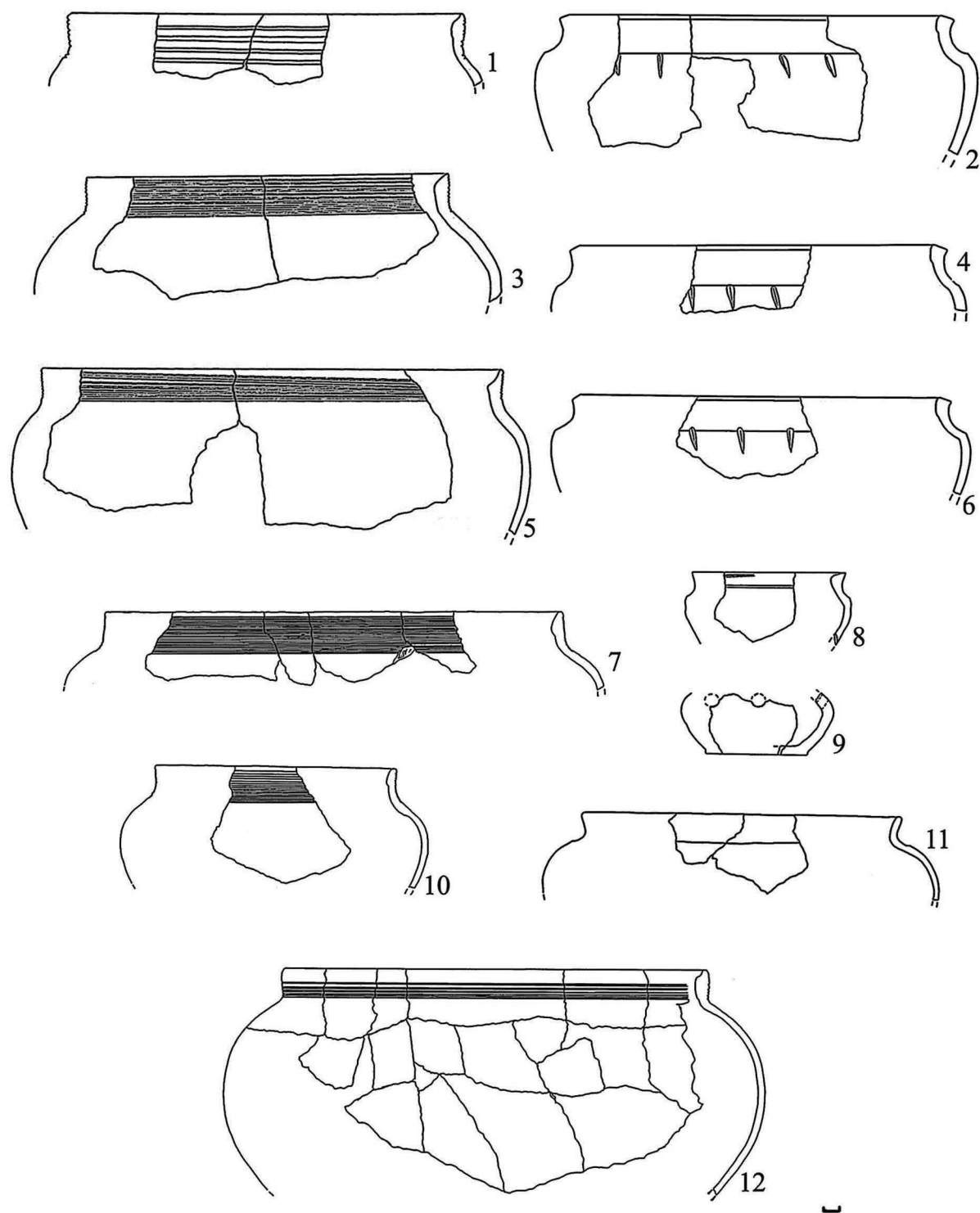

Рис. В.61. Верхні частини гончарних горщиків московського типу з Цареборисова.

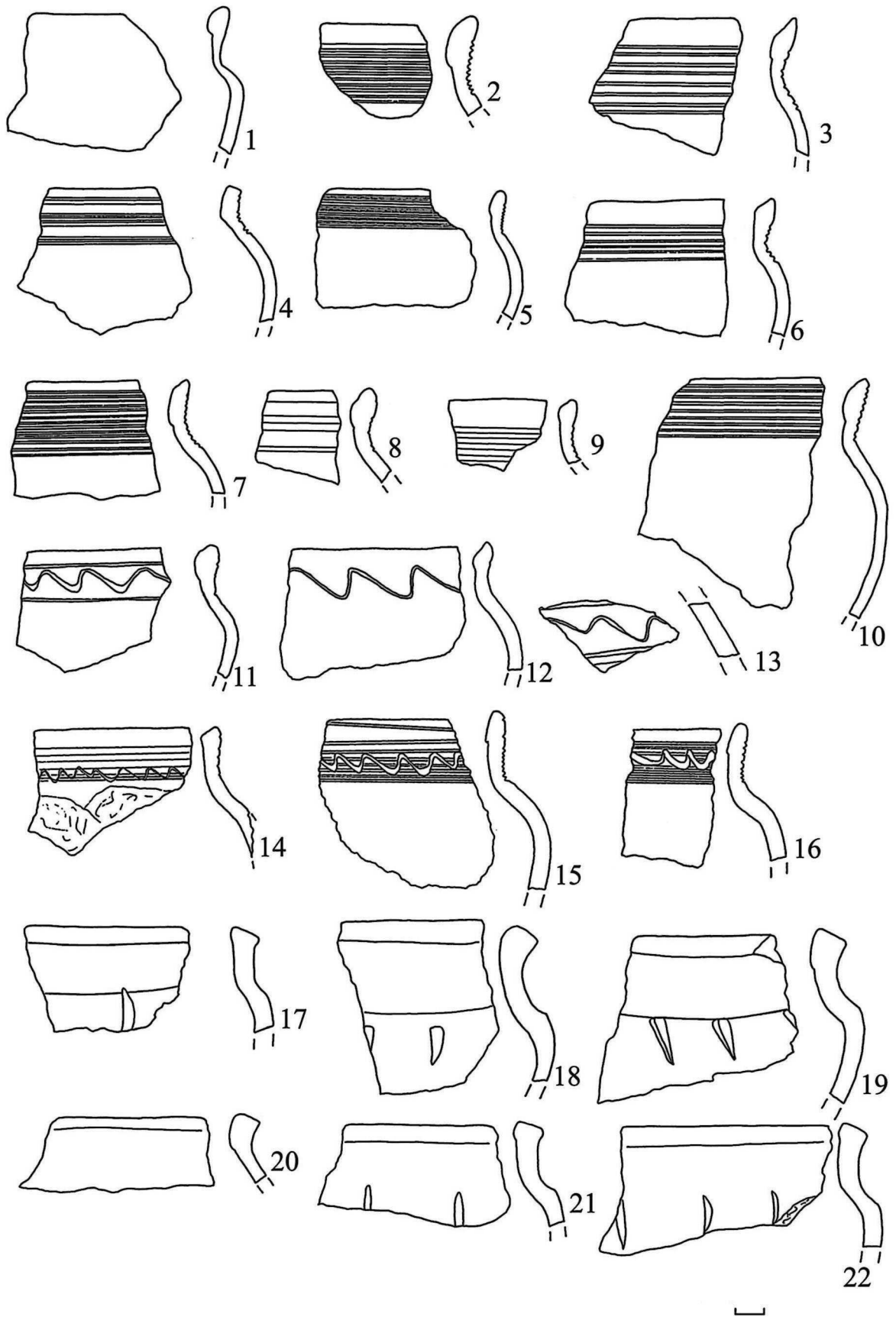

Рис. В.62. Вінця гончарних горщиків московського типу з Цареборисова.

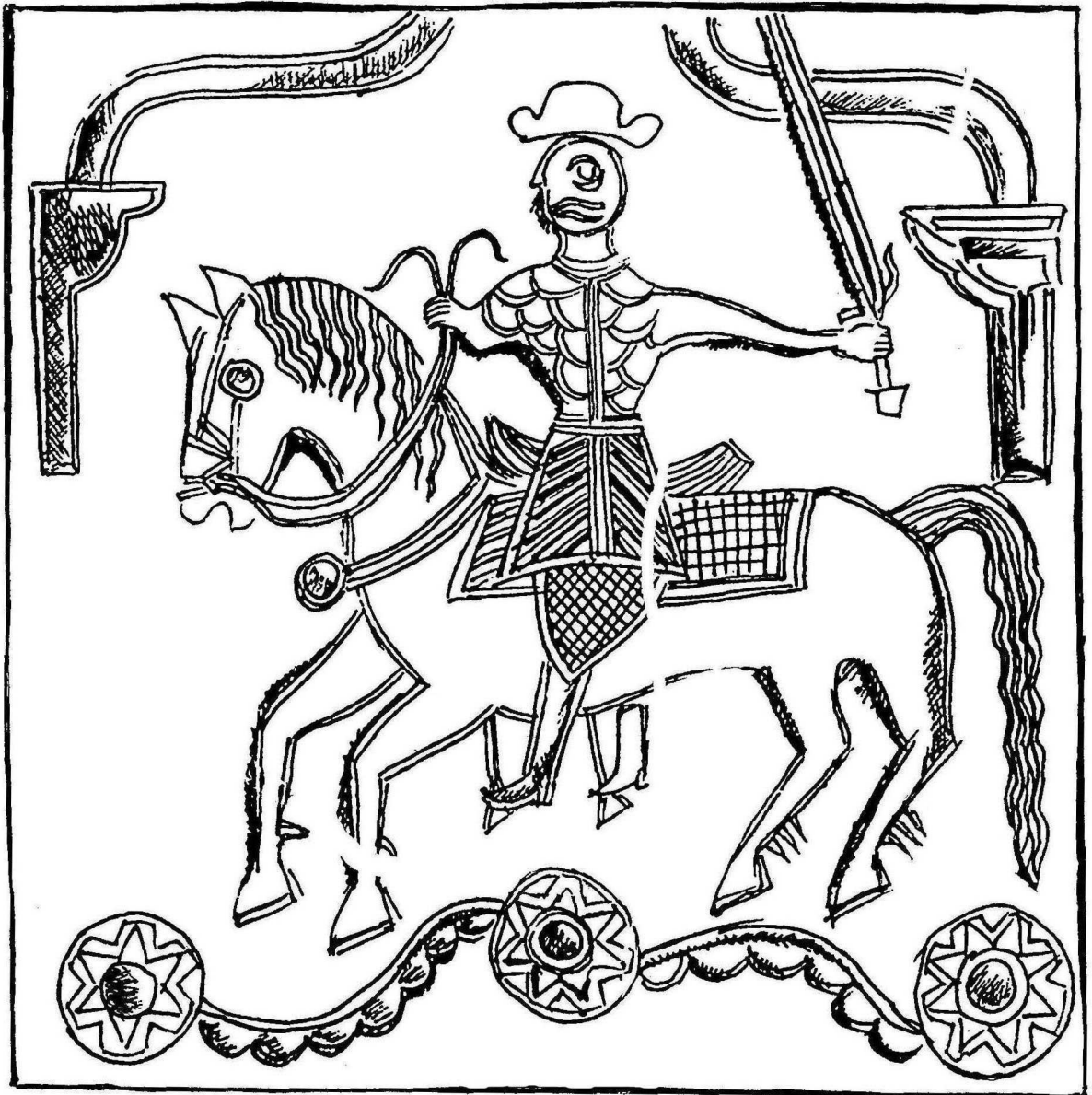

Рис. В. 63. Теракотова коробчата кахля з Верхнього Салтова.

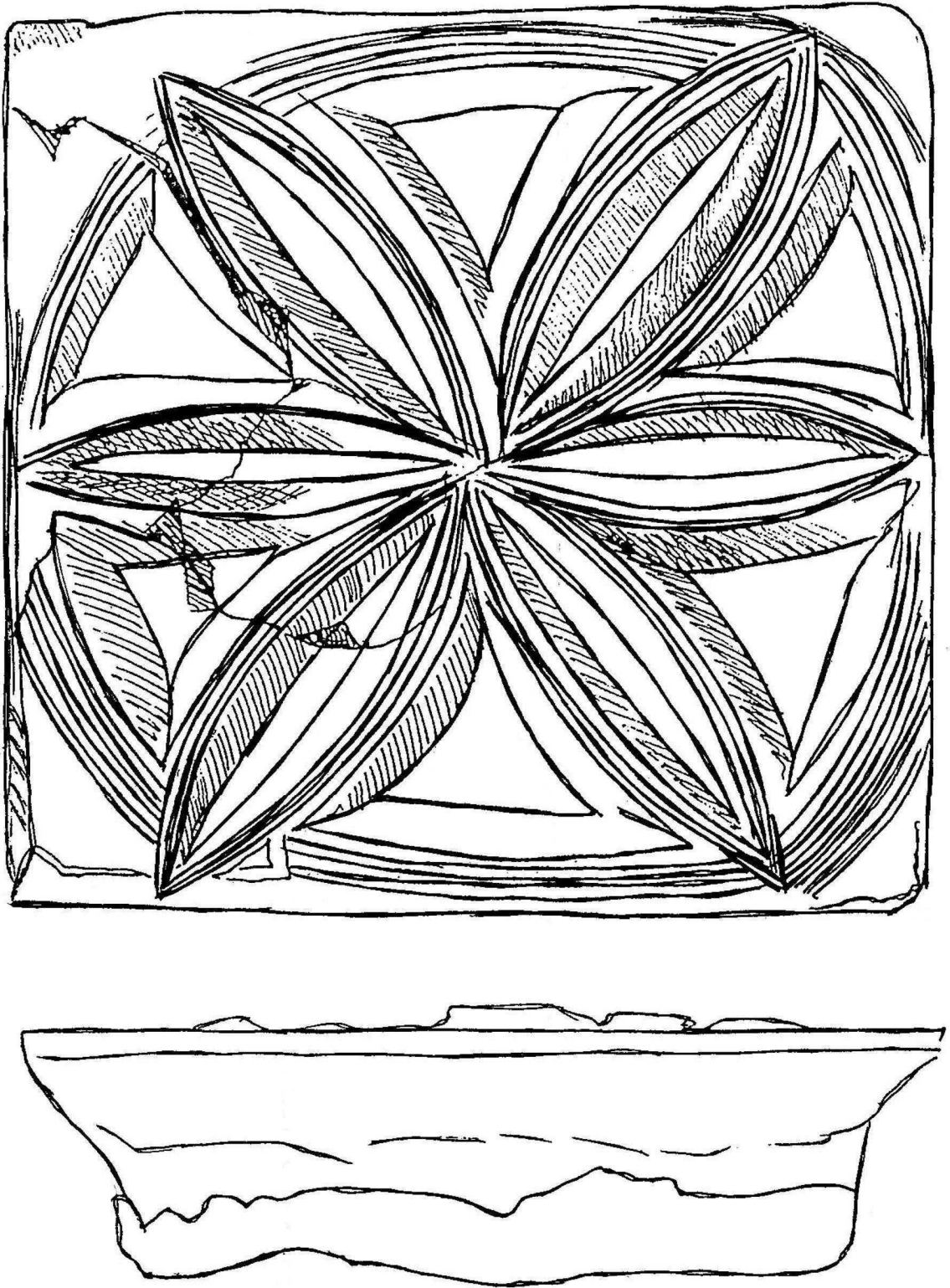

Рис. В.64. Теракотова коробчата кахля з Верхнього Салтова.

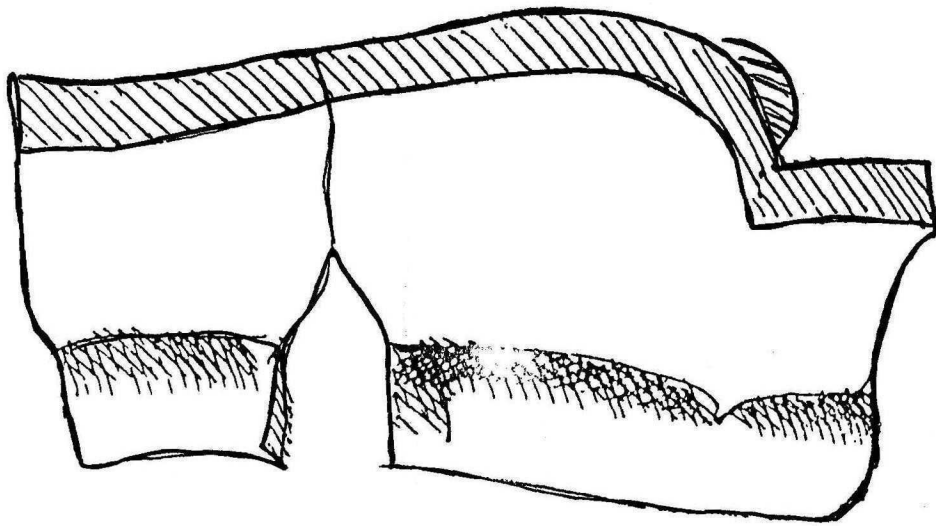
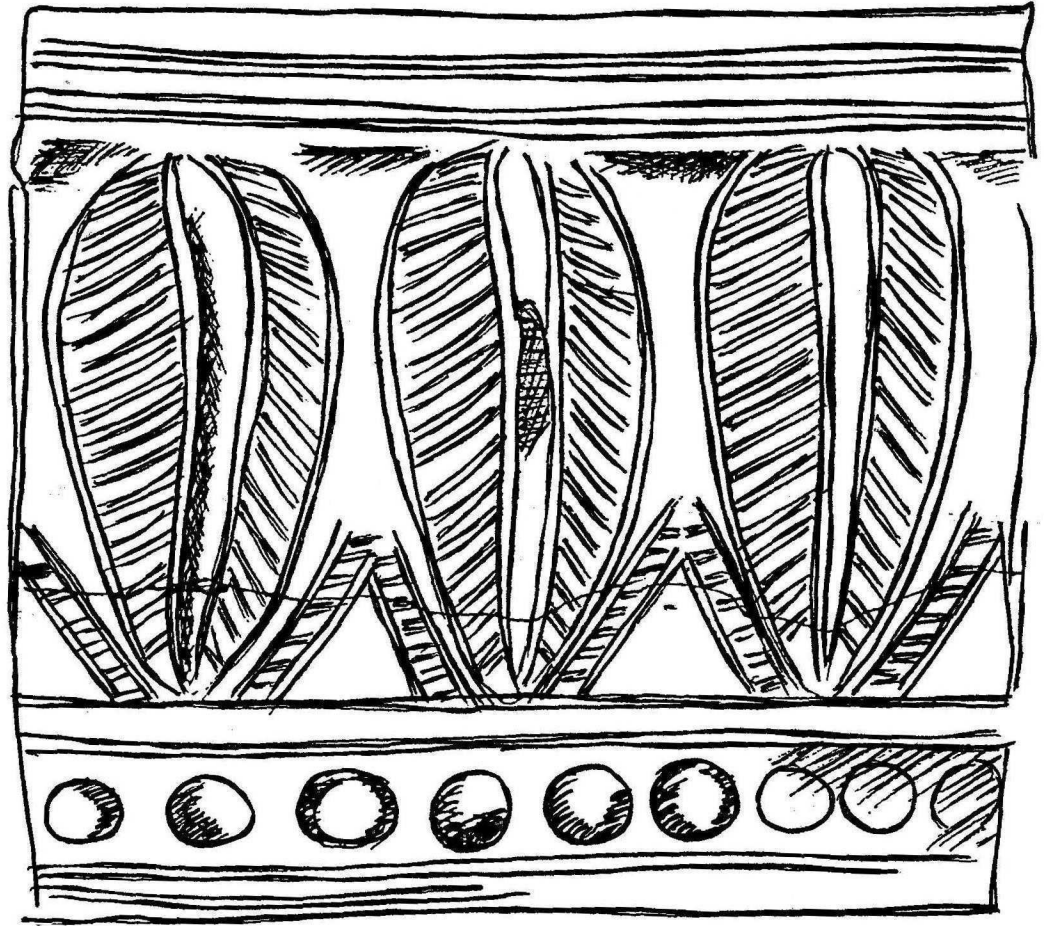

Рис. В. 65. Терракотова коробчата кахля з Верхнього Салтова.

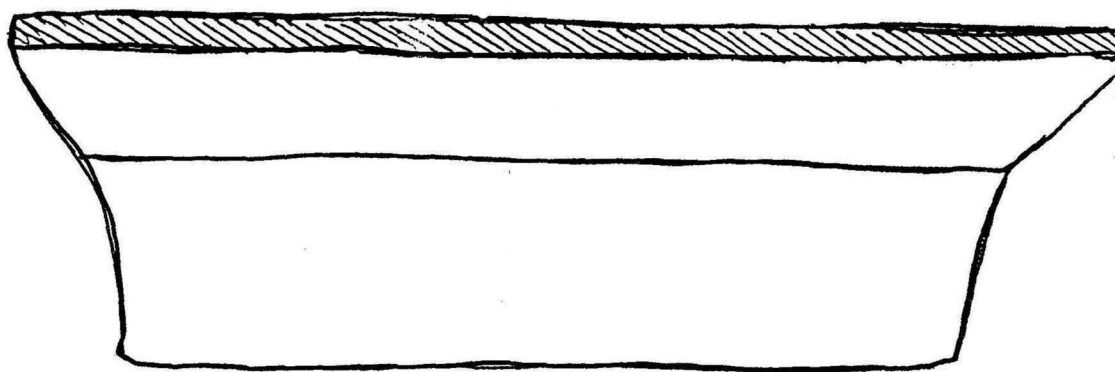
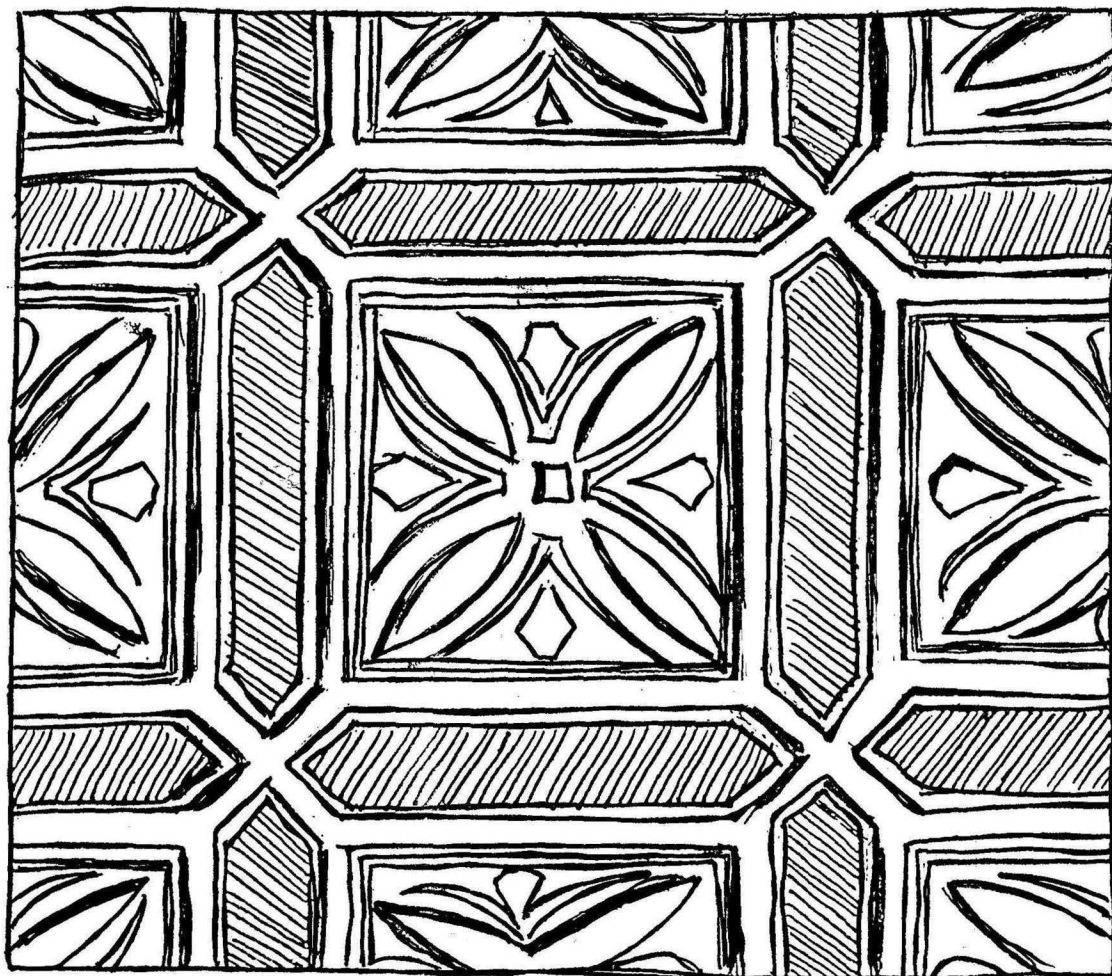

Рис. В. 66. Теракотова коробчата кахля з Верхнього Салтова.

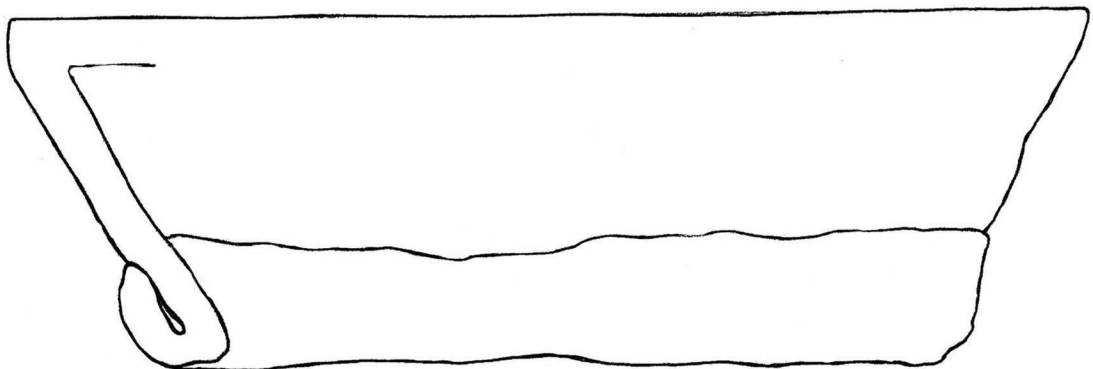
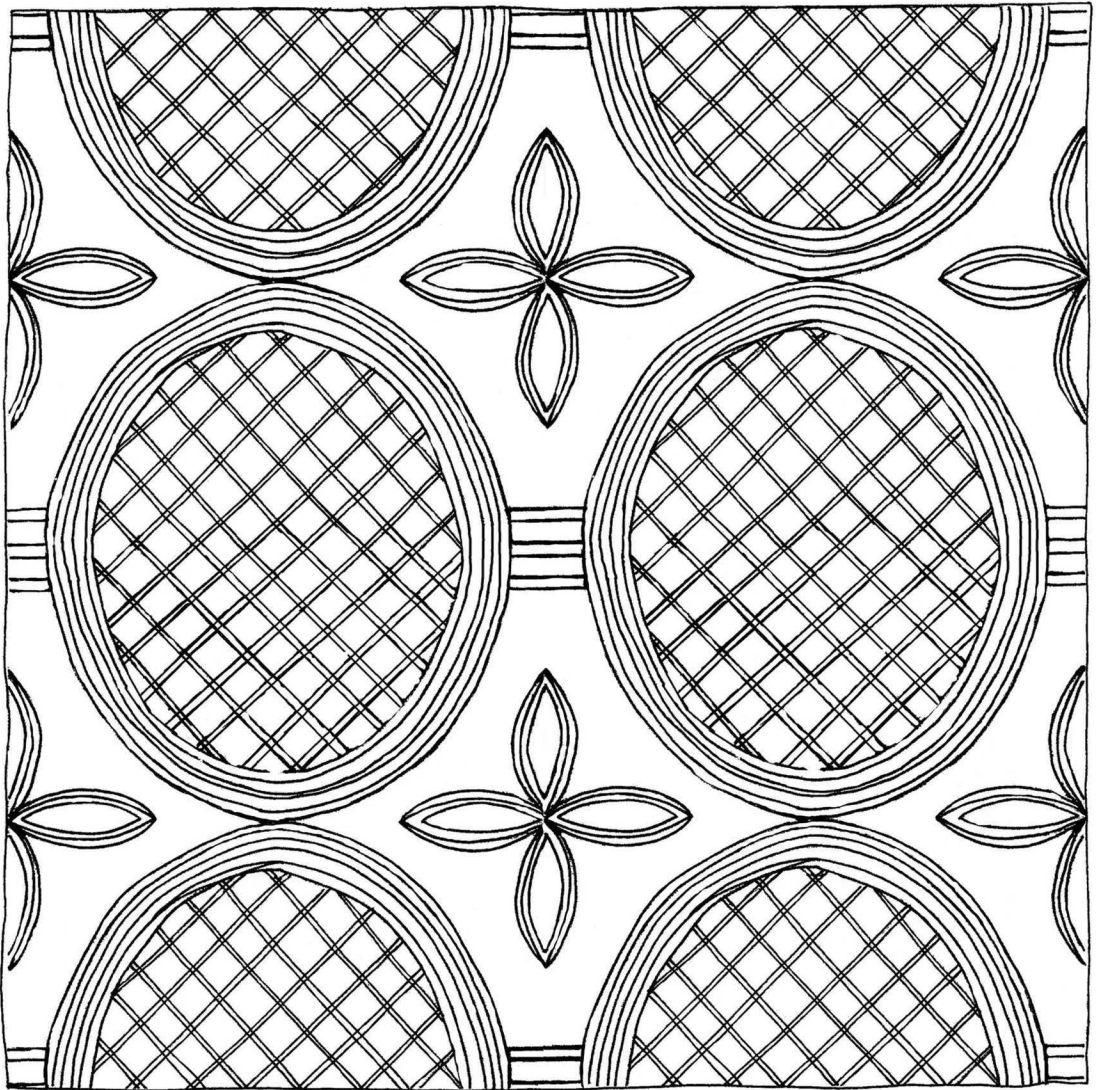

Рис. В. 67. Графічна реконструкція теракотової коробчастої кахлі з Цареборисова.

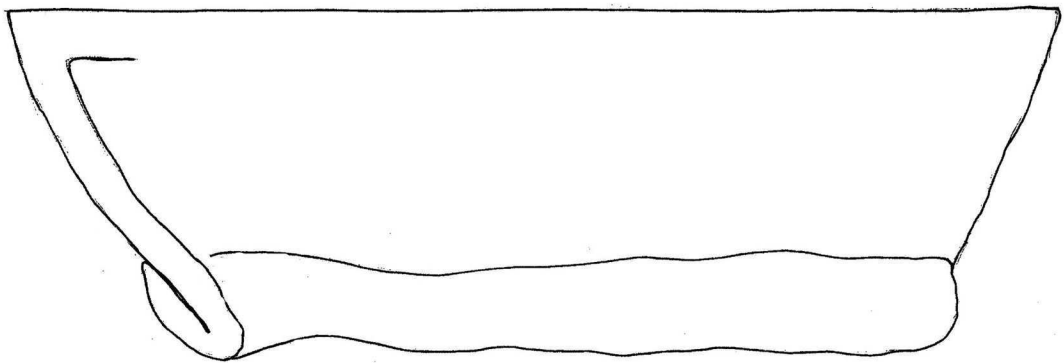
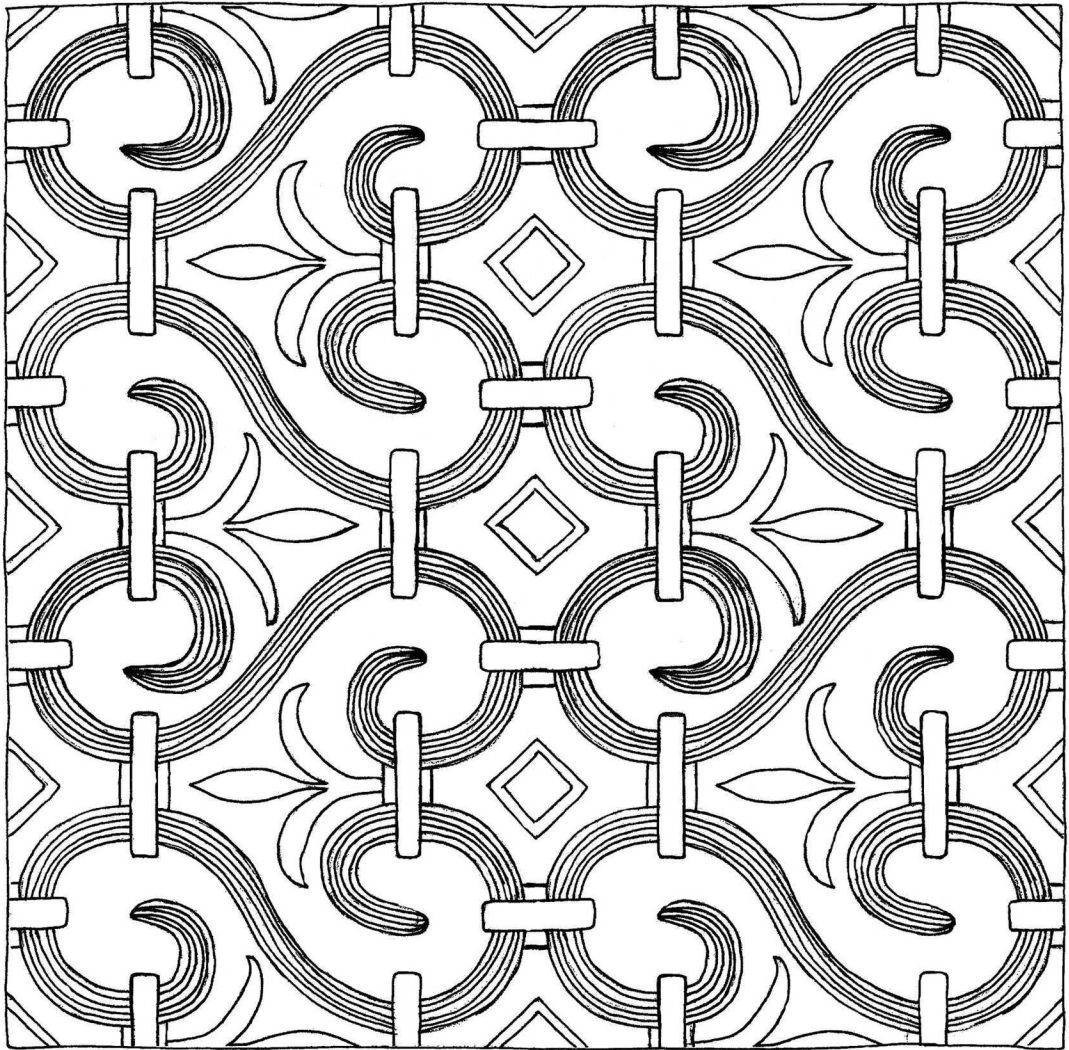

Рис. В.68. Графічна реконструкція теракотової коробчастої кахлі з Цареборисова.

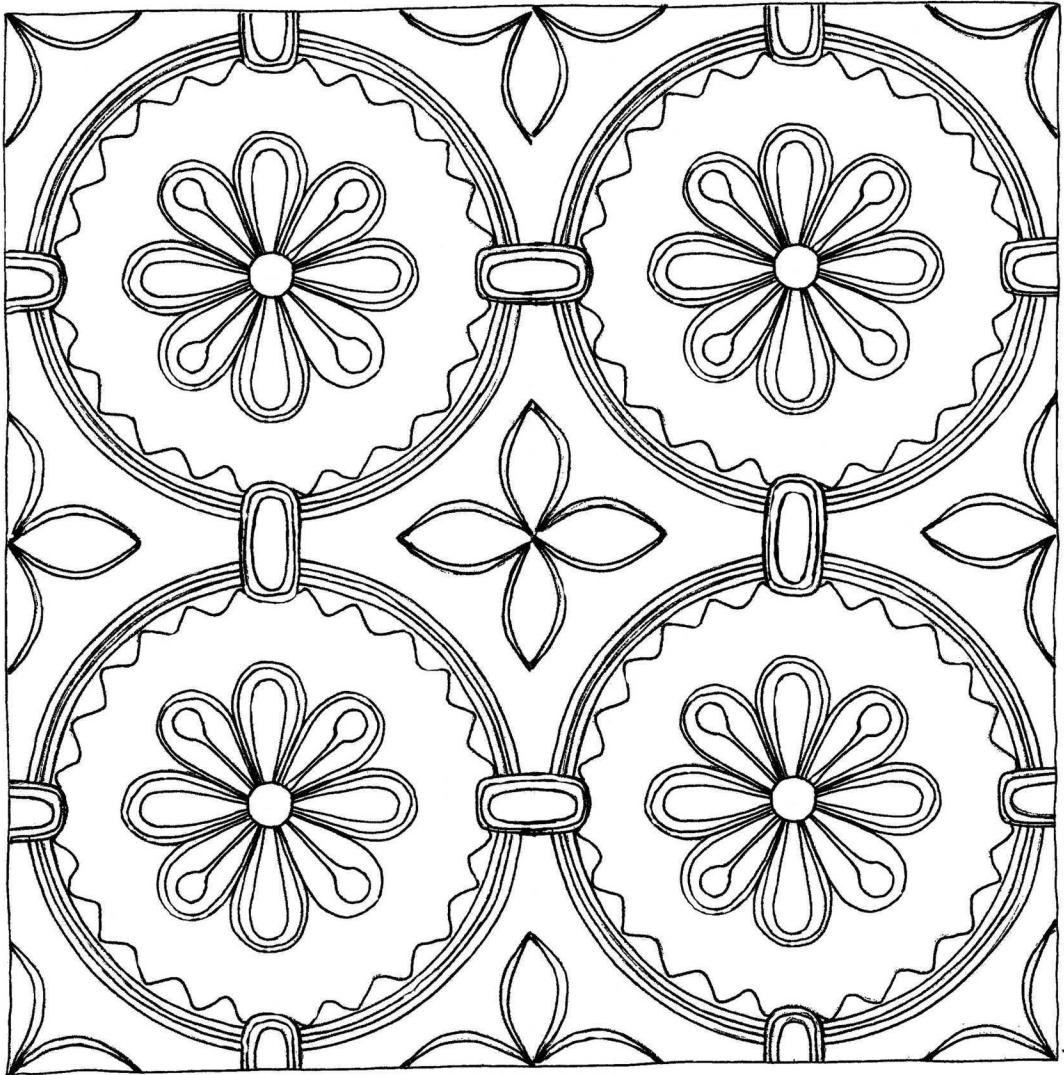

Рис. В. 69. Графічна реконструкція сюжету теракотової коробчастої кахлі з Царєборисова.

Рис. В.70. Теракотова коробчаста кахля з Харкова, вул. Примерівська.

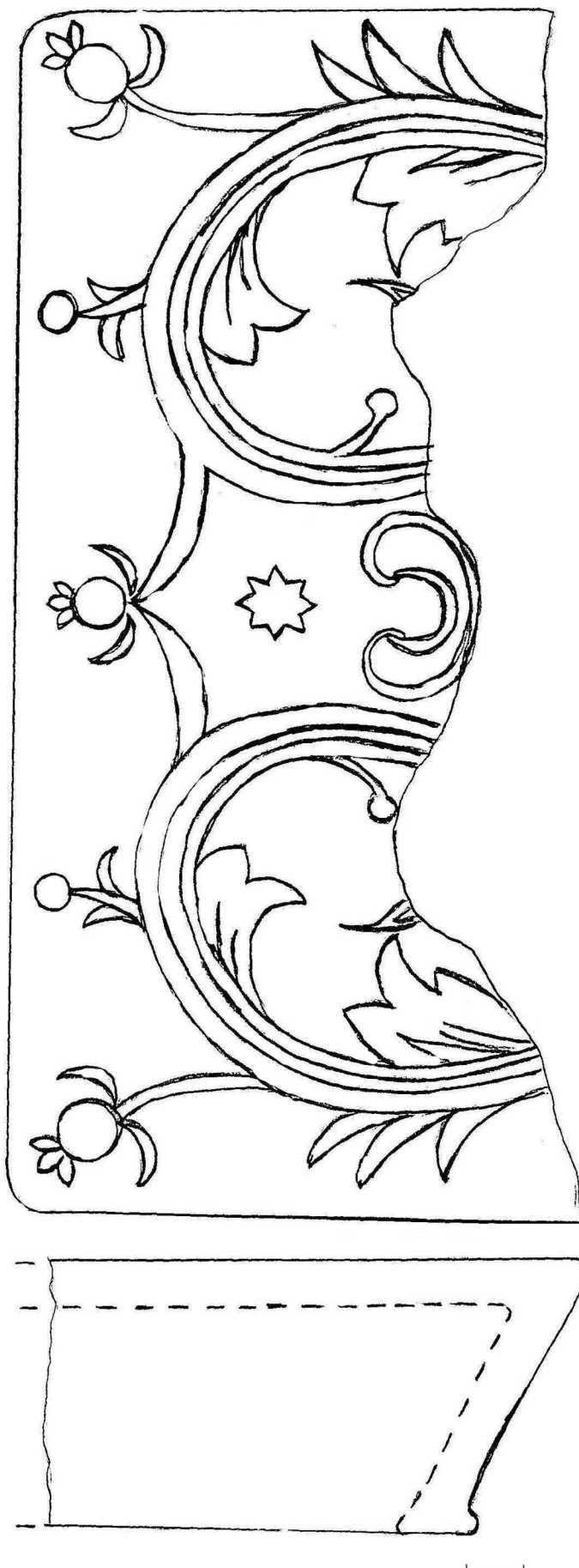
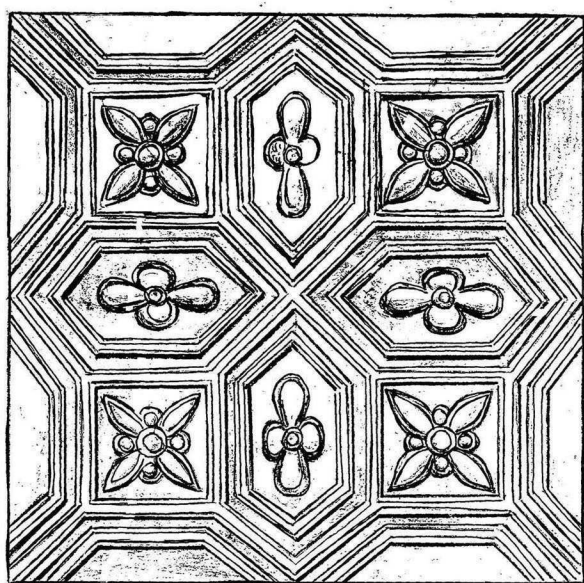
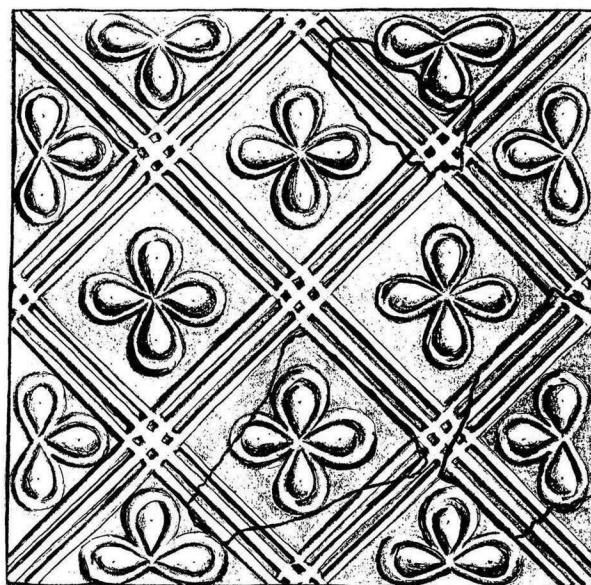

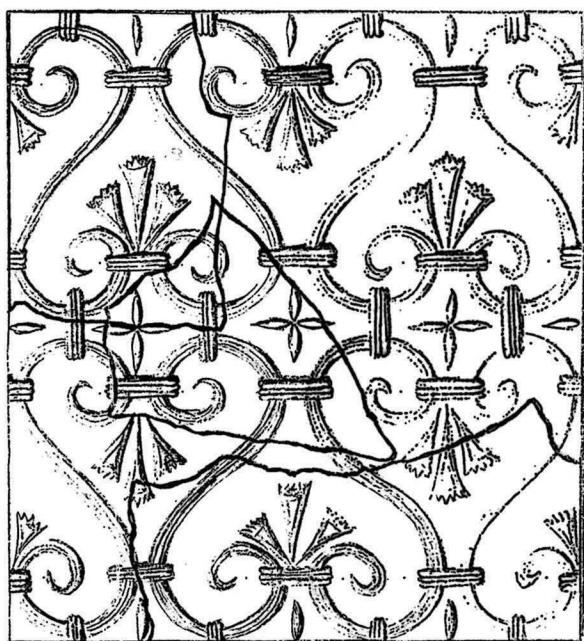
Рис. В.71. Теракотова коробчата кахля з Харкова, вул. Професорська.

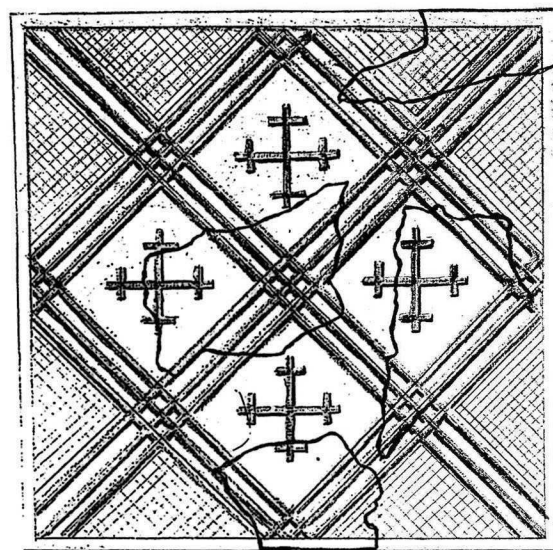
1

2

3

4

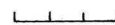
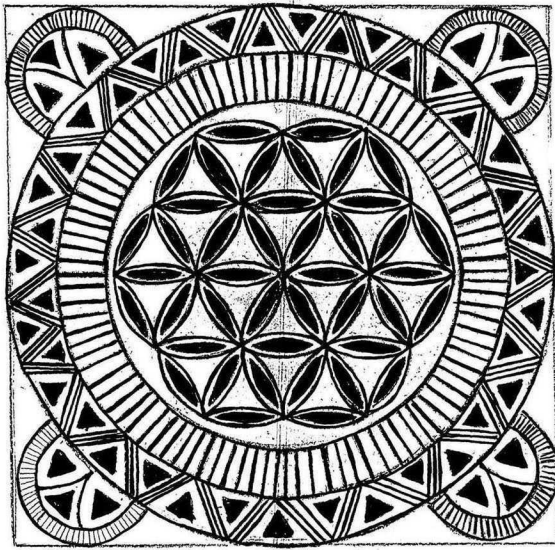
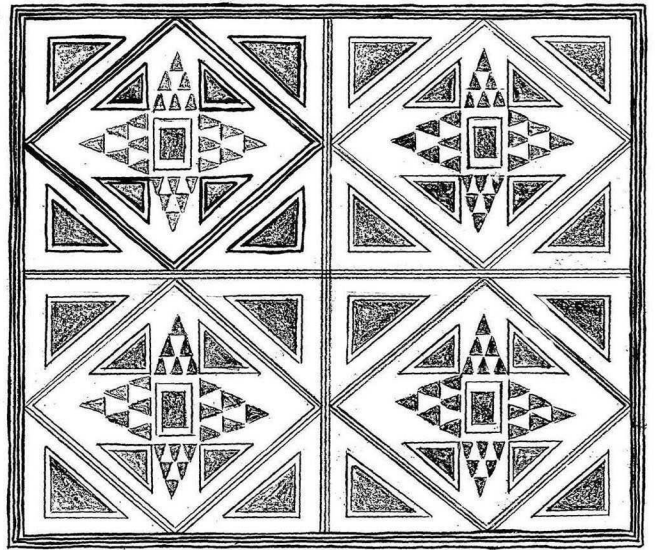

Рис. В. 72. Графічні реконструкції теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

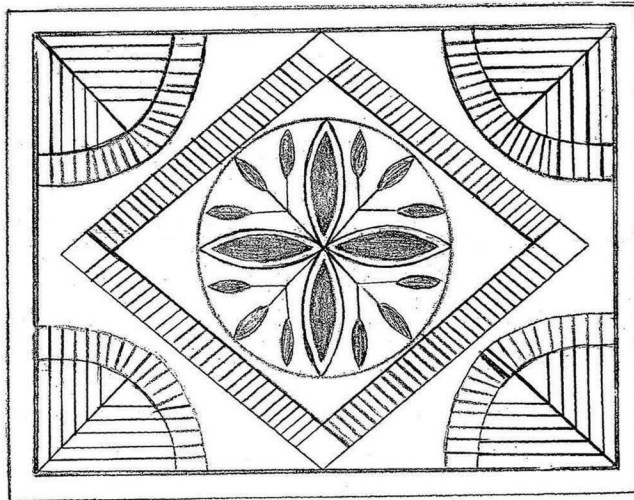

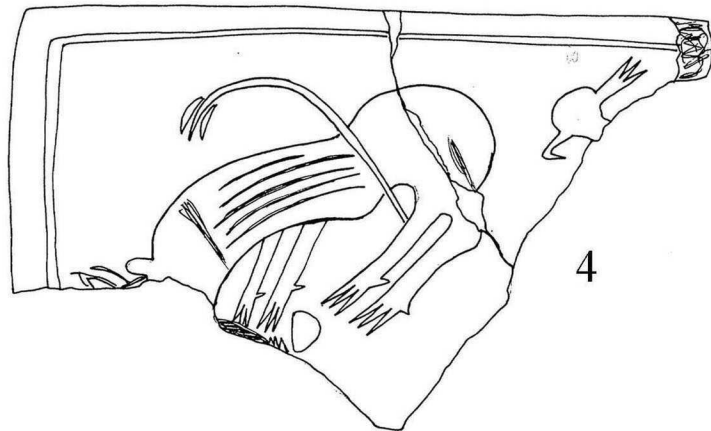
1

2

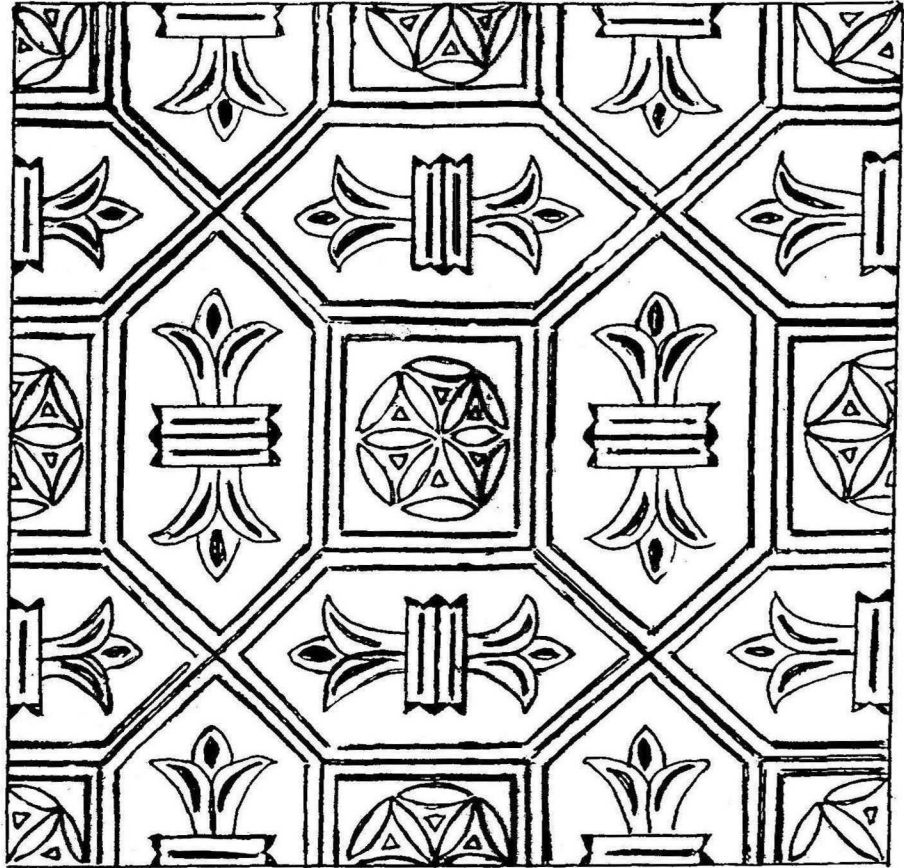

3

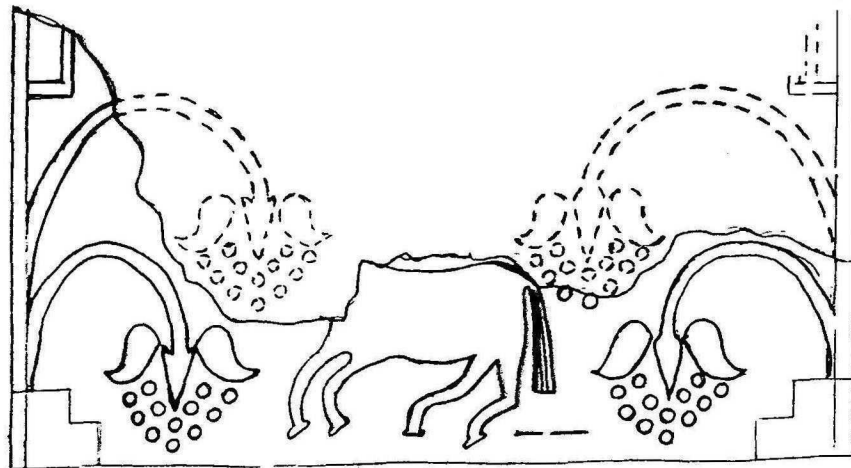

4

Рис. В.73. Графічні реконструкції теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

1

2

Рис. В.74. Графічна реконструкція теракотових коробчастих кахлів з Мохнача.

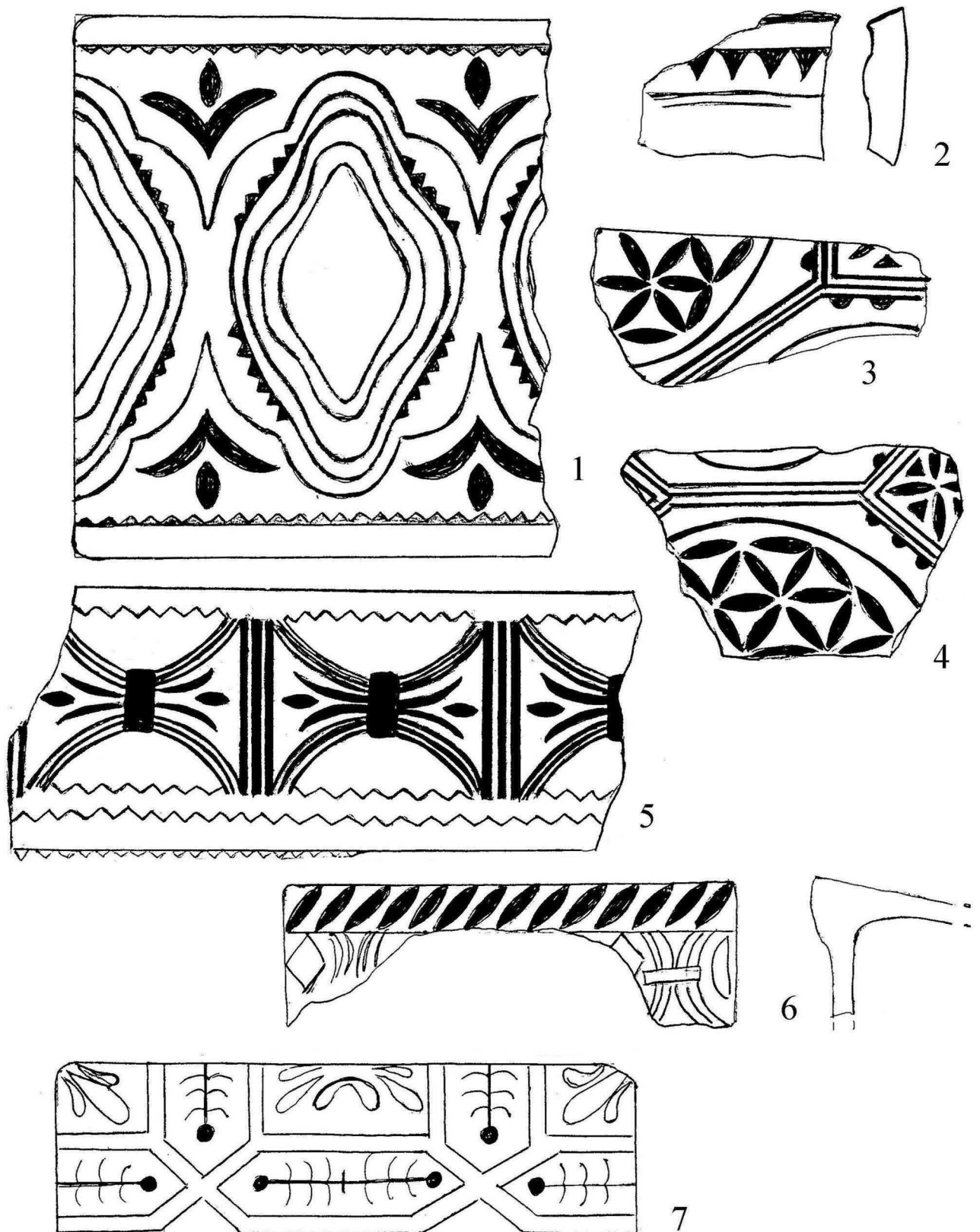
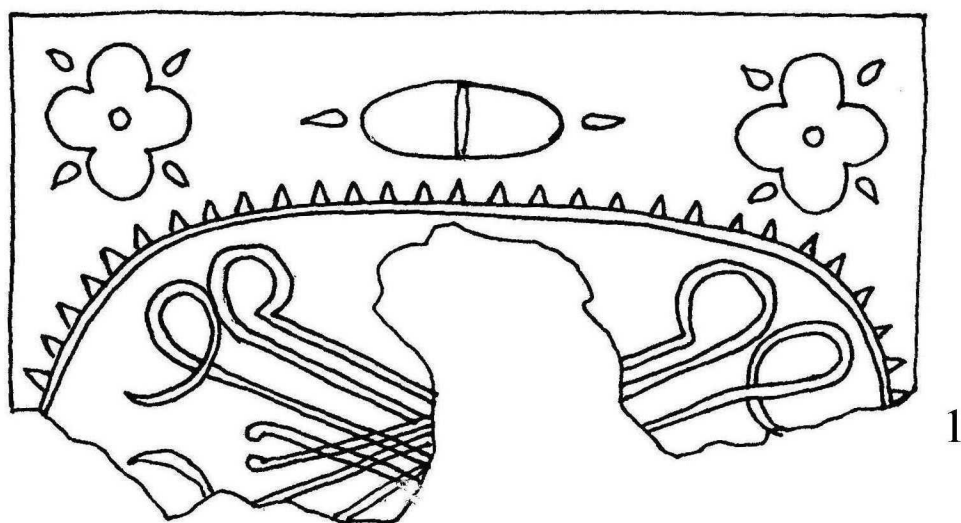
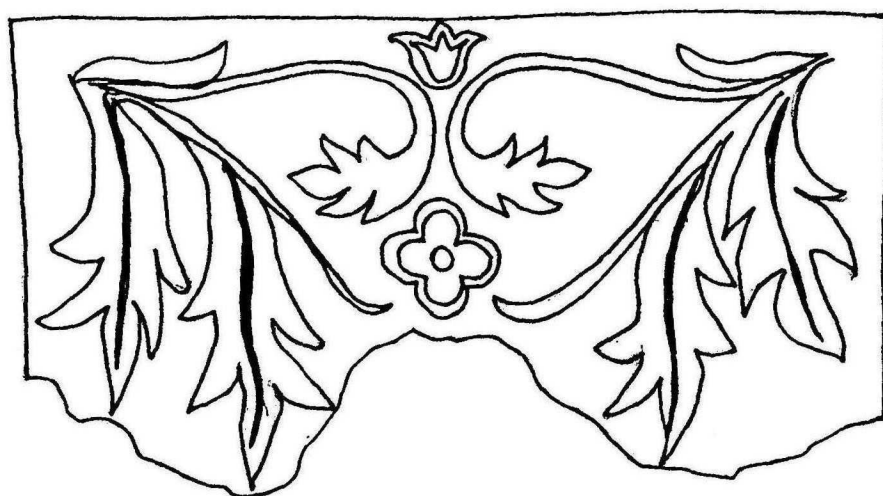

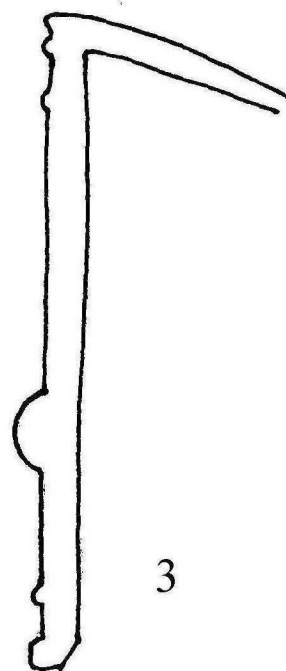
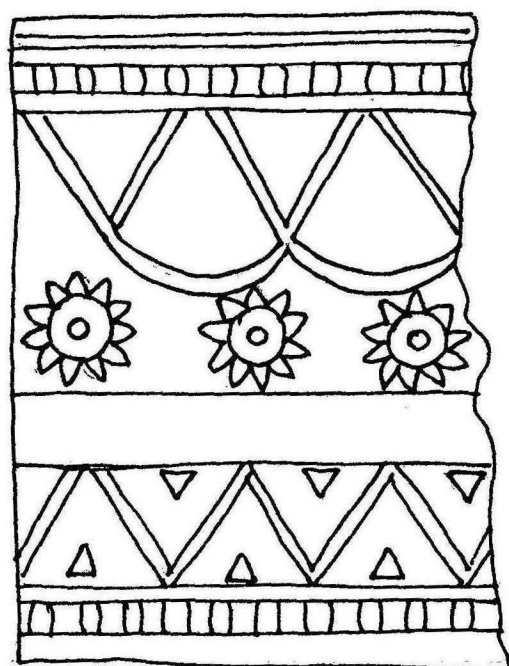
Рис. В.75. Терраотові кахлі з Мохнача.

1

2

3

Рис. В.76. Графічна реконструкція теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

Рис. В.77. Теракотова коробчата лицьова кахля з Харкова.

Рис. В. 79. Терракотова карнизна кутова кахля з Харкова.

1

2

Рис. В.80. Терракотова кутова карнизна кахля з Харкова.

1

2

3

Рис. В.81. Теракотова карнизна кутова кахля з Харкова.

Рис. В.82. Теракотова карнизна коробчата кахля з Харкова.

1

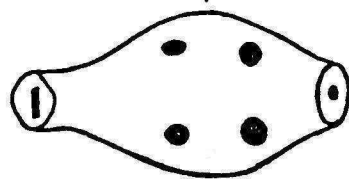
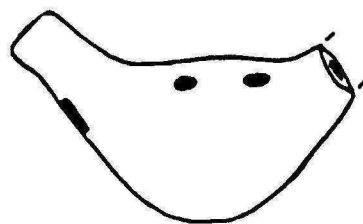
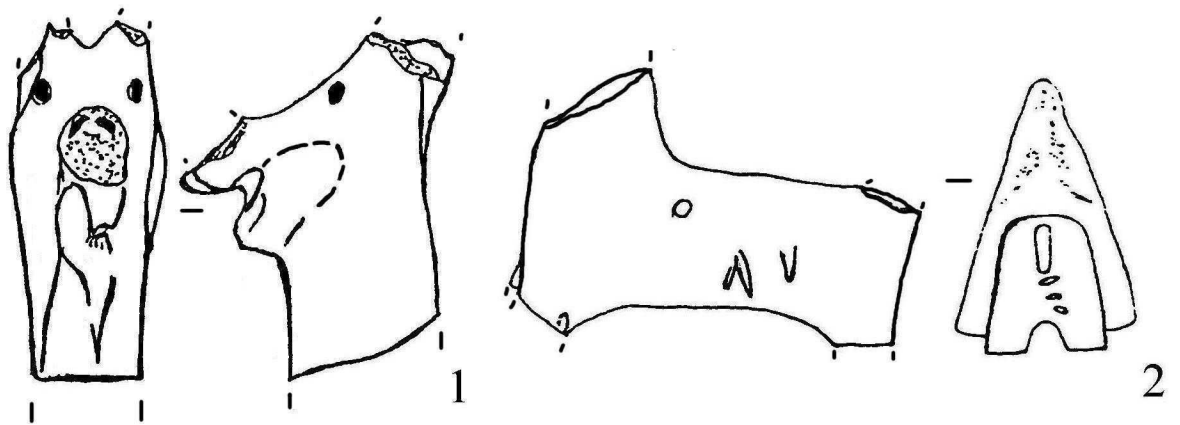

2

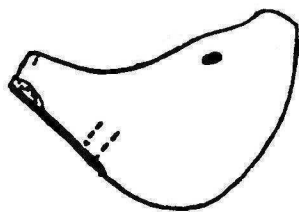

3

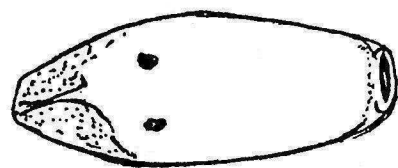
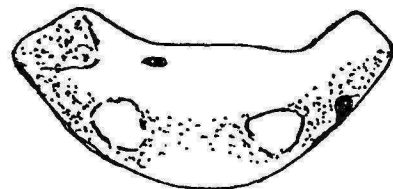
Рис. В.83. Уламки кахлів, виготовлених з єдиної матриці з Харкова.

3

4

5

Рис. В.84. Дрібна керамічна пластика, іграшки-свистунці.
1, 3-5 – Верхній Салтів; 2 – Харків.

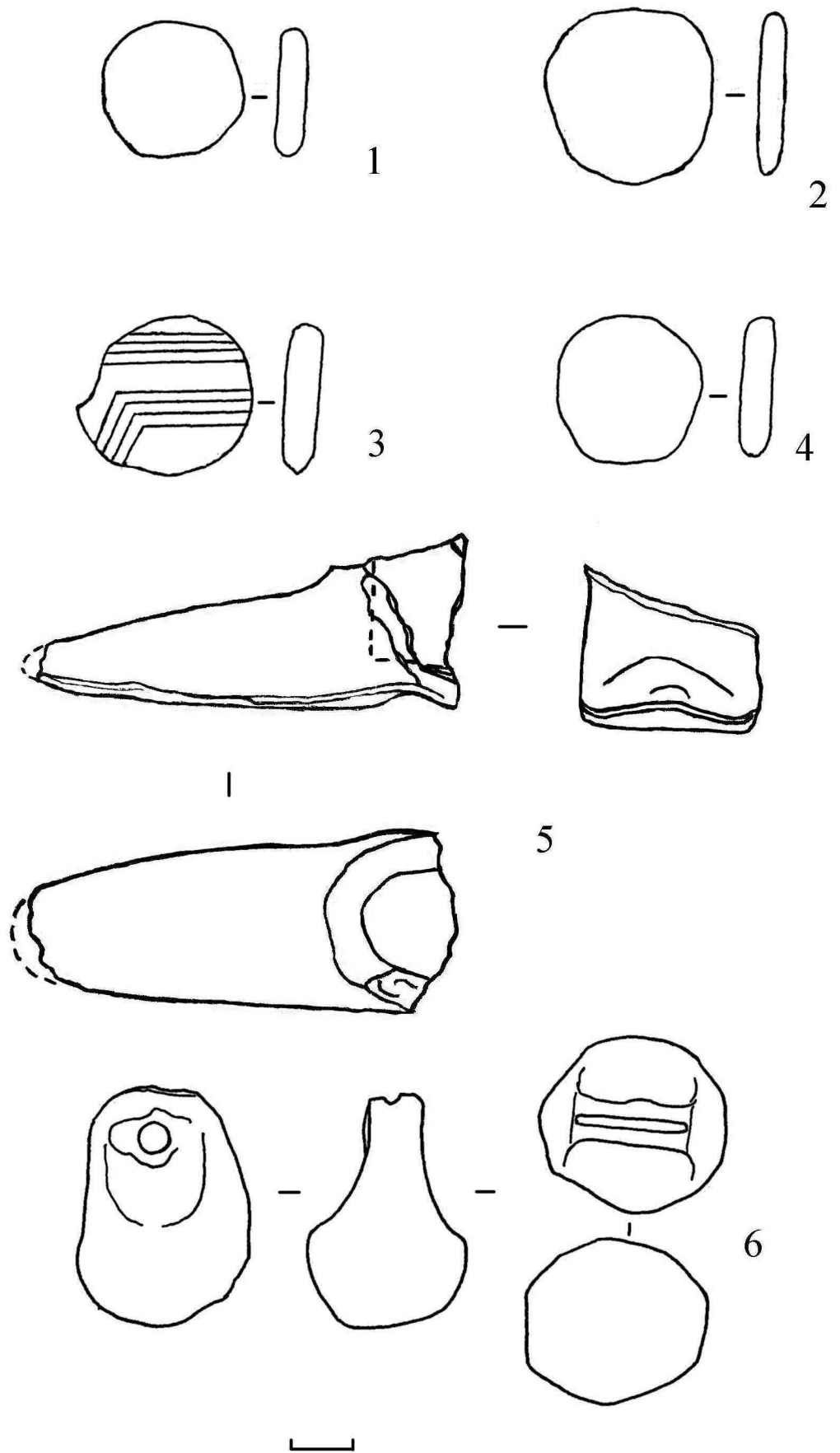

Рис. В.85. Дрібна керамічна пластика з Цареборисова.

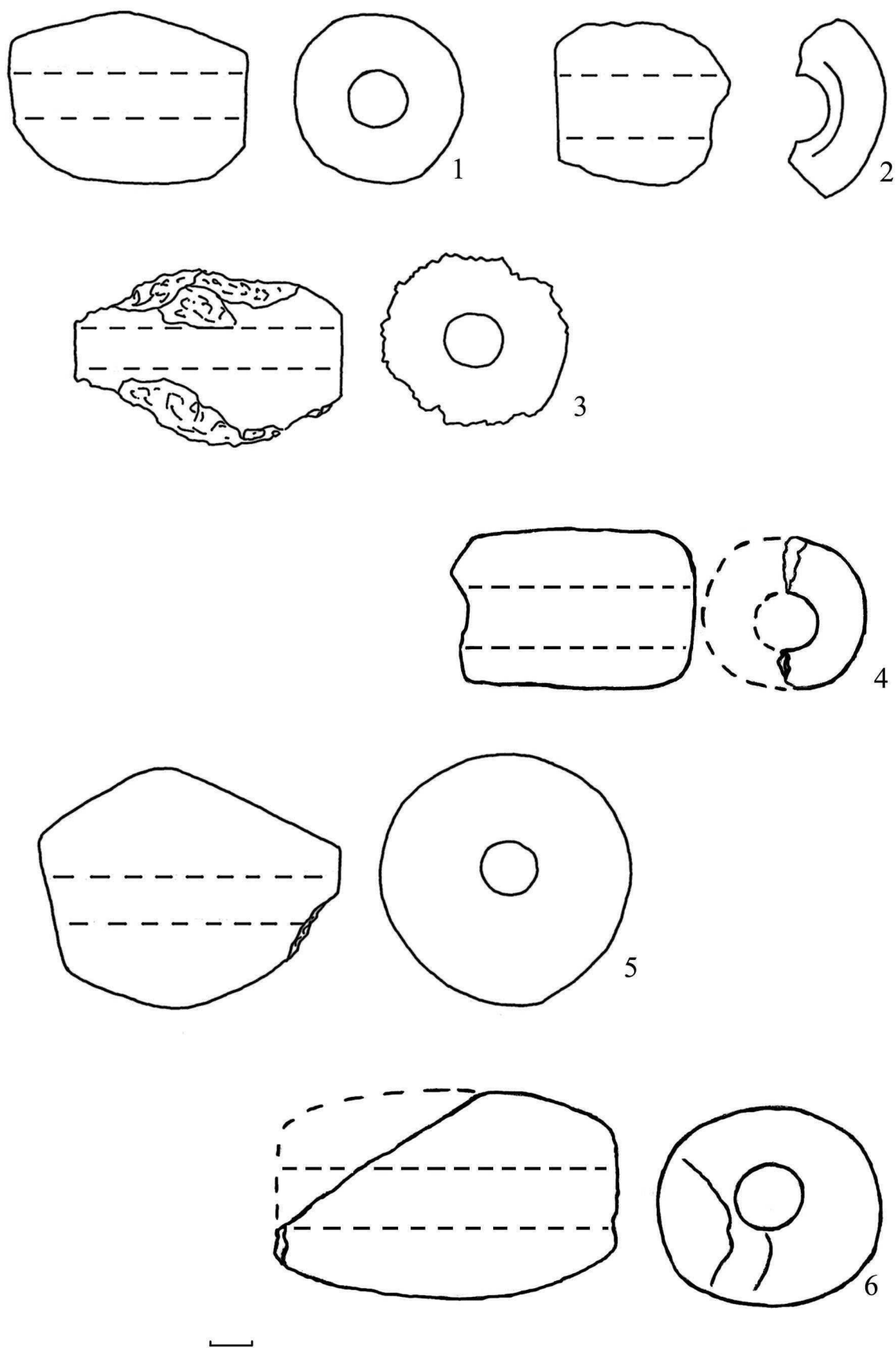

Рис. В. 86. Глиняні грузила з Цареборисова.

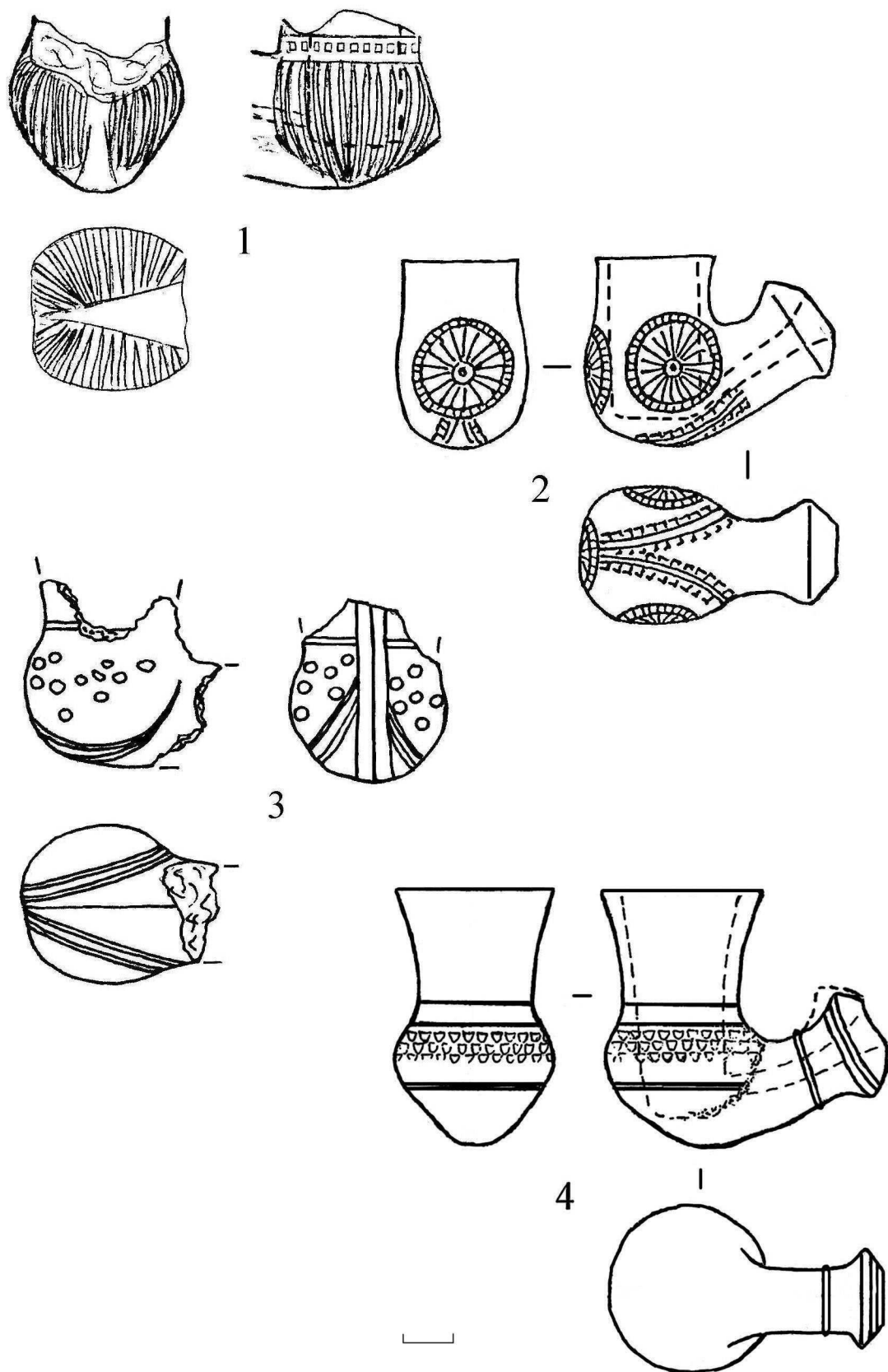

Рис. В. 87. Керамічні люльки.
1 – Мохнач; 2-4 -Верхній Салтів.

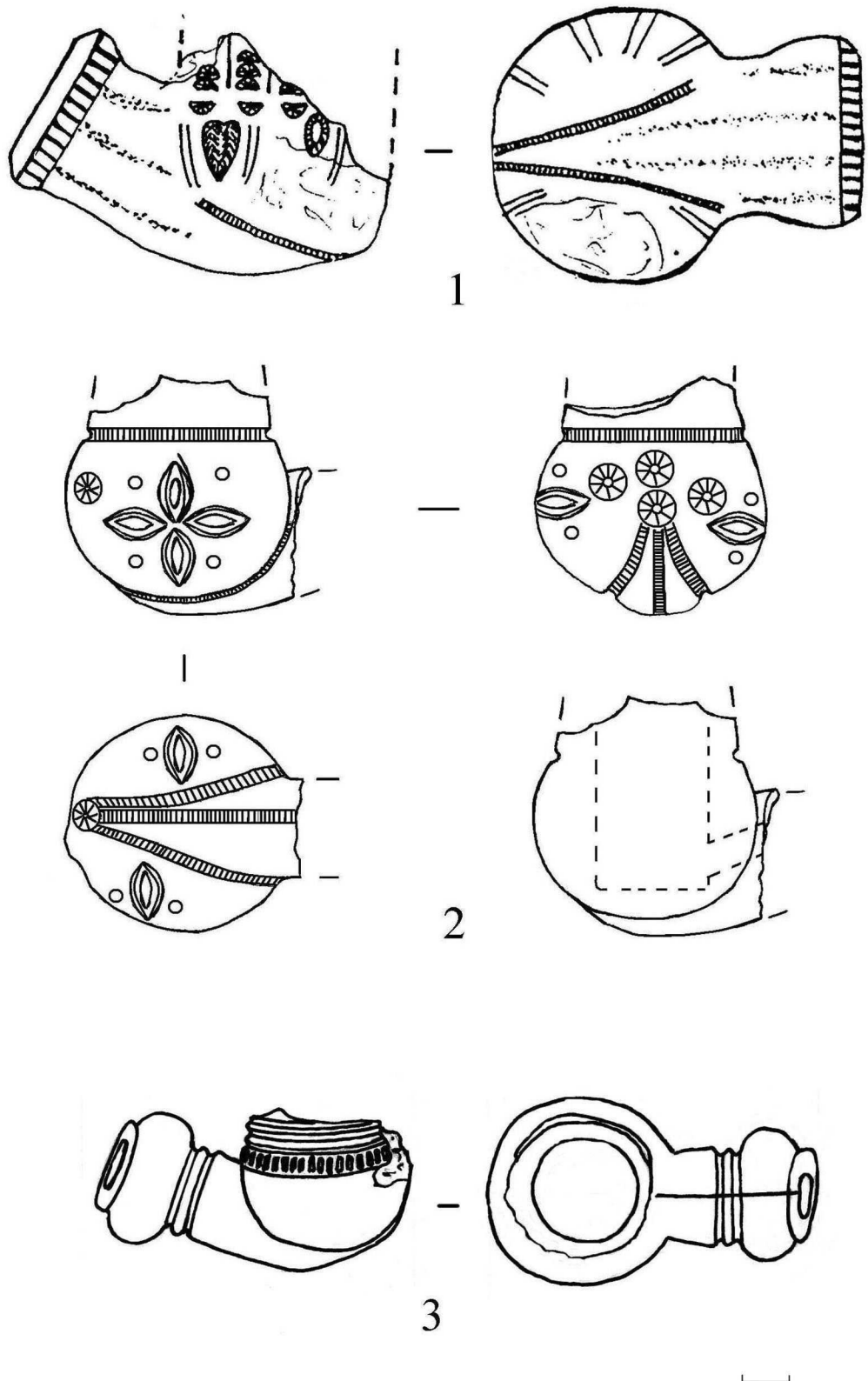

Рис. В.88. Керамічні люльки.
1, 3 – Харків; 2 – Стара Покровка.

1

2

Рис. В. 89. Дрібна керамічна пластика.
 1 – вул. Клочківська, 8 у м. Харкові.
 2 – Валківська фортеця (Можевський острог).

Рис. В.90. Знахідки вогнепальної зброї з Царєборисова.

Рис. В. 91. Залізні гарматні ядра з Цареборисова.

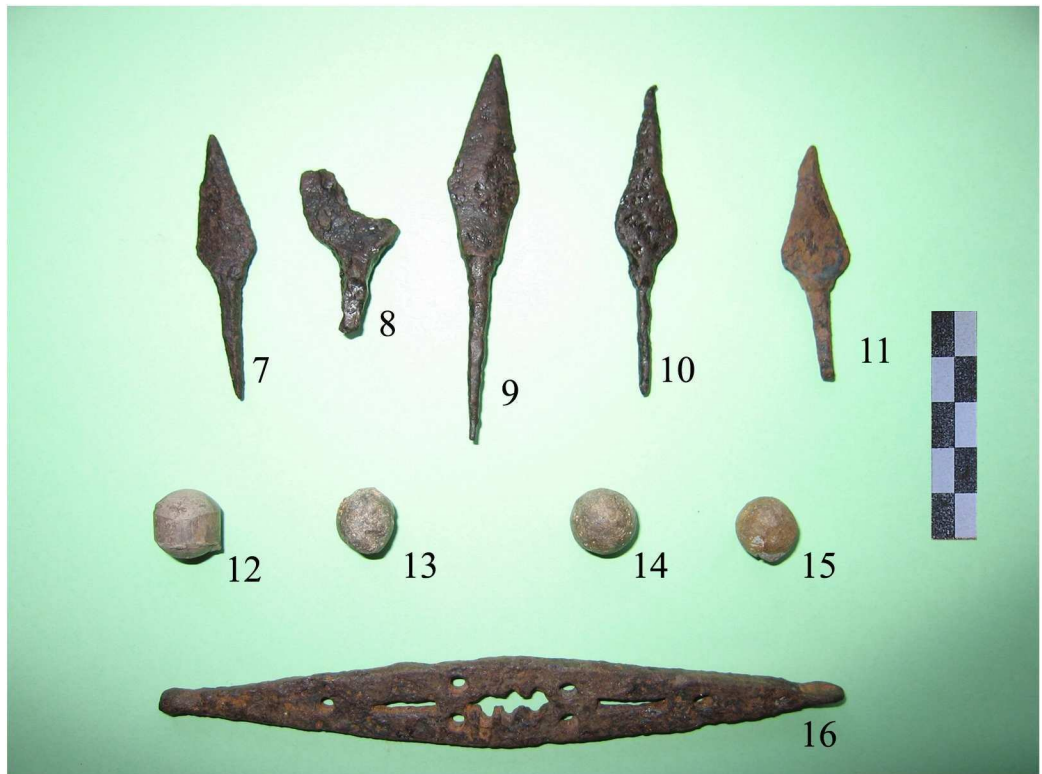

Рис. В. 92. Предмети вогнепальної та металльної зброї з Царєборисова.

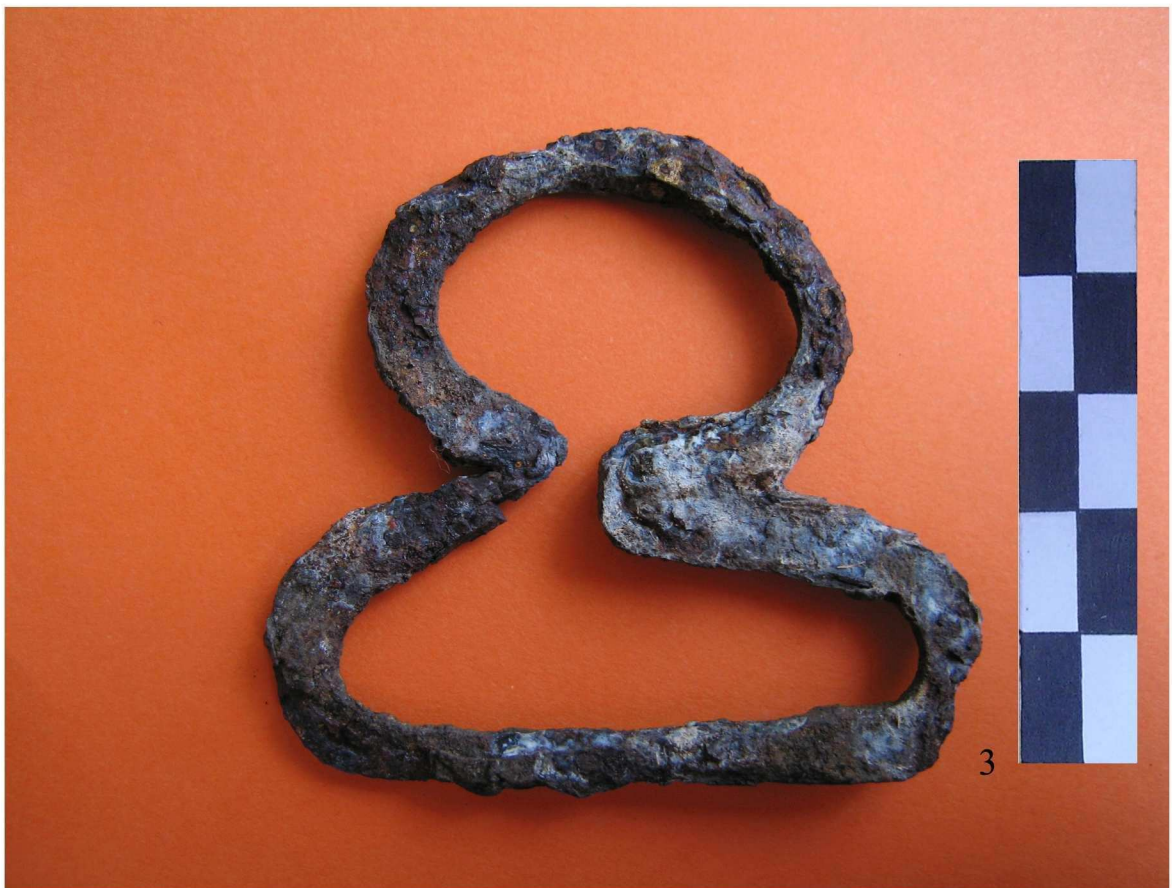

Рис. В.93. Знаряддя для висікання вогню з Цареборисова.
1 – кремій в свинцевій оправі; 2 – кремій; 3 – залізне кресало.

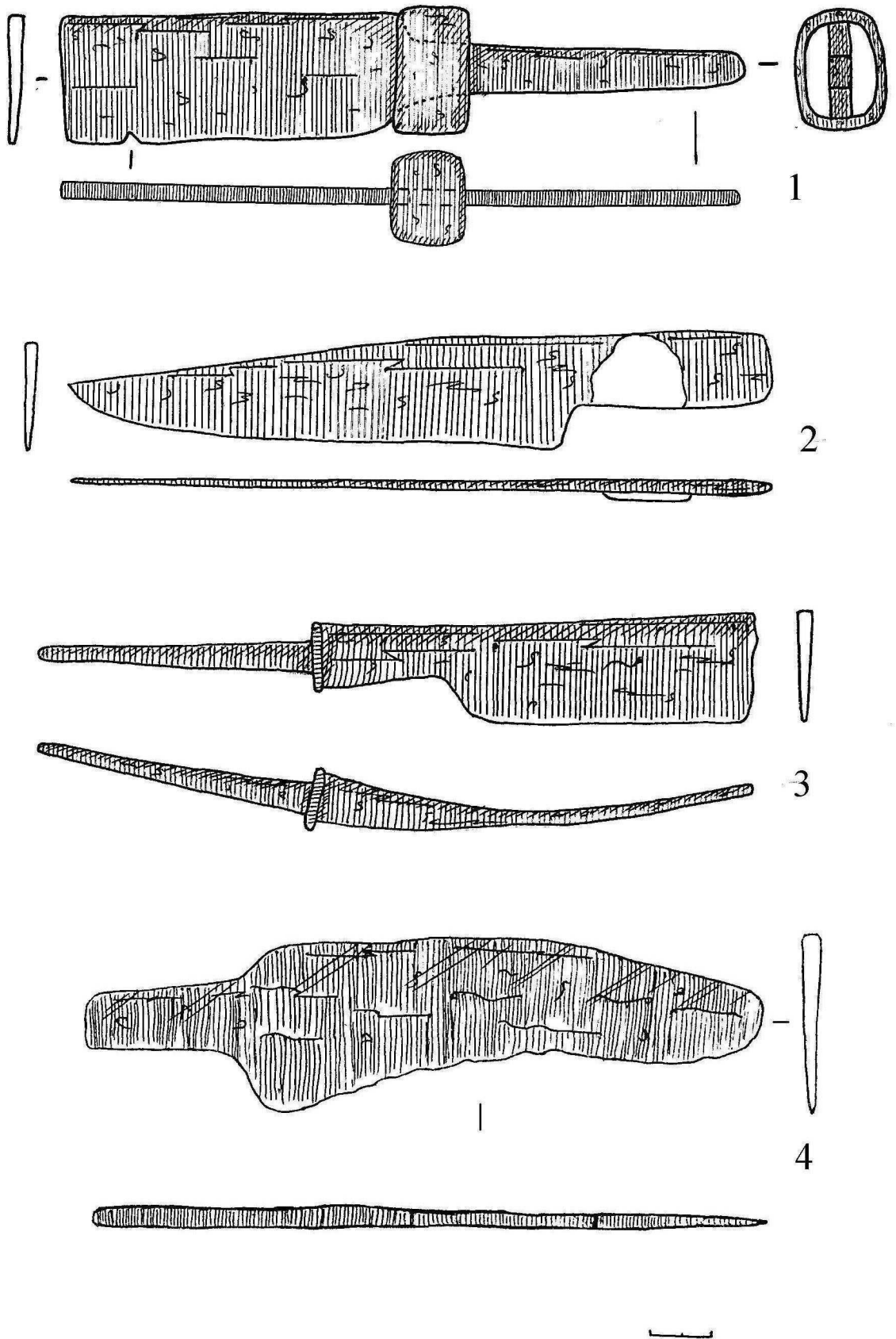

Рис. В.94. Залізні ножі з Цареборисова.

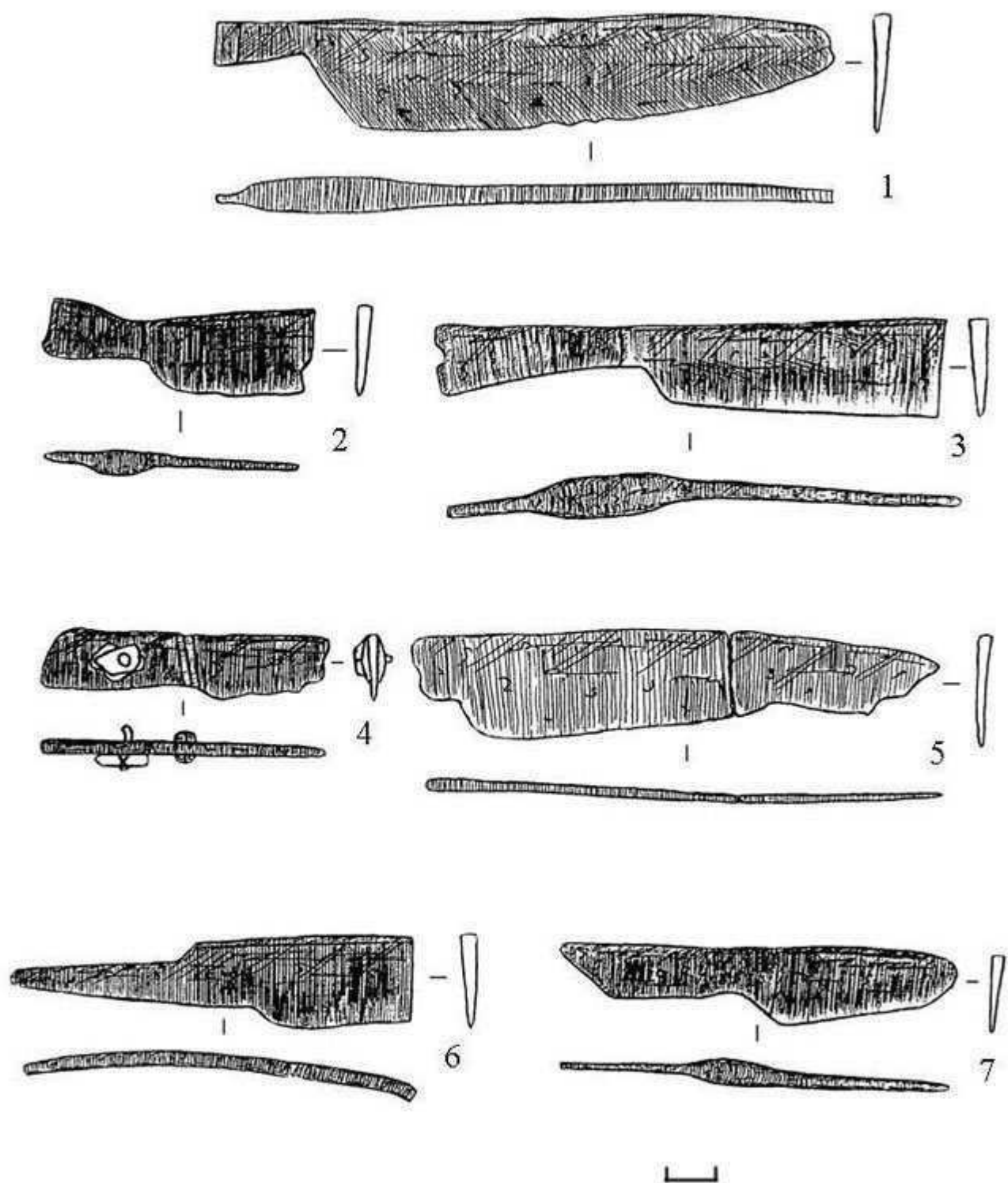

Рис. В.95. Залізні ножі з Цареборисова.

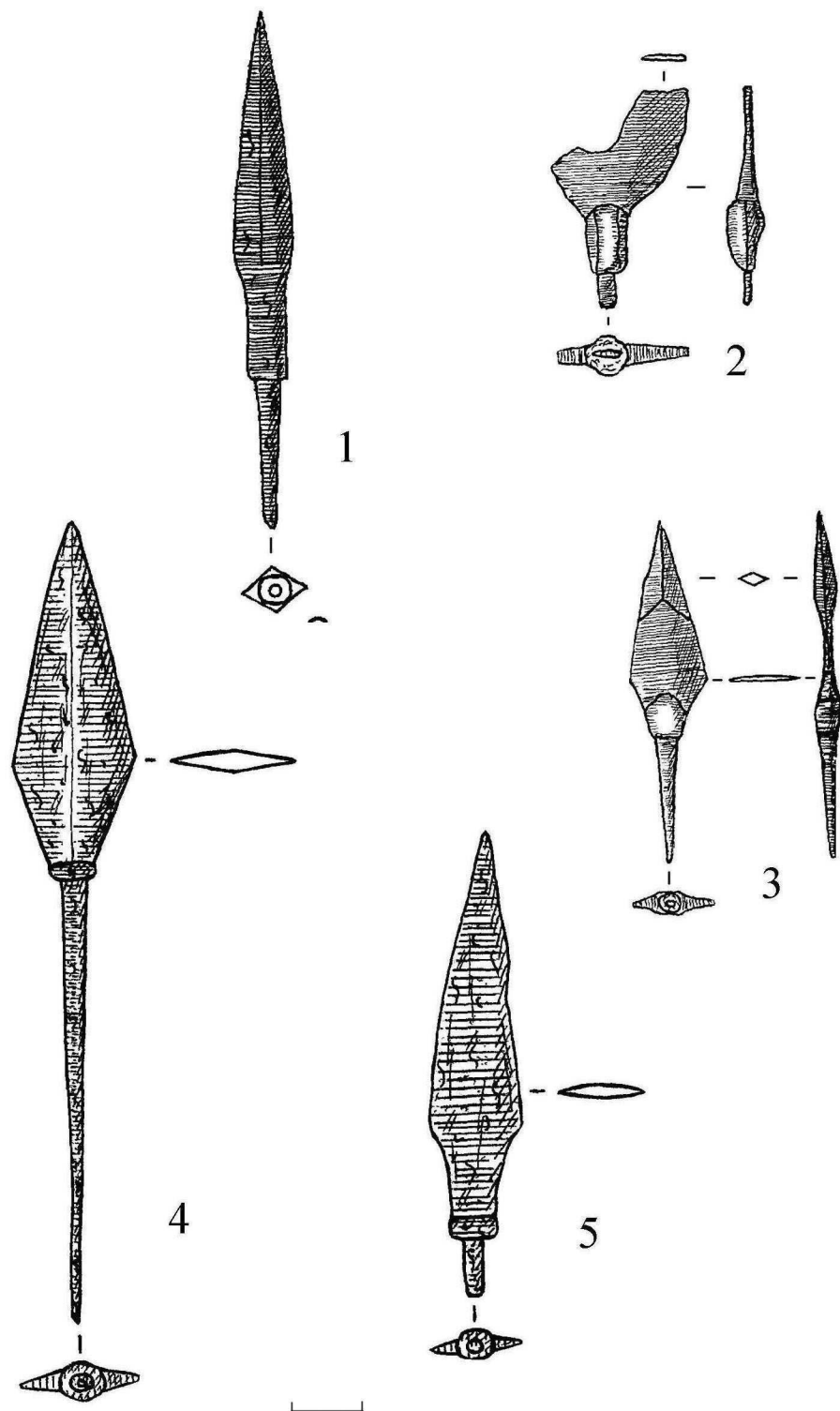

Рис. В.96. Залізні черешкові вістря стріл з Цареборисова.

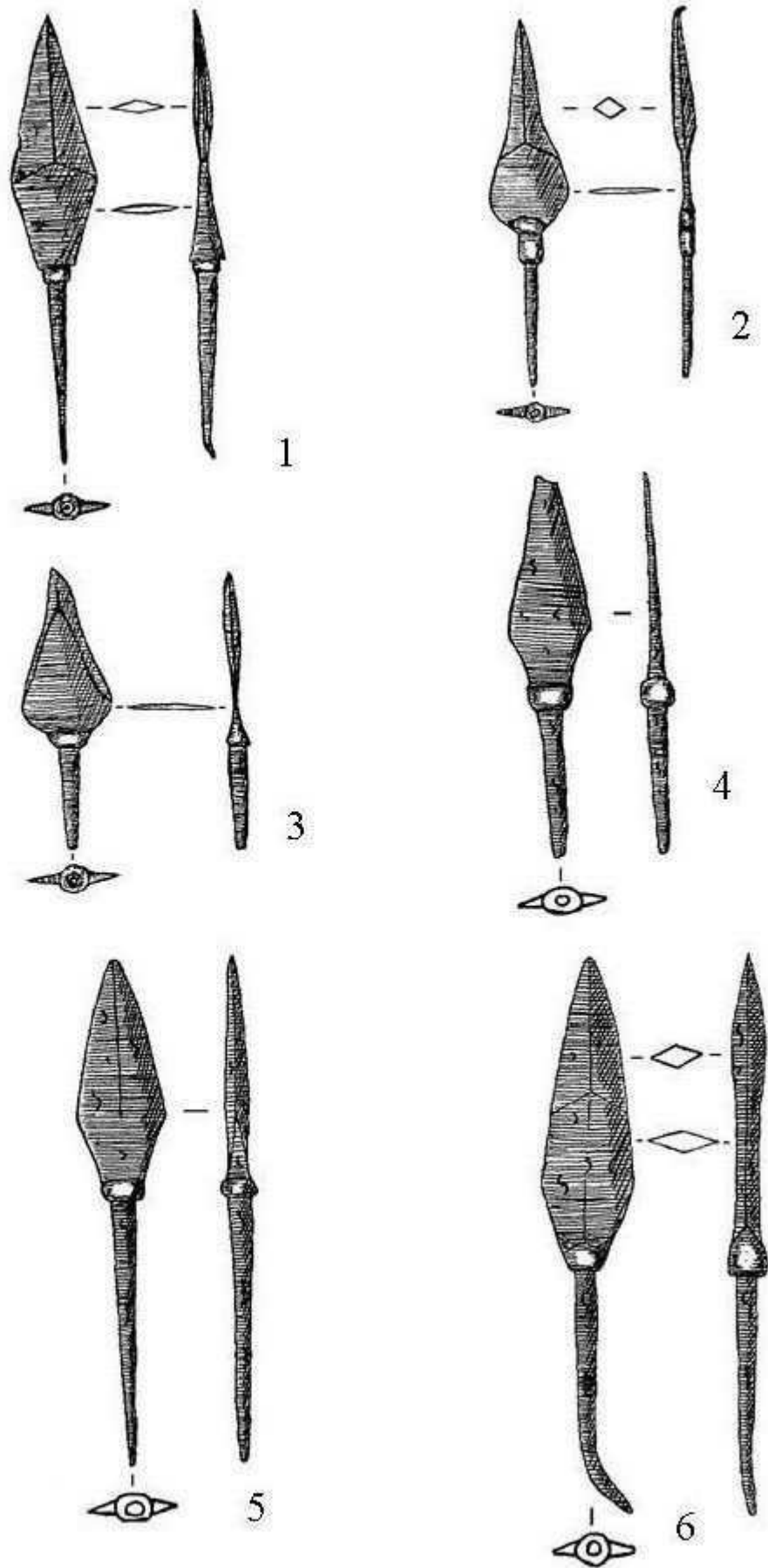

Рис. В. 97. Залізні черешкові вістря стріл з Цареборисова.

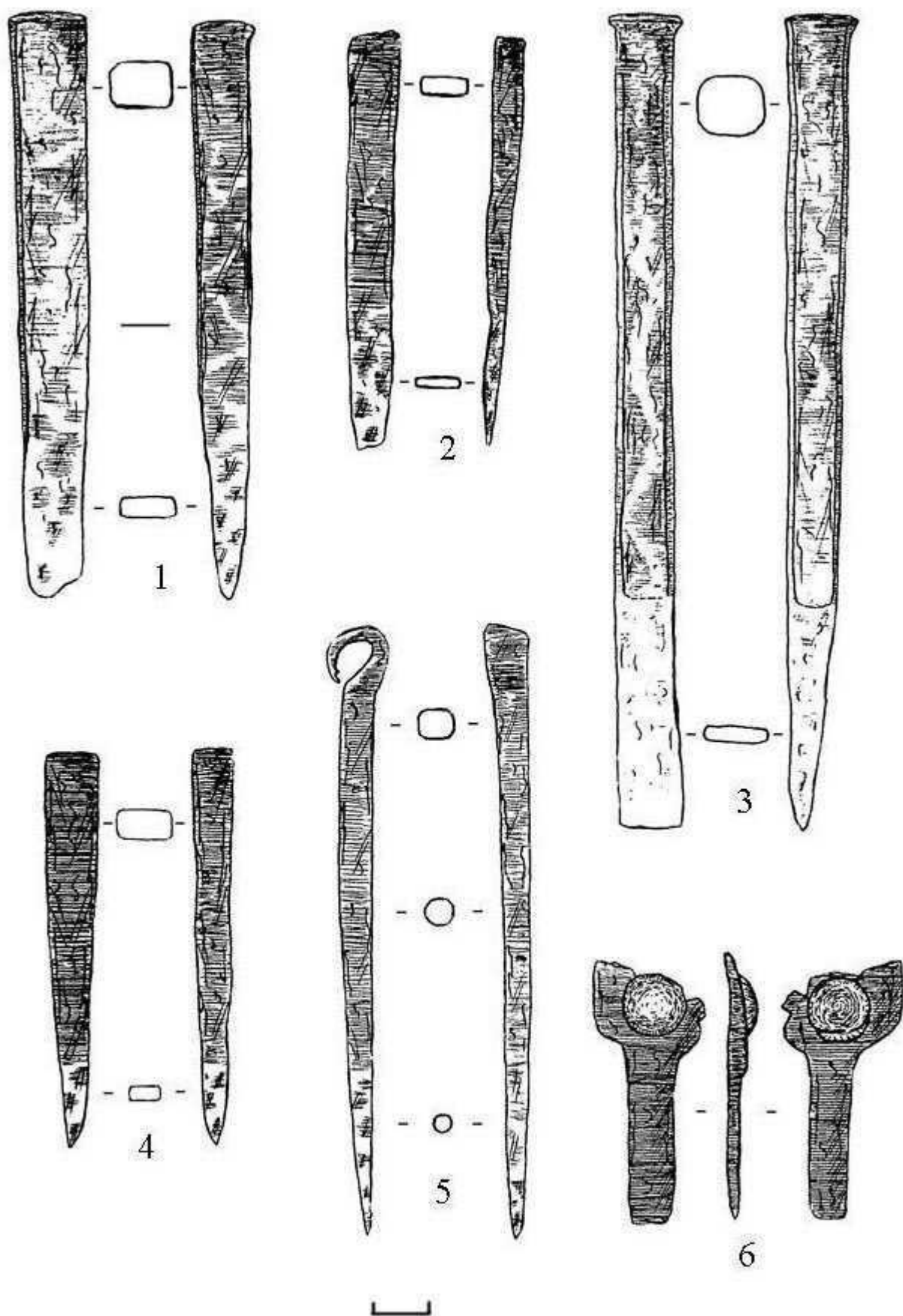

Рис. В. 98. Залізні знаряддя праці з Цареборисова.

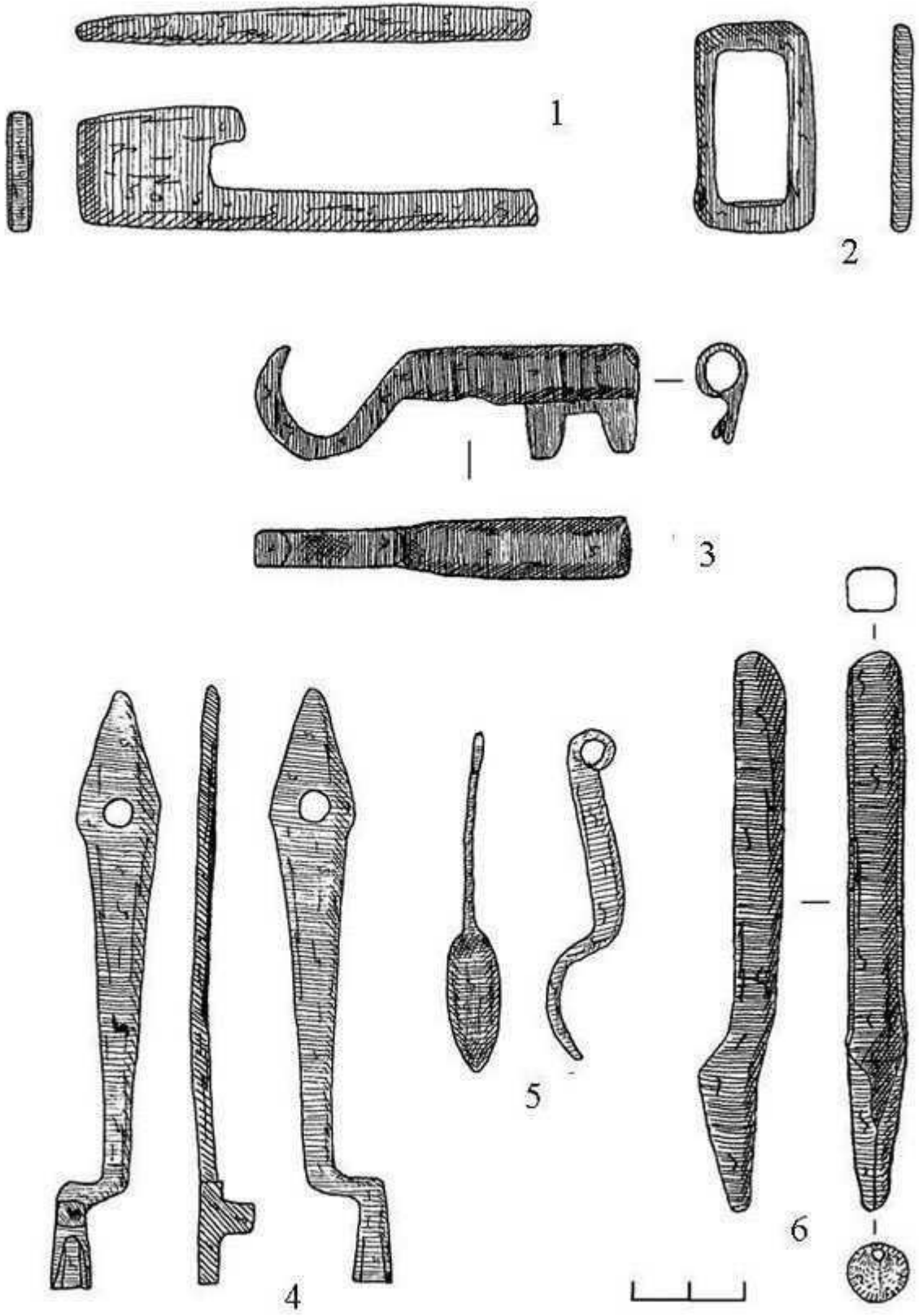

Рис. В. 99. Залізни вироби з Цареборисова.

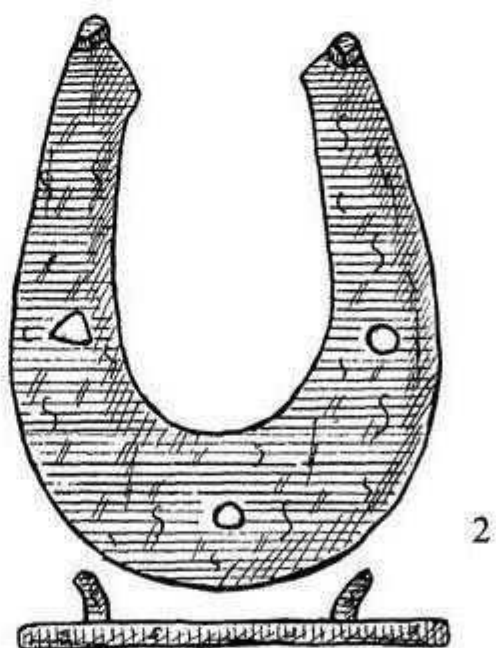
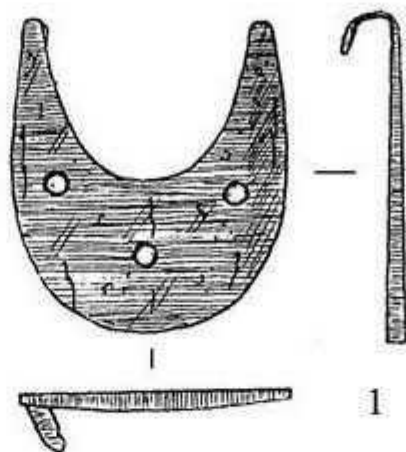

Рис. В.100. Залізні підкови з Цареборисова.

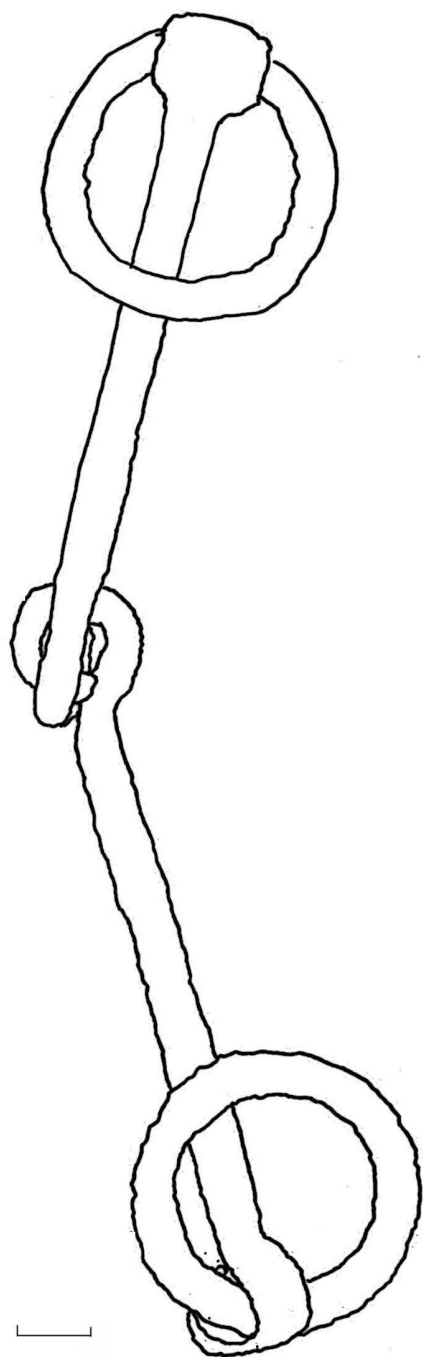

Рис. В.101.Залізні вудила з Цареборисова.

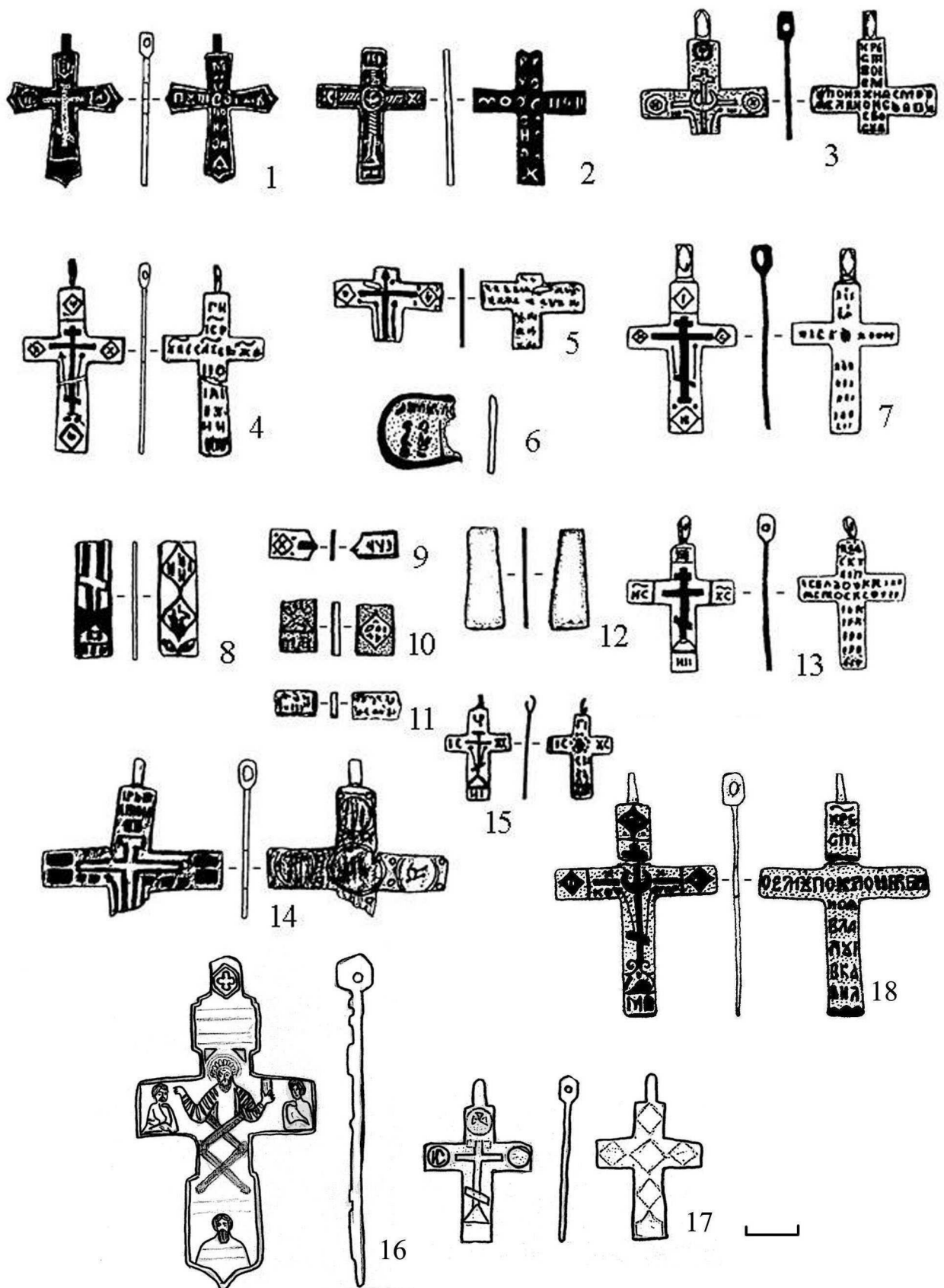

Рис.В.102.Мідні хрестики-гільники.
1-5, 7-17 – Цареборисів; 6, 18 – Валки.

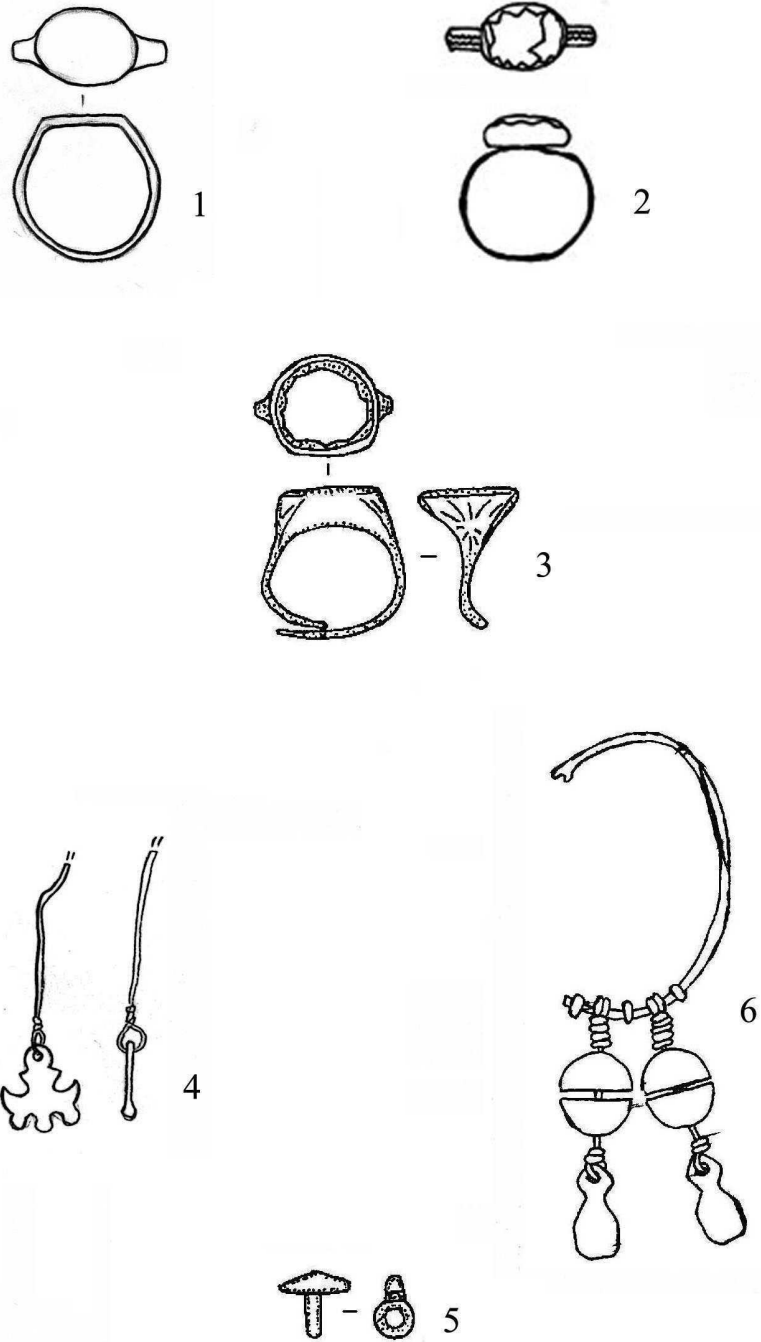

Рис. В.103. Прикраси та деталі одягу.
1-5 – Цареборисів; 6 – Харків.

1

2

Рис. В. 104. Хрести з Цареборисова.

1

2

3

Рис. В. 105. Хрести.
1 – Валки, 2 – Цареборисів, 3 – Харків.

1

2

Рис. В. 106. Прикраси з Цареборисова.
1 – каблучка, 2 – сережка.

1

2

Рис. В. 107. Бронзові прикраси.
1 – Харків, 2 – Цареборисів.

Рис. В. 108. Скляні вироби з Харкова.

Рис. В. 109. Скляні вироби з Харкова.

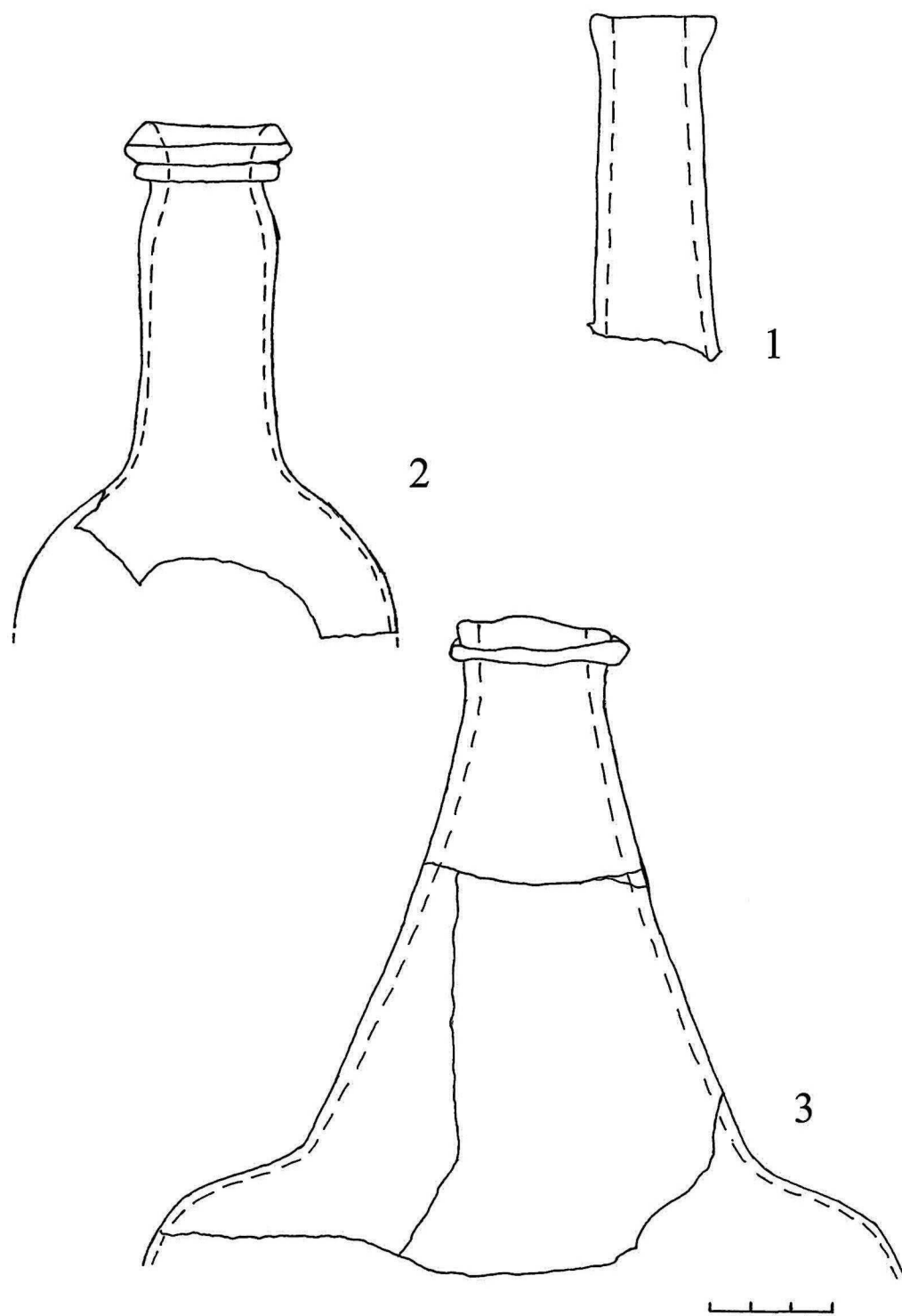

Рис. В. 110. Уламки верхніх частин скляних пляшок з Харкова.

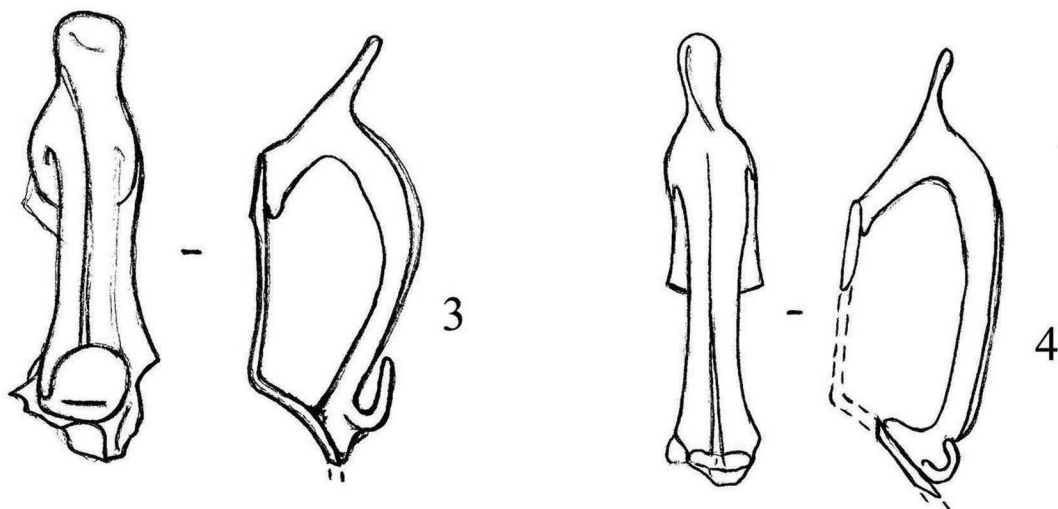
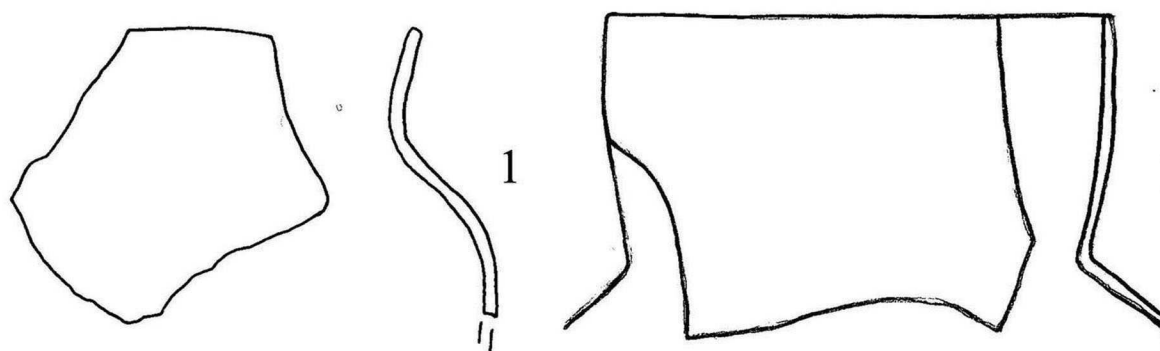

Рис. В. 111. Уламки скляного посуду з Цареборисова.

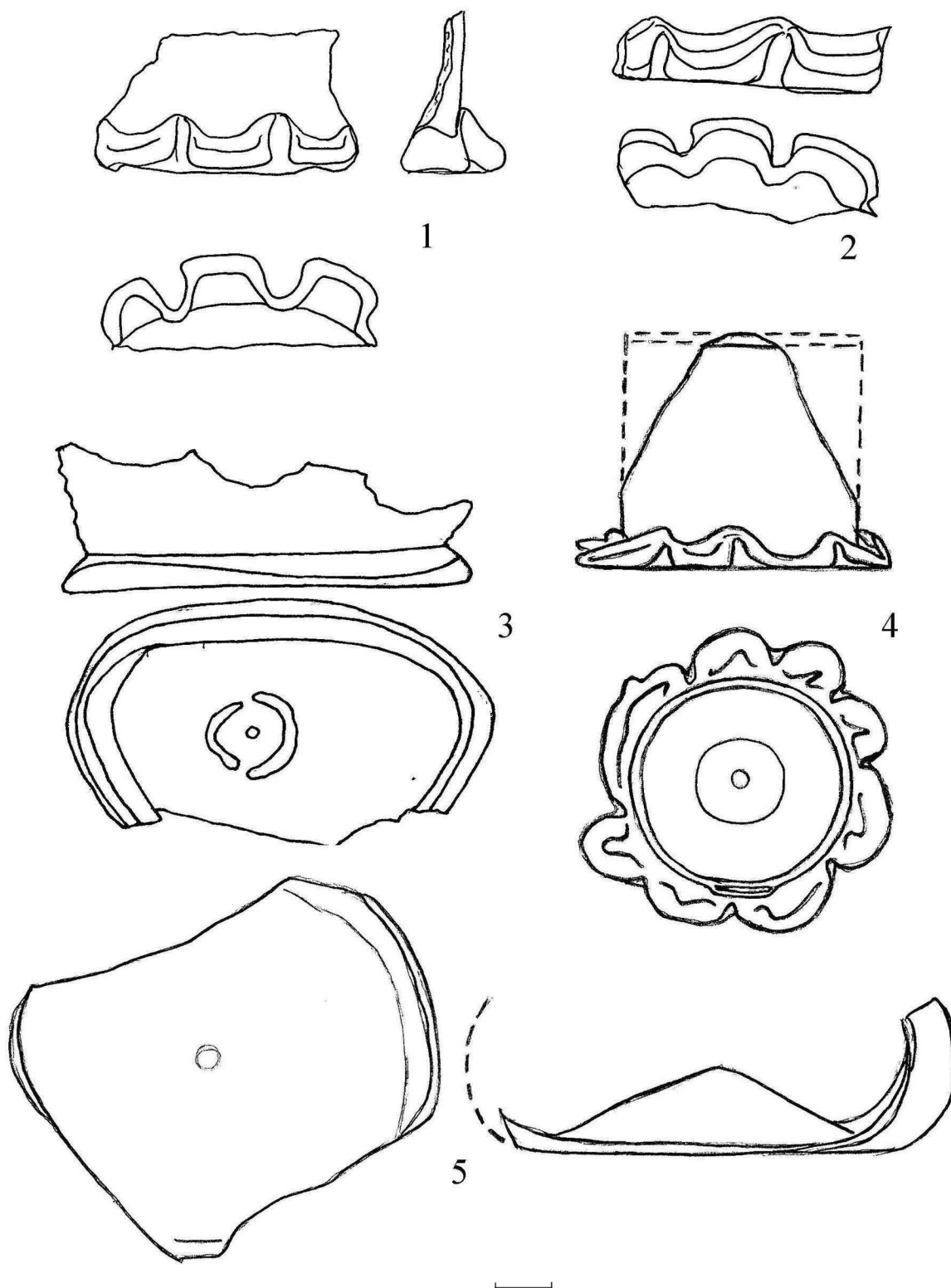

Рис. В. 112. Уламки донець скляного посуду з Цареборисова.

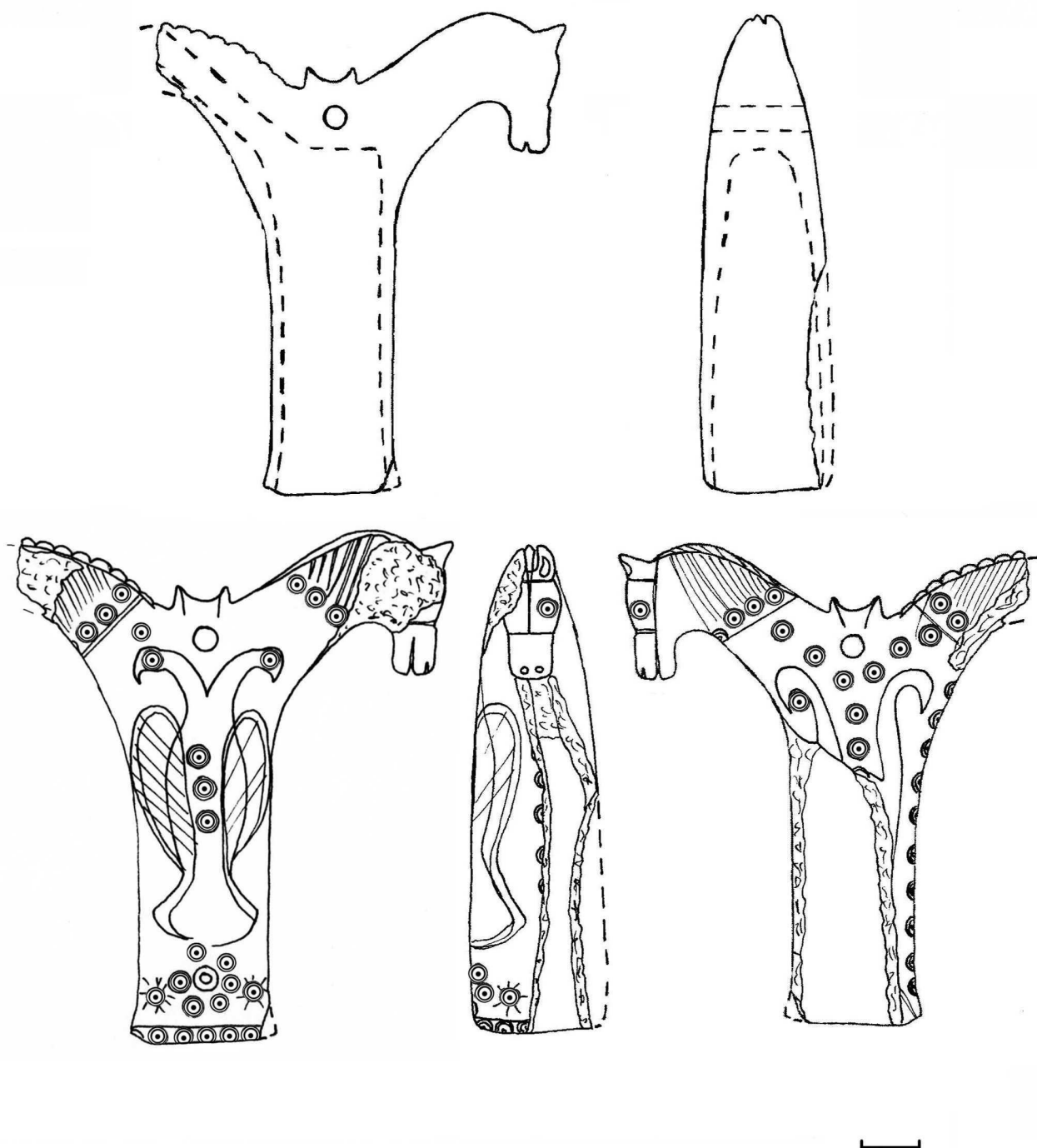

Рис. В. 113. Кістяна натруска для пороху з Харкова, вул. Квітки-Основ'яненка.

Рис. В.114. Кістяний двоскладний гудзик з Цареборисова.

Рис. В.115. Кістяний виріб з Цареборисова.

Рис.В.116. Кістяний виріб для плетіння сітей з Валківського (Можевського) острога.

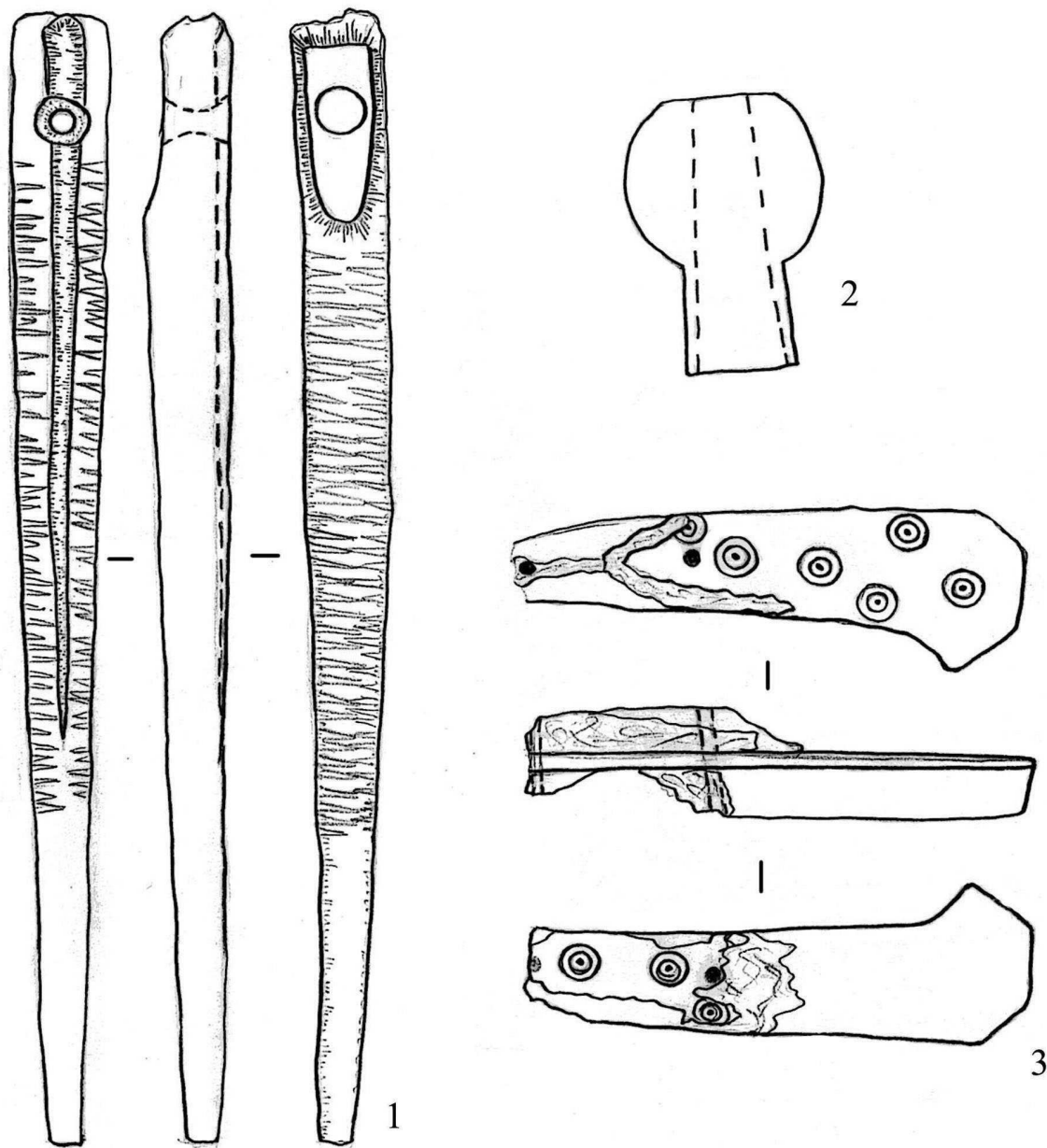
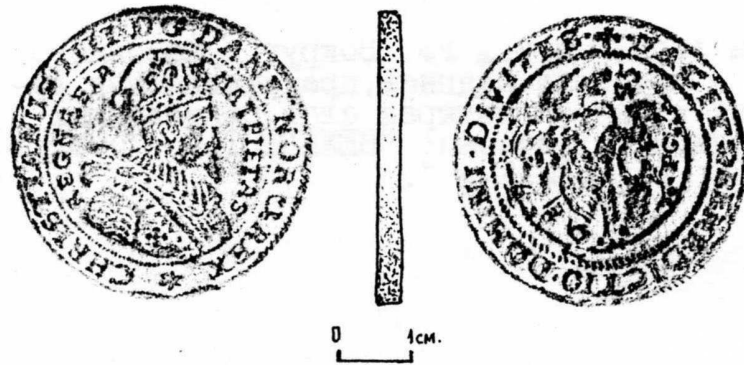

Рис. В.117. Кістяні вироби з Цареборисова.

Рис. В.118. Срібні диргеми Золотої Орди.
1 - поселення "Олешки", 2 - Харків, вул. Квітки-Основ'яненко.

Серебряный таллер датского короля Христиана IV, чеканки 1645 г. Обнаружен на огородах усадьбы в с. Пещаное Чугуевского р-на Харьковской обл. (между сс. Шестаково и Старый Салтов). В настоящее время находится в частной коллекции.

Диаметр монеты - 4,0 см, толщина - 0,3 см. Вес, к сожалению, не установлен. Монета отличной сохранности. На аверсе, в центре - портрет монарха в профиль, в ажурной короне, с кружевным воротником. Хорошо прослежены детали костюма и крест на груди - очевидно, орден. Видна также лента, завязанная бантом сзади. С двух сторон портрета - круговая надпись - "REGNA FIR MATRIETAS". Всё это изображение заключено в круг из мелких пуансонных точек, вокруг которого - надпись: "CHRISTIANUS IIII DG ANI * NOR & REX *".

На оборотной стороне - в центре, также окружённом пуансонными точками - изображение геральдического льва, опирающегося на окружающее его подобие виноградной лозы. Перед грудью льва цифры 1 и 6, а сзади него - 4 и 5, что составляет дату чеканки - 1645 г. У левой задней лапы - буквы RG. Вокруг пуансонного круга - круговая надпись, представляющая латинский девиз из четырёх слов, разделённых звездочками и точками: "BENEDICTIO · DOMINI · DIVITES · + · VACIT *".

Рис. В. 119. Срібний талер з с. Піщане Чугуївського району. Знахідка, рисунок та легенда А.О. Зорі.

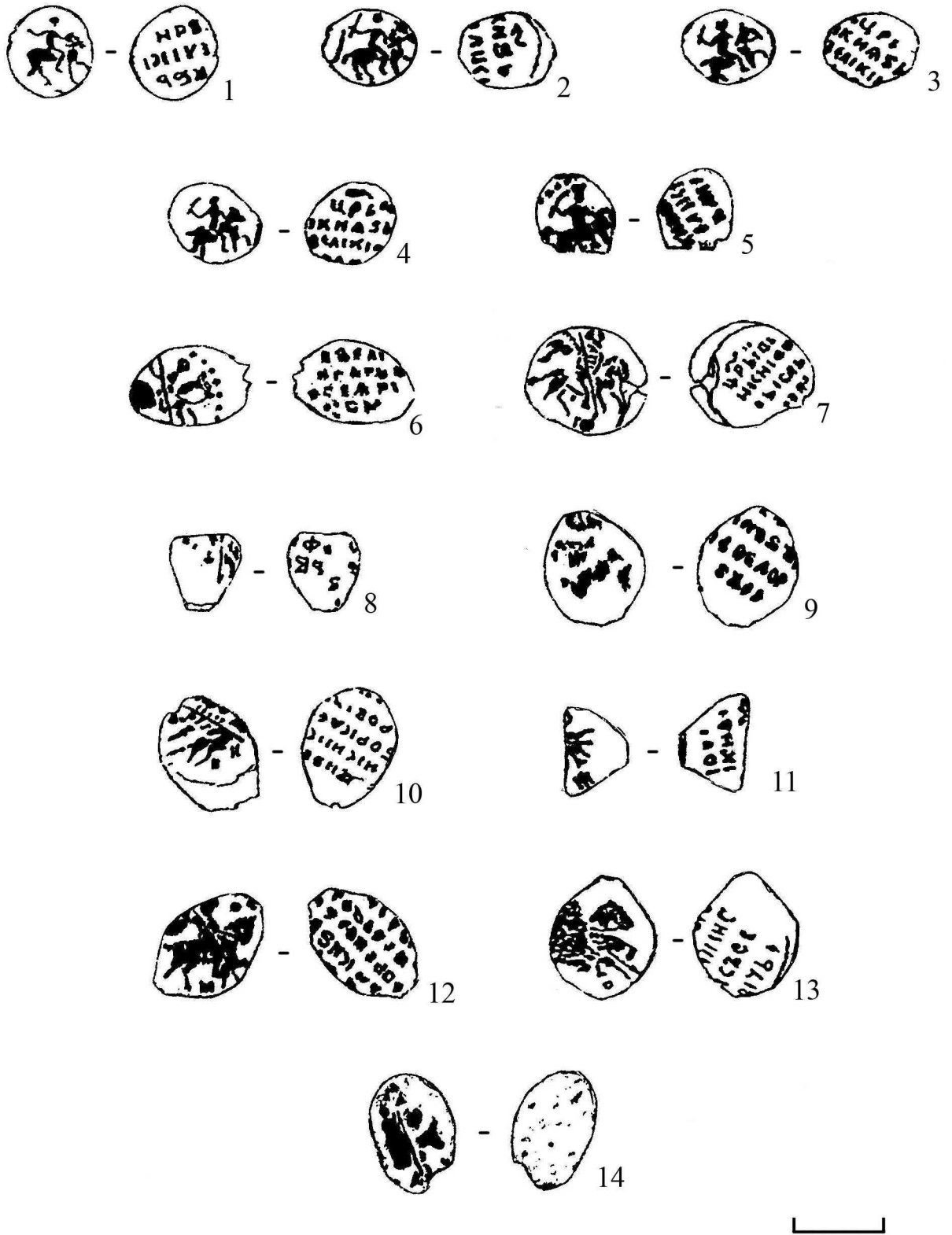

Рис. В. 120. Монети Московської держави з Цареборисова.

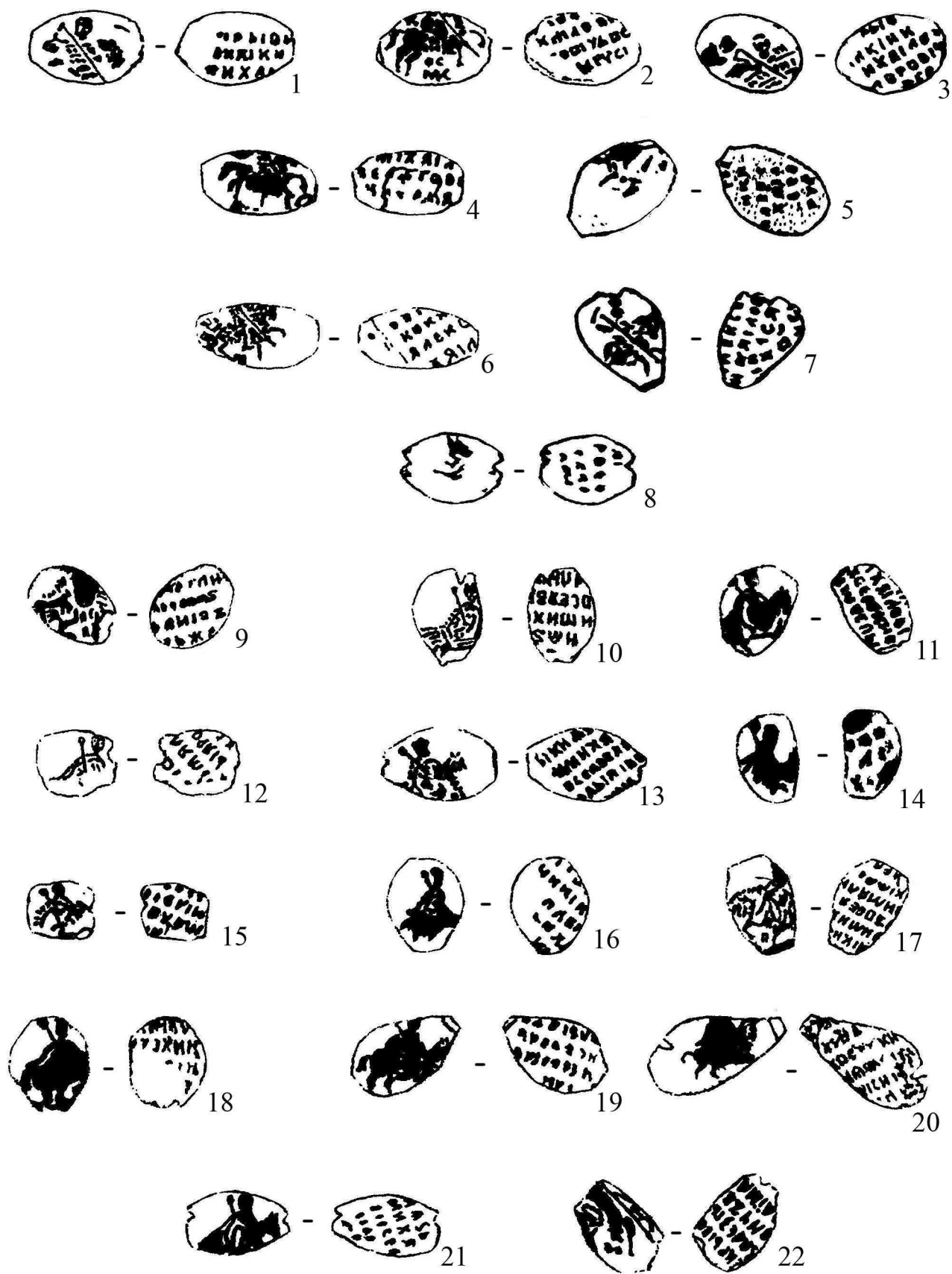

Рис. В.121. Монеты Московської держави з Царборисова.

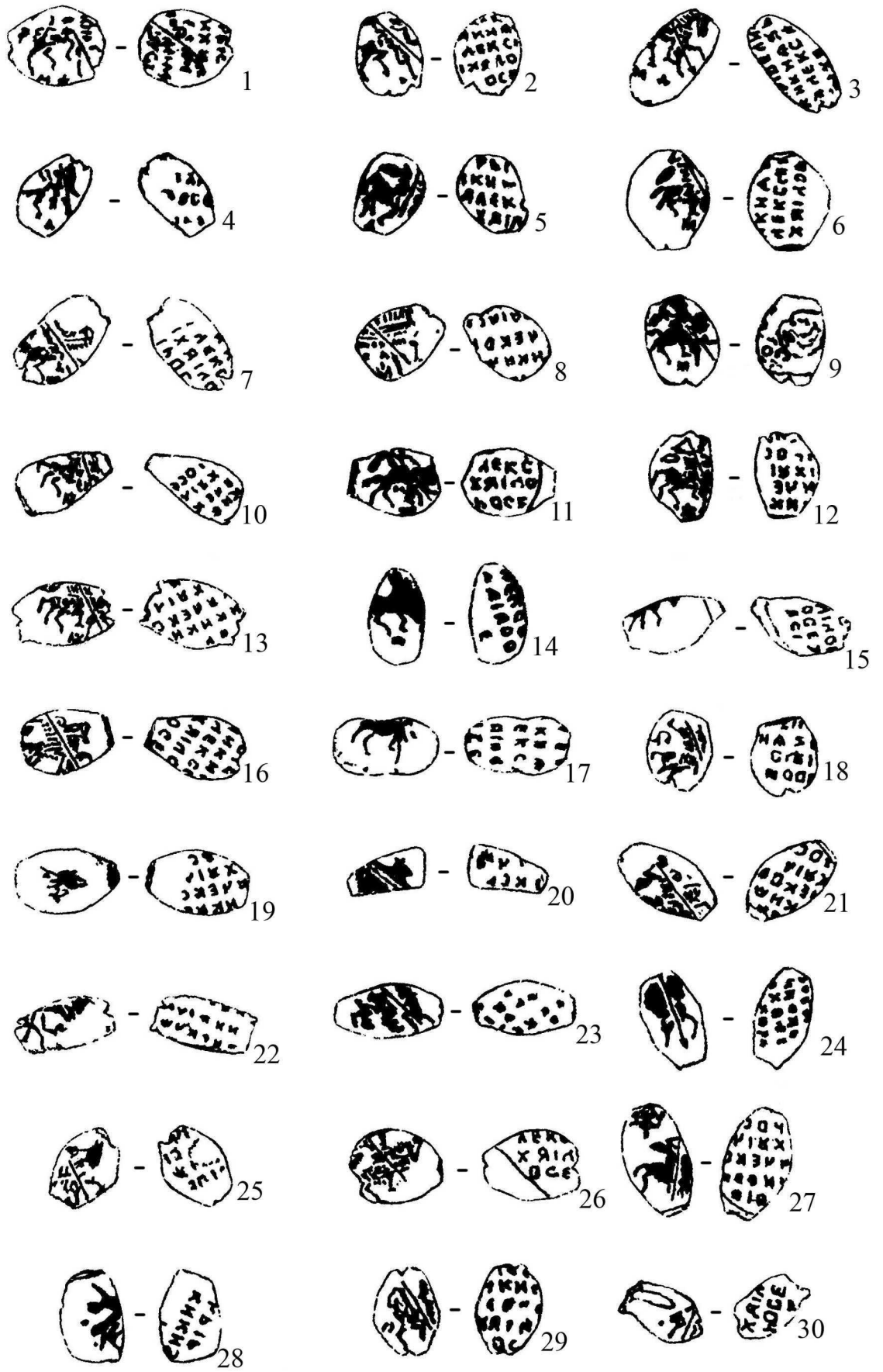

Рис. В.122. Монети Московської держави з Царєборисова.

Рис. В.123. Монети Московської держави з Цареборисова.

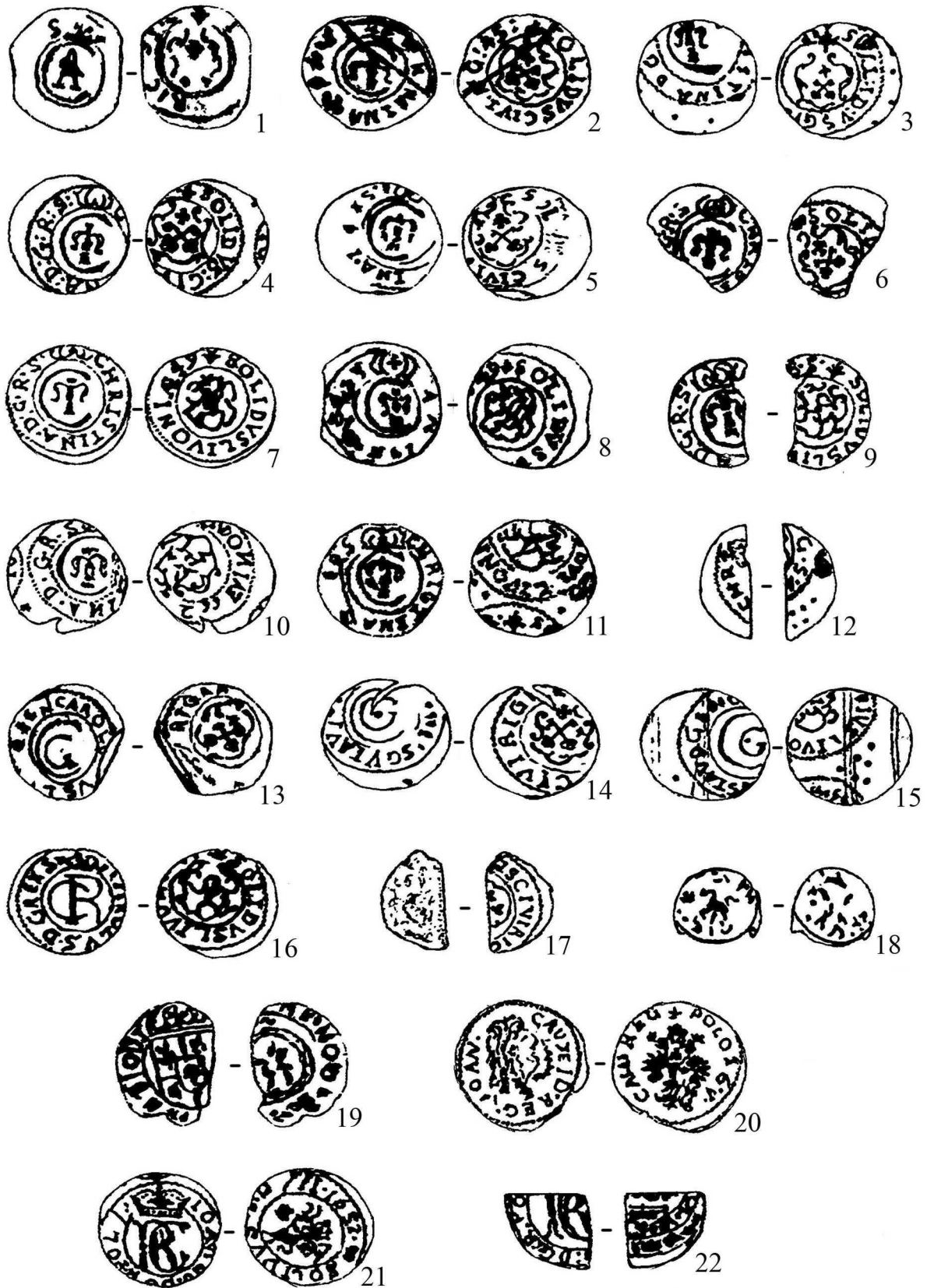

Рис. В.124. Монети західноєвропейських країн та Кримського ханства з Цареборисова.

1

2

3

4

5

Рис. В.125. Лускоподібні монети Московської держави XVI – XVII ст.

1

2

3

Рис. В.126. Російські монети XVIII ст.

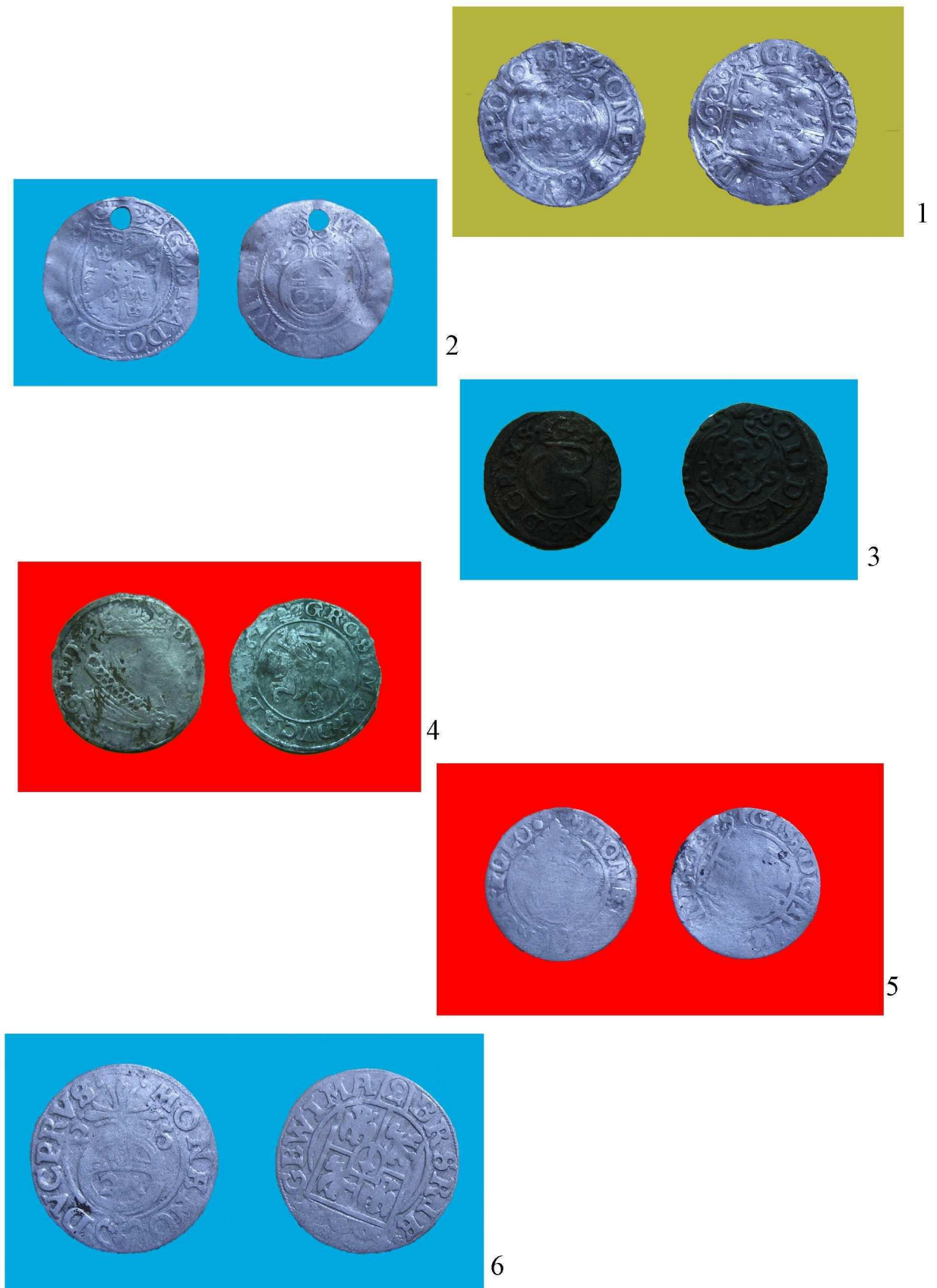

Рис. В.127. Західноєвропейські монети XVII ст.

Рис. В.128. Монети Кримського ханства та Передньої Азії.

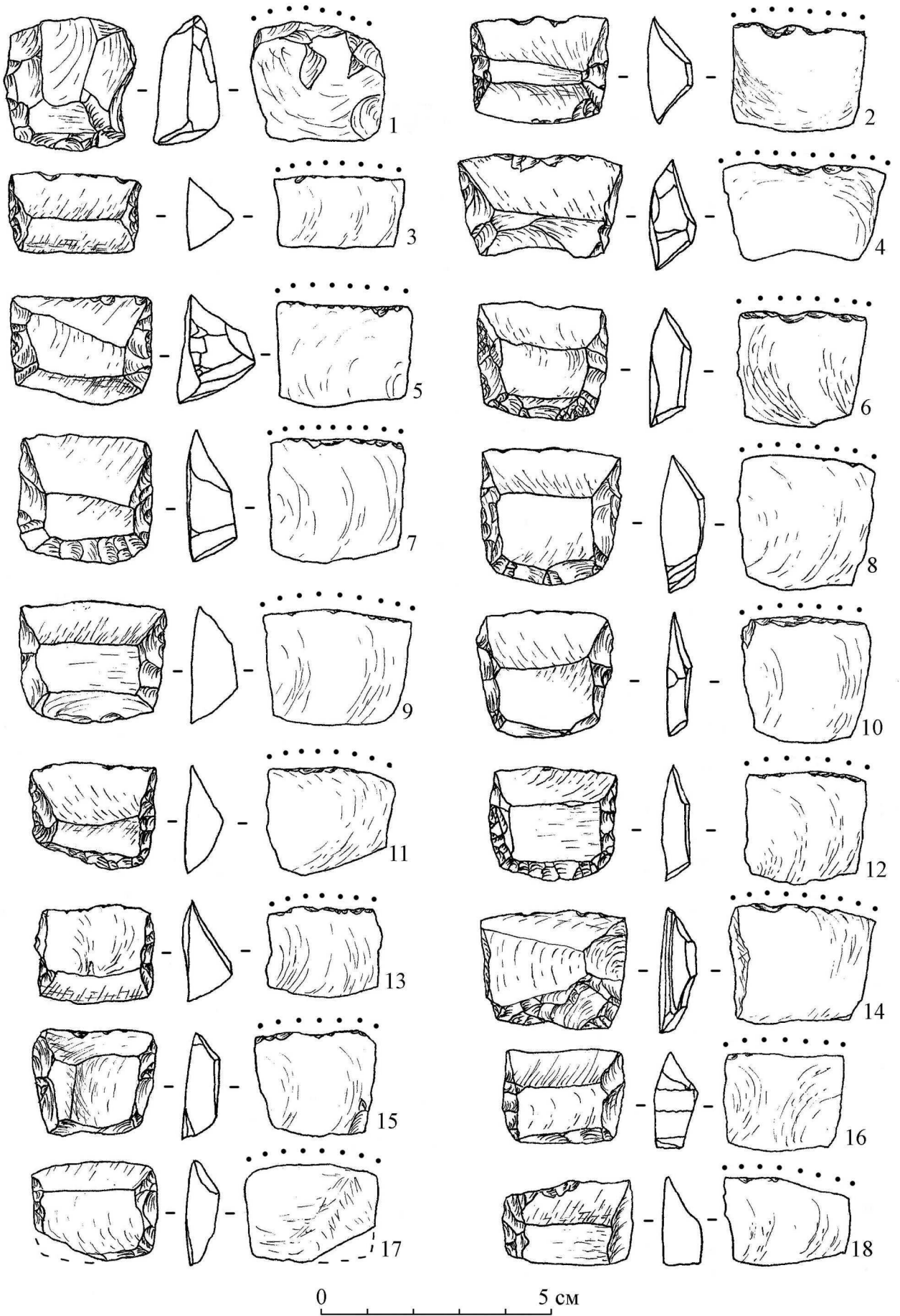

Рис. В. 129. Кремeneві рушничні мікроліти-вкладиші.

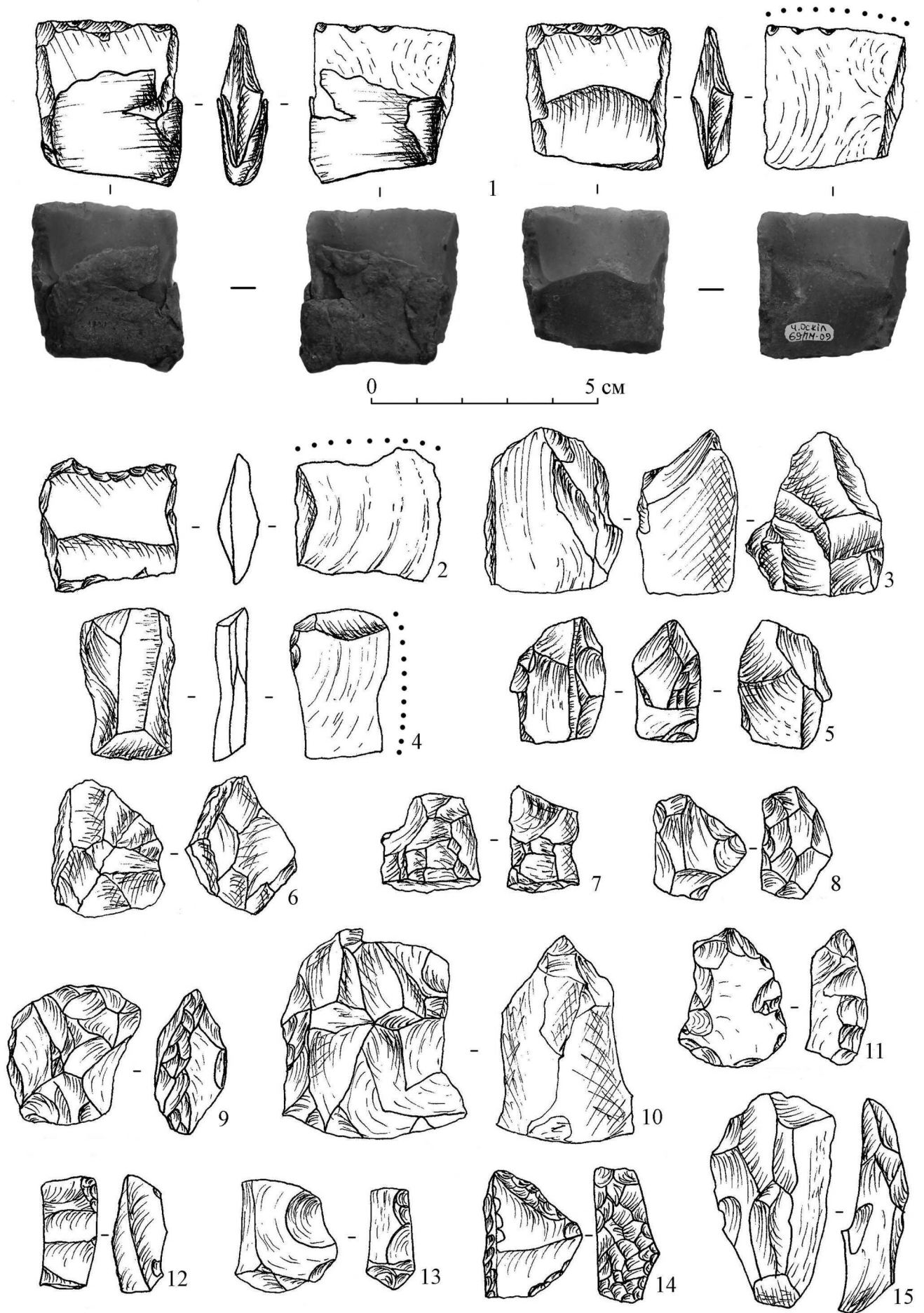

Рис. В. 130. Кременеві рушничні мікроліти-вкладиші та кременеві кресала.

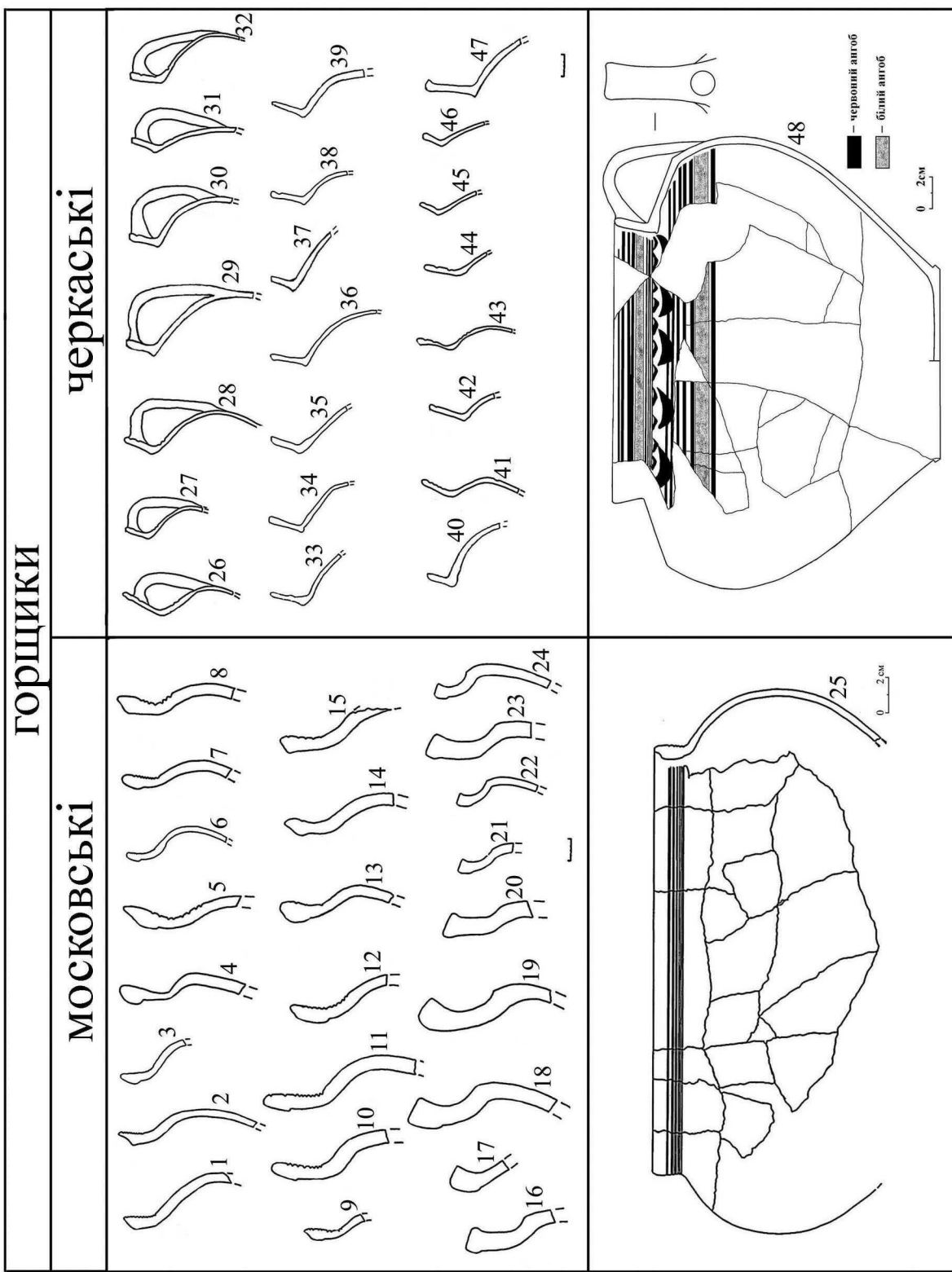

Рис. В.131. Порівняльна таблиця вінець горщиків московського та черкаського типу за І.В. Голубевою.

Культури козацької доби на Слобідській Україні

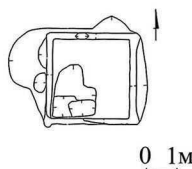
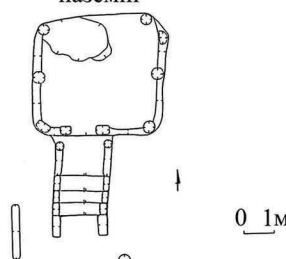
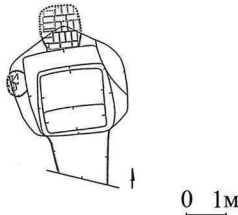
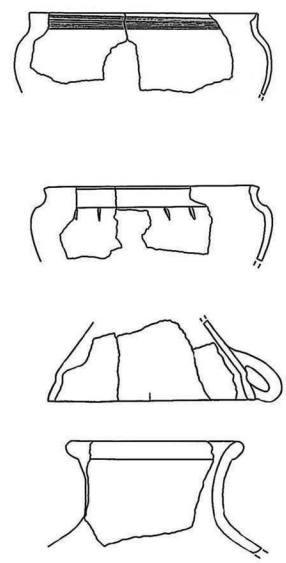
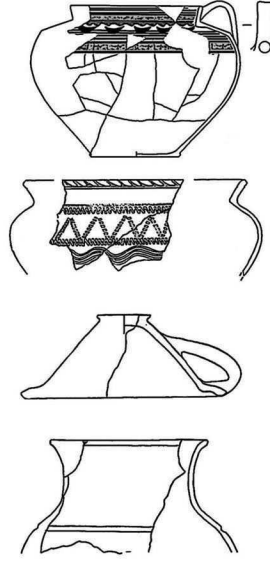

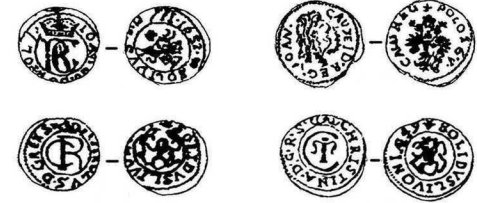
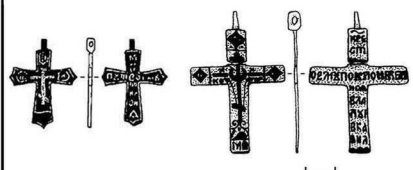
	МОСКОВСЬКА	черкаська
житла	<p>землянки</p> 	<p>наземні</p>
лазні		<p>відсутні</p> <hr/>
побутова кераміка		
монети		
хрести		<p>відсутні</p> <hr/>

Рис. В. 132. Порівняльна таблиця матеріальних культур на Слобожанщині козацької доби за І.В. Голубевою.

Додаток Д
Список ілюстрацій:

- Рис. В. 1. Шляхи на території Слобідської України.
- Рис. В. 2. Мапа Центральної Слобожанщини напередодні заселення, поч. XVII ст.
- Рис. В. 3. Мапа Центральної Слобожанщини на кінець XVII ст.
- Рис. В. 4. Мапа Центральної Слобожанщини 1765 р.
- Рис. В. 5. План м. Куп'янська.
- Рис. В. 6. План м. Ізюма.
- Рис. В. 7. План м. Богодухів.
- Рис. В. 8. План м. Балаклія.
- Рис. В. 9. План м. Печеніги.
- Рис. В. 10. Валківський (Можевський) острог.
1. Інструментальна зйомка С.І. Берестнева.
  - 2, 3. Реконструкції фортеці Є. Альбовського.
- Рис. В. 11. План центральної частини м. Харкова 60-х рр. XVIII ст. (за Д.І. Багалієм).
- Рис. В. 12. План м. Харкова 1787 року (за Д.І. Багалієм, Д.П. Міллером) з нанесенням археологічних розкопів.
- Рис. В. 13. Накладення контуру Харківської фортеці 60-х років XVIII ст. на сучасну карту міста.
- Рис. В. 14. План м. Чугуєва 1787 р. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст., Київ, 1991.
- Рис. В. 15. Фрагмент плану м. Чугуєва сер. XVIII ст. РДВІА Ф.349, оп. 43, спр. 1852.
- Рис. В. 16. План м. Чугуєва.

Рис. В. 17. Інструментальний план Цареборисівської фортеці із нанесенням розкопів.

Рис. В. 18. Плани Цареборисівської фортеці з посадами.

1. Супутникова зйомка Цареборисова та його околиць.
2. План фортеці на растровій топографічній основі.

Рис. В. 19. Аерофотознімки Цареборисівської фортеці.

1. Вид з північного сходу на дитинець.
2. Вид з південного заходу на дитинець та посад «А».

Рис. В. 20. Основні складові Української укріпленої лінії.

1. Схема п'ятикутної земляної фортеці за кресленням 1736 р.
2. Профіль валу та рову, основні характеристики.

Рис. В. 21. Українська укріплена лінія.

1. Супутникова зйомка залишку валу, що об'єднував фортеці, біля с. Василівське.
2. Петровська фортеця (фото К.Ю. Пеляшенка).
3. Олексіївська фортеця (фото К.Ю. Пеляшенка).

Рис. В. 22. Фортеці Української укріпленої лінії. Аерофотозйомка.

1. Орловська фортеця.
2. Іоанівська фортеця.

Рис. В. 23. План та розріз житла № 1 (яма № 24) з Верхнього Салтова, за В.В. Колодою.

Рис. В. 24. План та розрізи житла № 2 (яма № 36) з Верхнього Салтова, за В.В. Колодою.

Рис. В. 25. План та розрізи житла № 3 (яма № 38) з Верхнього Салтова, за В.В. Колодою.

Рис. В. 26. Житло № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

1. Стратиграфія центральної бровки, що ілюструє два періоди існування фортеці.
2. Фіксація дощаного облицювання стін землянки.

Рис. В. 27. Житло-землянка Цареборисівської фортеці. Житло № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.).

Рис. В. 28. План та розрізи житла № 5 (яма № 5, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 29. Житло № 6 (яма № 8, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 30. План та розрізи житла № 6 (яма № 8, розкоп № 4, 2007 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 31. Житло № 7 (ями №№ 5 та 6, розкоп № 5, 2009 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 32. План та розрізи житла № 7 (ями №№ 5 та 6, розкоп № 5, 2009 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 33. Житло № 8 (яма № 10, розкоп № 2, 2007 р.) Чугуївської фортеці (за Г.Є. Свистуном).

Рис. В. 34. Житло № 9 (яма № 11, розкоп № 2, 2007 р.) Чугуївської фортеці (за Г.Є. Свистуном).

Рис. В. 35. Житло № 10 (яма № 1, розкоп № 3, 2005 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 36. План та стратиграфія житла № 10 (яма № 1, розкоп № 3, 2005 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 37. Житло № 11 (яма № 4, озкоп № 4, 2006 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 38. План та розріз житла № 11 (яма № 4, розкоп № 4 2006 р.) Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 39. Порівняльна таблиця московських (російських) та черкаських (українських) жител Цареборисівської фортеці.

Рис. В. 40. Графічна реконструкція житла № 3 верхньосалтівського поселення.

Рис. В. 41. Виробничий комплекс № 1 із горном з Цареборисова.

Рис. В. 42. Стадії розчистки горну виробничого комплексу № 1 з виплавки свинцю з Цареборисова.

Рис. В. 43. План та розрізи виробничого комплексу № 1 із горном з Цареборисова.

Рис. В. 44. Виробничий комплекс № 2 із горном з Цареборисова.

Рис. В. 45. Стадії розчистки горну у виробничому комплексі № 2 Цареборисова.

Рис. В. 46. План та розрізи виробничого комплексу № 2 із горном з Цареборисова.

Рис. В. 47. Лазня з Цареборисова.

1 – піч, викладена цеглою, 2 – піч, після вибору цегли, 3 – піч з камінням, 4 – загальний вигляд.

Рис. В. 48. План та розрізи лазні з Цареборисова.

Рис. В. 49. Гончарний горщик світлого кольору з ангобовим орнаментом (барботином) черкаського типу. М. Харків, вул. Сумська, 10.

Рис. В. 50. Верхні частини гончарних горщиків світлого кольору з ангобовим орнаментом (розпискою) черкаського типу.

1-9 – Цареборисів; 10-19 – Верхній Салтів.

Рис. В. 51. Верхні частини гончарних горщиків світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (розпискою) черкаського типу з верхньосалтівського поселення.

Рис. В. 52. Верхні частини димлених гончарних горщиків з рельєфним орнаментом з Цареборисова.

Рис. В. 53. Верхні частини димлених гончарних горщиків з рельєфним орнаментом черкаського типу.

1-5, 7, 8, 10-20 – Верхній Салтів; 6, 9 – Цареборисів.

Рис. В. 54. Гончарні полумиски.

1, 3 – Харків; 2, 4, 5, 6 – Верхній Салтів.

Рис. В. 55. Гончарні покришки.

1, 2 – Харків; 3-7 – Верхній Салтів.

Рис. В. 56. Гончарні покоришки з Цареборисова.

Рис. В. 57. Гончарні глечики.

1 – Стара Покровка; 2-4 – Харків; 5-12 – Верхній Салтів; 13-17 – Цареборисів.

Рис. В. 58. Верхні частини гончарних макітер з Верхнього Салтова.

Рис. В. 59. Гончарні кухлі.

1-5 – Верхній Салтів; 6 – Мохнач.

Рис. В. 60. Гончарні горщики московського типу з ніші житла Цареборисова.

1, 3 – виготовлені в Цареборисові; 2, 4 – привезені до Цареборисова.

Рис. В. 61. Верхні частини гончарних горщиків московського типу з Цареборисова.

Рис. В. 62. Вінця гончарних горщиків московського типу з Цареборисова.

Рис. В. 63. Теракотова коробчаста кахля з Верхнього Салтова.

Рис. В. 64. Теракотова коробчаста кахля з Верхнього Салтова.

Рис. В. 65. Теракотова коробчаста кахля з Верхнього Салтова.

Рис. В. 66. Теракотова коробчаста кахля з Верхнього Салтова.

Рис. В. 67. Графічна реконструкція теракотової коробчастої кахлі з Цареборисова.

Рис. В. 68. Графічна реконструкція теракотової коробчастої кахлі з Цареборисова.

Рис. В. 69. Графічна реконструкція сюжету теракотової коробчастої кахлі з Цареборисова.

Рис. В. 70. Теракотова коробчаста кахля з Харкова, вул. Примерівська.

Рис. В. 71. Теракотова коробчаста кахля з Харкова, вул. Професорська.

Рис. В. 72. Графічні реконструкції теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

Рис. В. 73. Графічні реконструкції теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

Рис. В. 74. Графічна реконструкція теракотових коробчастих кахлів з Мохнача.

Рис. В. 75. Теракотові кахлі з Мохнача.

Рис. В. 76. Графічна реконструкція теракотових коробчастих кахлів з Верхнього Салтова.

Рис. В. 77. Теракотова коробчаста лицьова кахля з Харкова.

Рис. В. 78. Теракотова лицьова коробчаста кахля з Харкова.

Рис. В. 79. Теракотова карнизна кутова кахля з Харкова.

Рис. В. 80. Теракотова кутова карнизна кахля з Харкова.

Рис. В. 81. Теракотова карнизна кутова кахля з Харкова.

Рис. В. 82. Теракотова карнизна коробчаста кахля з Харкова.

Рис. В. 83. Уламки кахлів, виготовлених з єдиної матриці з Харкова.

Рис. В. 84. Дрібна керамічна пластика, іграшки-свистунці.

1, 3-5 – Верхній Салтів; 2 – Харків.

Рис. В. 85. Дрібна керамічна пластика з Цареборисова.

Рис. В. 86. Глиняні грузила з Цареборисова.

Рис. В. 87. Керамічні люльки.

1 – Мохнач; 2-4 - Верхній Салтів.

Рис. В. 88. Керамічні люльки.

1, 3 – Харків; 2 – Стара Покровка.

Рис. В. 89. Дрібна керамічна пластика.

1 – вул. Клочківська, 8 у м. Харкові.

2 – Валківська фортеця (Можевський острог).

Рис. В. 90. Знахідки вогнепальної зброї з Цареборисова.

Рис. В. 91. Залізні гарматні ядра з Цареборисова.

Рис. В. 92. Предмети вогнепальної та металюї зброї з Цареборисова.

Рис. В. 93. Знаряддя для висікання вогню з Цареборисова.

1 – кремій в свинцевій оправі; 2 – кремій; 3 – залізне кресало.

Рис. В. 94. Залізні ножі з Цареборисова.

Рис. В. 95. Залізні ножі з Цареборисова.

Рис. В. 96. Залізні черешкові вістря стріл з Цареборисова.

Рис. В. 97. Залізні черешкові вістря стріл з Цареборисова.

- Рис. В. 98. Залізні знаряддя праці з Цареборисова.
- Рис. В. 99. Залізні вироби з Цареборисова.
- Рис. В. 100. Залізні підкови з Цареборисова.
- Рис. В. 101. Залізні вудила з Цареборисова.
- Рис. В. 102. Мідні хрестики-тільники.
1-5, 7-17 – Цареборисів; 6, 18 – Валки.
- Рис. В. 103. Прикраси та деталі одягу.
1-5 – Цареборисів; 6 – Харків.
- Рис. В. 104. Хрести з Цареборисова.
- Рис. В. 105. Хрести.
1 – Валки, 2 – Цареборисів, 3 – Харків.
- Рис. В. 106. Прикраси з Цареборисова.
1 – каблучка, 2 – сережка.
- Рис. В. 107. Бронзові прикраси.
1 – Харків, 2 – Цареборисів.
- Рис. В. 108. Скляні вироби з Харкова.
- Рис. В. 109. Скляні вироби з Харкова.
- Рис. В. 110. Уламки верхніх частин скляних пляшок з Харкова.
- Рис. В. 111. Уламки скляного посуду з Цареборисова.
- Рис. В. 112. Уламки донець скляного посуду з Цареборисова.
- Рис. В. 113. Кістяна натруска з Харкова, вул. Квітки-Основ'яненка.
- Рис. В. 114. Кістяний двоскладний гудзик з Цареборисова.
- Рис. В. 115. Кістяний виріб з Цареборисова.
- Рис. В. 116. Кістяний виріб для плетіння сітей з Валківського (Можевського) острога.
- Рис. В. 117. Кістяні вироби з Цареборисова.
- Рис. В. 118. Срібні диргеми Золотої Орди.
1 – поселення «Олешки», 2 – Харків, вул. Квітки-Основ'яненко.
- Рис. В. 119. Срібний талер з с. Піщане Чугуївського району. Знахідка, рисунок та легенда А.О. Зорі.

Рис. В. 120. Монети Московської держави з Цареборисова.

Рис. В. 121. Монети Московської держави з Цареборисова.

Рис. В. 122. Монети Московської держави з Цареборисова.

Рис. В. 123. Монети Московської держави з Цареборисова.

Рис. В. 124. Монети західноєвропейських країн та Кримського ханства з Цареборисова.

Рис. В. 125. Лускоподібні монети Московської держави XVI – XVII ст.

Рис. В. 126. Російські монети XVIII ст.

Рис. В. 127. Західноєвропейські монети XVII ст.

Рис. В. 128. Монети Кримського ханства та Передньої Азії.

Рис. В. 129. Кременеві рушничні мікроліти-вкладиші.

Рис. В. 130. Кременеві рушничні мікроліти-вкладиші та кременеві кресала.

Рис. В. 131. Порівняльна таблиця вінець горщиків московського та черкаського типу за І.В. Голубевою.

Рис. В. 132. Порівняльна таблиця матеріальних культур на Слобожанщині козацької доби за І.В. Голубевою.

Додаток Ж

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алферова Г. В. Русские города XVI-XVII веков / Г. В. Алферова ; Ин-т ист. СССР АН СССР ; ЦНИИ теории и истории архитектуры. М. : Стройиздат, 1989. – 216 с.
2. Альбовский Е. Валки, украинный город Московского государства : к 350-летию Валок / Е. Альбовский. – Х.: Фолио, 1993. – 54 с.
3. Альбовский Е. А. Харьковские казаки : вторая половина XVII ст. (по архивным источникам) : Т. 1, кн. 1 / Е. А. Альбовский . – Х. : Харьковск. частн. музей гор. усадьбы, 2005. – 200 с.
4. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. – Л. : «Печатный двор» имени А. М. Горького, 1937. – 309 с.
5. Археологія доби українського козацтва XVII-XVIII ст.: навч. посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.
6. Бабенко В. А. Древне-салтовские придонецкие окраины Южной России / В. А. Бабенко // Тр. XII Археологического съезда в Харькове. – Х., 1905. – Т. 1. – С. 434-465.
7. Багaley Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багaley. – М : Изд-во имп. о-ва ист. древностей российских при Моск. ун-те, 1887. – 614 с.
8. Багaley Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багaley // Тр. XII Археологического съезда. – Х., 1905. – Т. 1. – С. 1-97.
9. Багaley Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905) : в 2 т. Т. 1 / Д. И. Багaley, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х. : Б. и., 1993. – 572 с.

10. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI – XVIII ст. / Д. И. Багале́й. – Х. : Тип. Счасни, 1886. – Т. I. – 358с.
11. Багале́й Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI – XVIII ст. / Д. И. Багале́й. – Х. : Тип., Счасни, 1890. – Т. II. – 222с.
12. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – М. : Изд-во имп. общества истории и древностей российских при Моск. университете, 1887. – 614 с.
13. Багале́й Д. И. Історія Слобідської України / Д. І. Багале́й. – Х. : Дельта, 1993. – 255 с.
14. Бадаєв Д. До питання про списи та сокири козацької доби (за матеріалами колекції Вінницького краєзнавчого музею) / Д. Бадаєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С.114-118.
15. Бадаєв Д. Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею / Д. Бадаєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 127-131.
16. Балакін С. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку / С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 59-67.
17. Балакін С. Деякі підсумки охоронних археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2001 р. / С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 96-101.
18. Балакін С. Комплекс XIV – XV ст. з території господарського подвір'я КПЛ / С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 63-71.

19. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М. : Тип. ун-та, 1846. – 86 с.
20. Беляєва С. Комплексні дослідження Очакова у 1993 р. / С. Беляєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 57-59.
21. Белько О. Знахідки з Лубенщини / О. Белько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 65-67.
22. Березовська Т. Козацький некрополь на маєтних землях видатного історика і композитора М. М. Аркаса / Т. Березовська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 51-54.
23. Берест Ю. Багатошарове городище на горі Ахтир / Ю. Берест, Є. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 39-42.
24. Берестнев С. И. Исследования Валковской крепости в 1994 г. / С. И. Берестнев // Древности : харьк. ист.-археол. ежегодник. – 1995. – С. 180-181.
25. Берестнев С. И. Исследования Валковской крепости в 1994 году / С. И. Берестнев // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковск. нац. ун-та. – Ф. . – Оп. .... – Д. .... – 30 с.
26. Беляєва С. О. Попередні підсумки розкопок Очакова у 1995 р. / С. О. Беляєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 40-42.
27. Беляєва С. О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С. О. Беляєва, А. І. Куйбишев. – К. : Наук. думка, 1995. – 111 с.
28. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом: краеведческий очерк / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Днепропетровск : Пороги, 2000. – 156 с.

29. Білецька О. Пам'ятки археології доби пізнього середньовіччя Жашківського, Монастирищинського та Христинівського районів Черкаської області / О. Білецька, О. Діденко, В. Нерода // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 29-37.
30. Білецька О., Нерода В. Пам'ятки доби пізнього середньовіччя Черкащини / О. Білецька, В. Нерода // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 138-143.
31. Білошапка В. Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького / В. Білошапка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 25-29.
32. Білошапка В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького / В. Білошапка, І. Петренко, В. Кірман // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип.10. – С. 68-73.
33. Біляєва С. Археологічні дослідження історичного центру Очакова у 1997 р. / С. Біляєва, І. Ерсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 176-178.
34. Біляєва С. До питання про походження Очакова / С. Біляєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 22-26.
35. Біляєва С. Дослідження 2003 р. та деякі питання хронології Очакова / С. Біляєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 82-86.
36. Біляєва С. Дослідження Карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці / С. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 28-30.
37. Біляєва С. З досвіду українсько-турецького співробітництва у дослідженні пам'яток османського періоду / С. Біляєва // Нові

- дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 14-17.
38. Біляєва С. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.) / С. Біляєва, О. Фіалко, Б. Ерсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С. 79-86.
39. Бобринський А. А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения / А. А. Бобринский. – М. : Наука, 1978. – 272 с.
40. Богодухів : зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. А. І. Епштейн ; упоряд. : Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець.– Х. : Фоліо, 1995. – 128 с. – (Старовинні міста Харківщини).
41. Бреяк О. Цегельне виробництво на Київщині в XVII – XIX ст. / О. Бреяк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 134-141.
42. Буйнов Ю. В. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Слобожанщині / Ю. В. Буйнов // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність : мат. наук. конф. – Х., 1995. – С. 58.
43. Валки : зб. арх. док. і матеріалів / упоряд. : В. В. Резнікова, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець. – Х. : Філія „Експрес” ; СП „ІНАРТ”, 1992. – 48 с. – (Старовинні міста Харківщини).
44. Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992-2000 рр. / А. Василенко, І. Ігнатенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 88-90.
45. Василенко Т. Козацькі поселення кінця XVIII ст. на півдні України / Т. Василенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 92-96.
46. Векленко В. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького

- / В. Василенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С. 38-44.
47. Векленко В. Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 111-116.
48. Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 58-62.
49. Векленко В. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 110-114.
50. Виноградська Л. І. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків Хмельницької області / Л. І. Виноградська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 35-38.
51. Виноградська Л. І. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької області / Л. І. Виноградська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 18-24.
52. Виноградська Л. І. Пізньосередньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника / Л. І. Виноградська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 86-94.
53. Виноградська Л. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997 – 2002 рр. / Л. Виноградська, Ю. Ситий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 110-121.
54. Виноградська Л. Колекція керамічних виробів XVII – XVIII ст. з розкопок у Чернігові / Л. Виноградська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 86-94.
55. Виноградська Л. Металеві вироби з розкопок городища-замчища в смт Брацлав Вінницької області / Л. Виноградська, Д. Недопако // Нові

- дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 52-58.
56. Виногородська Л. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території канівського узбережжя 2000-2001рр. / Л. Виногородська, В. Петрашенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип.10. – С. 26-32.
57. Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47-57.
58. Виногородська Л. І. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області / Л. І. Виногородська, П. А. Горішний, Р. О. Юра // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 65-73.
59. Виногородська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 р. / Л. Виногородська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип.7. – С. 131-138.
60. Вовчанськ : зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. А. І. Епштейн ; упоряд. : Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська, В. В. Швець. – Х. : Фоліо, 1994. – 128 с. – (Старовинні міста Харківщини).
61. Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы в 3-х томах. Т. 1 : 1620-1647 гг. : Украина накануне освободительной войны / Е. М. Апанович, Е. И. Луговая, С. П. Майборода, П. П. Гудзенко. – М. : Акад. наук СССР, 1953. – 587 с.
62. Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы в 3-х томах. Т. 2 : 1648-1651 гг. : Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией / П. П. Гудзенко, А. П. Лола. – М. : Акад. наук СССР, 1953. – 559 с.
63. Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы в 3-х томах. Т. 3 : 1651-1654 гг. : завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россией. Переяславская рада / П. Павлюк, Д. И. Мышко, Е. С. Компан. – М. : Акад. наук СССР, 1953. – 647 с.

64. Гаврилов С. Козацький вартовий пост на мису Аджигол / С. Гаврилов, В. Гребенников // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 23-26.
65. Гайдуков П. Г. Медные русские монеты конца XV – XVI в. / П. Г. Гайдуков // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 14. – С. 139 – 167.
66. Ганжа П. Сумна доля останків з могили кошового отамана Івана Сірка (або про мозок з «конфігурацією») / П. Ганжа // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 42-45.
67. Генинг В. Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии / В. Ф. Генинг. – К. : Наук. думка, 1992. – 188 с.
68. Гнатевич Б. Історія українського війська: в 2 ч. Ч. 2 / Б. Гнатевич. – Репринт. вид. – К. : Б.в., 1993 . – С. 293-586, VIII, іл. – (Бібліотека журналу "Пам'ятки України" ; кн. 17). – Вихід. дані оригіналу : Львів : Вид. І. Тиктора, 1936.
69. Гнутова С. В. Кресты, иконы, складни: Медное художественное литье XI-начала XX века / С. В. Гнутова, Е. Я. Зотова. – М. : Интербук-Бизнес, 2000. – 136 с.
70. Головинский П. Слободские казачьи полки / П. Головинский. – СПб. : Тип. Тиблена, 1864. – 246 с.
71. Голубева И. В. Бытовая керамика московского типа Царевборисовской крепости / И. В. Голубева // Юг России и Украина в прошлом и настоящем : история, экономика, культура : сб. науч. тр. V междунар. науч. конф. / отв. ред. И. Т. Шатохин (г. Белгород, 23-24 января 2009 г.). – Белгород, 2009. – С. 37-39.
72. Голубева И. В. Новые археологические исследования в историческом центре Харькова / И. В. Голубева // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VI междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения акад. В. П. Бузескула, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 72.

73. Голубева И. В. Позднесредневековые крепости и особенности их устройства на Слобожанщине / И. В. Голубева // Археологическое изучение Центральной России : тез. междунар. научн. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В. П. Левенко (13-16 нояб. 2006 г.). – Липецк, 2006. – С. 331-334.
74. Голубева І. В. Использование петрографических методов при изучении позднесредневековой керамики / І. В. Голубева, В. В. Колода, А. В. Кущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С.46-50.
75. Голубева І. В. Археологічні дослідження пізньосередньовічних пам'яток на Харківщині в 2006 році / І. В. Голубева // Проблемы археологии Восточной Европы : к 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Х., 2008. – С. 70-75.
76. Голубева І. В. Археологія Слобідської України козацької доби : буклет / І. В. Голубева, В. В. Колода. – Х. : Харк. приват. музей міської садиби, 2005. – 8 с.
77. Голубева І. В. Відновлення досліджень першої Валківської фортеці / І. В. Голубева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 27-31.
78. Голубева І. В. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині / І. В. Голубева // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 71-75.
79. Голубева І. В. Дослідження пізньосередньовічних комплексів на вул. Сумській, 10 в Київському районі м. Харкові в 2006 році / І. В. Голубева // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. : зб. наук. праць / за ред. Н. О. Гаврилук.– К. ; Запоржжя, 2007. – Вип. 9. – С. 137-138.
80. Голубева І. В. Звіт про археологічний нагляд за земляними роботами та дослідження на ділянці за адресою вул. Сумська, 10 в Київському

- районі м. Харкова в 2006 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2006/223
81. Голубева І. В. Звіт про охоронні розкопки на багатошаровому поселенні бондарихінської археологічної культури – пізнього середньовіччя по вул. Клочківській, 48 у Держинському районі м. Харкова в 2007 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2007/127
82. Голубева І. В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Квітки-Основ'яненка в Держинському районі м. Харкова в 2008 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2008/
83. Голубева І. В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Квітки-Основ'яненка в Держинському районі м. Харкова в 2009 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2009/
84. Голубева І. В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Клочківській, 8 у Держинському районі м. Харкова в 2008 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2008/
85. Голубева І. В. Звіт про охоронні розкопки по вул. Клочківській, 8 у Держинському районі м. Харкова в 2008 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2008/
86. Голубева І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району та с. Старі Валки Валківського району Харківської області в 2005 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2005/157
87. Голубева І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2004 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2004/36
88. Голубева І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2006 році / І. В. Голубева // Архів ІА НАН України № 2006/224

89. Голубєва І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2007 році / І. В. Голубєва // Архів ІА НАН України № 2007/125
90. Голубєва І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2008 році / І. В. Голубєва // Архів ІА НАН України № 2008/
91. Голубєва І. В. Звіт про роботу пізньосередньовічної археологічної експедиції в с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області в 2009 році / І. В. Голубєва // Архів ІА НАН України № 2009/
92. Голубєва І. В. Монети першої Валківської фортеці / І. В. Голубєва // Культурна спадщина Слобожанщини : історія, археологія, краєзнавство. – Х., 2005. – С. 128-131.
93. Голубєва І. В. Монети Цареборисівської фортеці / І. В. Голубєва // Старожитності : 2005. – Х., 2005. – С. 295 – 309.
94. Голубєва І. В. Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині / І. В. Голубєва // Археол. літопис Лівобереж. України. – Полтава, 2009 – №1. – С. 3-12.
95. Голубєва І. В. Царів-Борисів – перша фортеця Слобідської України / І. В. Голубєва // Культурна спадщина Слобожанщини : історія, археологія, краєзнавство. – Х., 2005. – С. 122-127.
96. Голубєва І. В. Періодизація археологічних досліджень пам'яток козацької доби на Харківщині : матеріали V міжнар. наук. конф. / І. В. Голубєва // Проблеми іст. та археол. України. – Х., 2004. – 128 с.
97. Голубєва І. В. Пізньосередньовічне слобідське житло: спроба реконструкції (за матеріалами верхньосалтівського поселення) / І. В. Голубєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – Готується до друку.
98. Горішний П. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал / П. Горішний// Нові

- дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 32-39.
99. Горішний П. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині / П. Горішний, О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип.7. – С. 151-157.
100. Гугля В. Дрібна керамічна пластика Чернігівщини XVII – XVIII ст. / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 101-106.
101. Гугля В. Із матеріалів рятувальних розкопок в селі Суботів / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 161-165.
102. Гугля В. Керамічне виробництво XVII – XVIII ст. : штрихи до технології / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 59-62.
103. Гугля В. Керамічне виробництво XVII – XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С. 79-84.
104. Гугля В. Керамічний комплекс із с.Новоселиця Чигиринського району: пічні кахлі XVIII ст. / В. Гугля, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С. 50-54.
105. Гугля В. Пізньосередньовічна керамічна іграшка з Черкаського Подніпров'я / В. Гугля, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 106-109.
106. Гугля В. Пізньосередньовічні знахідки коло с. Червона слобода Черкаського району / В. Гугля, Ю. Ляшко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 66-68.
107. Гугля В. Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 83-88.

108. Гугля В. Пічні кахлі с. Суботова сер. – II пол. XVII ст. / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 76-81.
109. Гугля О. Кахляна піч XVII століття : реконструкція / О. Гугля, В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 82-85.
110. Гугля В. Суботівське кахлярство XVII – XVIII ст. / В. Гугля // Археол. літопис Лівобереж. України. – 2001. – Ч. 2. – С. 137-140.
111. Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии / В. Е. Данилевич // Труды XII Археологического съезда. – 1905. – Т.1.– С. 374-410.
112. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 35.
113. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Л. Данченко. – К. : Мистецтво, 1974. – 192с.
114. Дашевська І. Археологічні дослідження як джерело музейного відтворення куренів Запорозької Січі / І. Дашевська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 102-104.
115. Демиденко С. Дослідження пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області в польовому сезоні 2003 р. / С. Демиденко, О. Погорілець, С. Стопенчук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 5-7.
116. Дехтярчук О. Кам'яні хрести Волині, Лубенщини / О. Дехтарчук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 47-51.
117. Діденко О. Городища Уманського полку / О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 144-147.

118. Діденко О. Орнаментация кахлів пізнього середньовіччя на матеріалах з Уманщини / О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 85-92.
119. Діденко Я. Колекція монет XVI – XVII ст. (із фондів НІКЗ «Чигирин») / О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С.156-159.
120. Діденко Я. Середньовічні скарби у збірці музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / О. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 104 – 111.
121. Діденко Я. Фрагменти жіночого костюма XVII ст. / Я. Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 40-43.
122. Древнее жилище народов Восточной Европы : сб. ст. / отв. ред. М. Г. Рабинович – М. : Наука, 1975. – 303 с.
123. Дуров В. А. Иван Посошков – денежный мастер / В. А. Дуров // Нумизматика и эпиграфика. – 1980.– Т. 13. – С. 138 – 141.
124. Дяченко А. Г. Нумизматические памятники Белгородской и Харьковской областей : метод. материалы к курсу «Историческое краеведение» / А. Г. Дьяченко, Б. П. Зайцев, В. К. Михеев. – Белгород : Б. м., 1990. – 22 с.
125. Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII-першій половині XVIII ст. / М. Т. Дяченко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 8. – С. 41 – 51.
126. Дьячков А. Н. Монеты России и СССР: определитель / А. Н. Дьячков, В. В. Узденников. – М. : Советск. Россия, 1978. – 651 с.
127. Етнографія України : навч. посібник / за ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – С. 210.
128. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. Загоровский. – Воронеж : Изд. Воронежск. ун-та, 1969. – 304 с.

129. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд. Воронежск. ун-та, 1980. – 238 с.
130. Загребельний О. Гутне скло Києво-Печерської лаври / О. Загребельний, С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 187-191.
131. Загребельний О. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви / О. Загребельний, С. Балакін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип.8. – С. 107-111.
132. Зажигалов О. Козацька артилерія (за музейними збірками) / О. Зажигалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 99-103.
133. Зажигалов О. Спроба класифікації козацької холодної зброї XVII – XVIII ст. (за археологічними джерелами) / О. Зажигалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип.9. – С. 59-64.
134. Зажигалов О. Вивчення пізньосередньовічної поливної кераміки за допомогою новітніх фізико-хімічних методів / О. Зажигалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 62-65.
135. Заика И. В. Керамический комплекс верхнесалтовского городища во второй половине XVII-XVIII вв. / И. В. Заика // Проблемы історії та археології України : зб. матеріалів міжнародн. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду в м. Харкові, 25-26 жовт. 2002 р. – Х., 2003. – С. 87-90.
136. Заика И. В. Новые данные об археологических памятниках Валковского и Коломакского районов Харьковской области / И. В. Заика // Археологічні відкриття в Україні : 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 106-108.

137. Заика И. В. Новые материалы позднего средневековья из Харькова / И. В. Заика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць. – Х., 2003. – Вип. 6. – С. 26-30.
138. Заика И. В. Отчёт об археологических разведках в Валковском, Коломакском и Харьковском районах Харьковской области в 2002 году /И. В. Заика, Д. С. Гречко // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковск. нац. ун-та. – 52 с.
139. Заика И. В. Сравнительная характеристика печных изразцов верхнесалтовского городища и селища / И. В. Заика // Пробл. ист. и археологии Украины. – Х., 2001. – С. 133-134.
140. Заика И. В. Технология изготовления кафеля XVII-XVIII вв. по материалам Верхнего Салтова / И. В. Заика // Белгородский историко-археологический сборник. – Белгород, 2001. – Вып. 1. – С. 22-24.
141. Заїка І. В. Кераміка XVII-XVIII ст. верхньосалтівського селища / І. В. Заїка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С.79-83.
142. Заїка І. В. Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача / І. В. Заїка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 55-59.
143. Заїка І. В. Матеріали козацької доби з Городного / І. В. Заїка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 73-76.
144. Заїка І. В. Нові матеріали доби пізнього середньовіччя з Харківщини / І. В. Заїка // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 128-129.
145. Заїка І. В. Орнаментація кахлів верхньосалтівського поселення / І. В. Заїка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 40-43.
146. Заїка І. В. Технологія виготовлення керамічних виробів XVII-XVIII верхньосалтівського селища / І. В. Заїка // Археологія та етнологія

- Східної Європи : матеріали і дослідж. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 186-187.
147. Звіздецький Б. Пізньосередньовічні знахідки із літописного Іскоростеня / Б. Звіздецький // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 71-76.
148. Змиев : сб. арх. док. и материалов / ред. А. И. Эпштейн ; сост. : В. В. Резникова, В. Г. Панкратьева, В. В. Швец. – Х. : МААК, 1992. – 40 с.
149. Золотницька Т. М. Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві / Т. М. Золотницька // Археол. літопис Лівобереж. України. – Полтава, 1997. – Ч. 1-2. – С. 95-97.
150. Золочів : зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. А. І. Епштейн ; упоряд. Л. М. Момот [та ін.]. – Х. : Фоліо, 1995. – 104 с. – (Старовинні міста Харківщини).
151. Ибрагимова А. Заключение по результатам археологической экспедиции БГИКЗ 2000 г. : Бахчисарайский Ханский дворец. Персидский двор гарема /А. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 43-48.
152. Ивакин Г. Ю. Киев в XIII – XV веках / Г. Ю. Ивакин. – К. : Наук. думка, 1982. – 104 с.
153. Иванов Ю. Г. Великие крепости России / Ю. Г. Иванов. – Смоленск : Русич, 2005. – 352 с.
154. Ивахненко С. Поселения эпохи позднего средневековья на Северском Донце / С. Ивахненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 40-42.
155. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Харьковская область : / Тронько, П. Т. [и др.]. – К. : Укр. совет. энциклопедия, 1976. – 722 с.

156. Ізюм : зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. А. І. Епштейн ; упоряд. Л. М. Момот [та ін.]. – Х. : Фоліо, 1994. – 104 с. – (Старовинні міста Харківщини).
157. Історія українського мистецтва : в 6-ти томах. Т. 2 : Мистецтво XIV-першої половини XVI ст. / Гол. ред. колегія : М. П. Бажан [та ін.]. – 1967. – 471 с.
158. Історія українського мистецтва : в 6-ти томах. Т. 3 : Мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. / Гол. ред. колегія : М. П. Бажан [та ін.]. – 1967. – 439 с.
159. Калинин В. А. Некоторые вопросы техники чеканки русских монет второй половины XV – начала 30-х годов XVI века / В. А. Калинин / Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики : сб. статей. – Л. : Аврора, 1977. – С. 37-49.
160. Каплун В. Я. Клад монет первой половины XVII в. из Барановки / В. Я. Каплун // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 14. – С. 168 – 169.
161. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорий, В. В. Приймак. – Полтава: Полт. літератор,, 2008. – 76 с.
162. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2 : Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – М.-Л. : Наука, 1966. – 69 с.
163. Клецинов В. Н. Определитель лицевых сторон проволочных копеек царя Петра Алексеевича / В. Н. Клецинов, И. В. Гришин. – М. : Ириус,, 1992. – 35 с.
164. Ключнев М. Исследования крепости-поселения XVII – XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской области / М. Ключнев // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 42-45.
165. Ключнев М. Селітроваріння на Луганщині у добу пізнього середньовіччя (за даними археології) / М. Ключнев // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 18-22.

166. Ключнев М. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безрідного / М. Ключнев // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип.8. – С. 17-20.
167. Книга Большому Чертежу. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 230с.
168. Кобалія Д. Речовий комплекс з місця підйому «козацького човна» 1737-1739 рр. / Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 34-39.
169. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр. / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 4-8.
170. Коваленко О. Глиняні люльки XVII – XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини) / О. Коваленко. – Опішня : Укр. народознавство, 2008. – 144 с.
171. Коваленко О. Глиняні люльки XVII – XVIII століття (термінологічна розвідка) / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С.78-82.
172. Коваленко О. Гончарні цехи Полтавського полку початку XVIII ст. / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 92-101.
173. Коваленко О. Кахлі гетьманської доби з Полтави / О. Кооваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 92-98.
174. Коваленко О. Пізньосередньовічна кахля з Полтави / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 91.
175. Коваленко О. Типологія глиняних люльок XVII – XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 126-134.

176. Коваленко О. Археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві / О. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 54-59.
177. Коваленко О. В. Цвинтар XVII-XVIII ст. на Соборному майдані в Полтаві / О. В. Коваленко // Археол. літопис Лівобереж. України. – Полтава, 2001. – Ч. 2. – С.145-149.
178. Коваль В. Клейма-медальоны стеклянной тары как источник идентификации и атрибуции / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.,2005. – Вип. 14. – С.136-138.
179. Коваль В. Слово о бутылке (попутка исторического исследования) / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 74-81.
180. Коваль В. Ю. Керамика Ростиславля Рязанского : вопросы хронологии / В. Ю. Коваль // Труды музея ист. г. Москвы. Вып. 9. : Археологические памятники Москвы и Подмосковья. – М., 1996. – С. 103-133.
181. Коваль В. О некоторых признаках, позволяющих атрибутировать с примерной датировкой стеклянную узкогорлую тару, лишенную клейм-медальонов, рельефных изображений и надписей / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 131-134.
182. Ковальова І. Колекція важків з розкопок містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 100-104.
183. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. В. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ. нац. ун-ту, 2007. – 107 с.

184. Козловський А. Дослідження на о. Мала Хортиця в 1995 р. / А. Козловський, С. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 59-61.
185. Козловський А. Результати досліджень останніх років на острові Байда / А. Козловський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 106-112.
186. Козубовський Г. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989рр. / Г. А. Козубовський, Г. Ю. Івакін, А. А. Чекановський // Стародавній Київ : Археологічні дослідження 1984-1989 : зб. наук. праць. – К., 1993. – С. 238-270.
187. Козубовський Г. А. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. / Г. А. Козубовський // Магістеріум : ареол. студії.– 2001. – Вип. 6. – С. 38-44.
188. Колода В. В. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году / В. В. Колода [и др.] // Научный архив ИА НАНУ. – № 2004/206.
189. Колода В. В. Вільшанський перстень-печатка з ненобілітованим гербом / В. В. Колода // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 112-116.
190. Колода В. В. Господарчі будівлі Верхнього Салтова (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. В. Колода // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 213-216.
191. Колода В. В. Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині / В. В. Колода // Археологічні відкриття в Україні : 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 81-82.
192. Колода В. В. Исследование Мохначанского городища / В. В. Колода // Археологічні відкриття в Україні : 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 137-140.

193. Колода В. В. Исследования 1997 г. в Верхнем Салтове / В. В. Колода // Археологічні відкриття в Україні : 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 22-23.
194. Колода В. В. Исследования в Верхнем Салтове в 1996 году // Археологічні відкриття в Україні : 1994-1996 рр. – К., 2000. – С. 54-56.
195. Колода В. В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища / В. В. Колода // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 40 – 45.
196. Колода В. В. Новые исследования Мохначанского городища / В. В. Колода // Археологічні відкриття в Україні : 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 98 – 100.
197. Колода В. В. Отчёт о совместных археологических разведках в Харьковской области в 2007 г. (бассейне рек Тетлега и Большая Бабка (правые притоки Северского Донца) / В. В. Колода, Г. Е. Свистун, В. И. Квитковский, А. А. Лаптев. – Харьков, Чугуев – 2008.
198. Колода В. В. Роботі на Мохначанском городище в 2000 г. / В. В. Колода // Археологічні відкриття в Україні : 1999-2000. – К., 2001. – С. 122-123.
199. Колода В. В. Садиби нового часу на Верхньому Салтові / В. В. Колода // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 51-54.
200. Колода В. В. Старожитності с. Мохнач та його округи / В. В. Колода, Т. О. Колода // Археол. літопис Лівобереж. України. – 2001. – Ч. 2. – С. 42-45.
201. Колода В. В. Щодо культурно-хронологічного визначення верхньосалтівського селища / В. В. Колода // Зб. наук. праць. Серія Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 148-154.

202. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 году / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г.С. Сковороды. – 83 с.
203. Колода В. В. Отчет о новых археологических исследованиях средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета славяно-русских памятников в селе Городное в 2002 г. / В. В. Колода, Г. Е. Свистун // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г. С. Сковороды. – 30 с.
204. Колода В. В. Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г.С. Сковороды. – 109 с.
205. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского комплекса средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 году / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г.С. Сковороды. – 101 с.
206. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 году / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г.С. Сковороды. – 115 с.
207. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине в 1999 г. / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г. С. Сковороды. – 62 с.
208. Колода В. В. Отчет об археологических исследованиях средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине в 2000 г. / В. В. Колода // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г.С. Сковороды. – 79 с.

209. Колода В. В. Отчёт об археологических раскопках Верхне-Салтовского городища в 1998 г. / В. В. Колода, Н. В. Чернигова // Архив НИАЛ ХГПУ им. Г. С. Сковороды. – 51 с.
210. Колода В. В. Христианские древности Слобожанщины / В. В. Колода // Слобожанське культурне надбання : зб. статей учених з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2009. – С. 102-107.
211. Колосок Б. До історії будівництва в Луцьку храмів св. Якова / Б. Колосок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 53-58.
212. Корпусова В. Деякі особливості будівельних залишків стародавнього Очакова / В. Корпусова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 59-61.
213. Корпусова В. Дослідження давнього валу Очакова / В. Корпусова, І. Вітрик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 43-44.
214. Костырь Н. Об учёно-литературной деятельности в Харькове / Н. Костыль // Харьк. губерн. ведомости. – 1851. – 28 июня. – С. 225.
215. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1971. – 175 с.
216. Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика / Н. Ф. Котляр – К. : Наук. думка, 1974. – 128 с.
217. Кравченко Э. Раскопки поселения «Казачья Пристань» на Северском Донце / Э. Кравченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 21-23.
218. Кравченко Э. Е. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца / Э. Е. Кравченко, В. В. Мирошниченко, Ю. Б. Полидович // Донец. ареол. сб.– Донецк, 2002. – Вып. 10. – С. 87-107.
219. Красильников К. Археологический аспект истории казацкого поселка «Луганской» / К. Красильников // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 36-40.

220. Красильникова Л. Новое в технологии изготовления христианских крестов / Л. Красильникова, К. Красильников // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 104-109.
221. Краснокутськ : зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. А.І. Епштейн ; упоряд. : Л. О. Михасенко, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець. – Х. : Фоліо, 1994. – 96 с. – (Старовинні міста Харківщини).
222. Крип'якович І. Історія українського війська: в 2 ч. Ч. 1: / І. Крип'якевич. – Репринт. вид. – К. : Б. в., 1993. – 288 с. : іл. – (Б-ка журн. "Пам'ятки України" ; кн. 17). – Вихід. дані оригіналу : Львів : Вид. І. Тиктора, 1936.
223. Кукса Н. «Наукові» досліді Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. ХХ ст.) / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 10-17.
224. Кулатова І. Майдани на Коломаку / І. Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 60-65.
225. Куп'янськ: зб. арх. док. і матеріалів/ гол. ред. А. І. Епштейн ; упоряд. : Л. М. Момот, В. Г. Панкратьєва, Т. В. Чернявська, В. В. Швець. – Х. : Фоліо, 1994. – 96 с. – (Старовинні міста Харківщини).
226. Кучугура Л. Козацькі старожитності м. Маріуполя та його околиць / Л. Кучугура, Р. Саєнко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 178-187.
227. Кучугура Л. Рідкісна знахідка козацької булави у північному Приазов'ї / Л. Кучугура // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 49-52.
228. Куштан Д. Нові дослідження посаду Черкаського замку / Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С.19-22.

229. Куштан Д. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних розкопок у Черкасах / Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 58-60.
230. Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині / Д. Куштан// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 52-59.
231. Куштан Д. Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас / Д. Куштан// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 86-94
232. Куштан Д. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас / Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С.68-71.
233. Лазоренко А. Керамічні знахідки доби пізнього середньовіччя біля селища Червоне / А. Лазоренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 165-167.
234. Левко О. Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии / О. Н. Левко. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 45 с.
235. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы : заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 2008. – 335 с.
236. Ленченко В. Хортицький замок Дмитра Вишневецького / В. Сенченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 27-31.
237. Либеров П. Д. Разведки в пойме реки Оскол / П. Д. Либеров // Краткие сообщения Ин-та археол.. – 1961. – Вып. 83. – С.95 – 103.
238. Лисецький Ф.М. Готування ґрунту різновікових поверхонь городища Мохнач ґрунтово-хронологічним методом / Ф. М. Лисенький, П. В. Галіусов // Археологічні відкриття в Україні в 2001-2002 рр. – К., 2003. – С.160-165.

239. Луговий Р. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці / Р. Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 159-161.
240. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута : ист. очерки /М. К. Любавский. – М. : Тип. ун-та, 1892. – 884 с.
241. Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Боровичі на Волині / Ю. Мазурик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 76-81.
242. Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині / Ю. Мазурик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С. 67-72.
243. Мазурик Ю. Обстеження городищ доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині / Ю. Мазурик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 53-58.
244. Маламуж О. Скарб монет XVII ст. (із фондів НКЗ «Чигирин») / О. Маламуж // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип.9. – С. 74-81.
245. Маріна З. Типологія керамічних виробів XVII – XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З.Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С. 55-60.
246. Маркевич Н. А. История Малороссии : в 3-х т. Т. 1 / А. Маркевич. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – 387 с.
247. Маркевич Н. А. История Малороссии : в 3-х т. Т. 2 / А. Маркевич. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – 673 с.
248. Маркевич Н. А. История Малороссии : в 3-х т. Т. 3 / А. Маркевич. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – 406 с.

249. Мартиненко Л. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору / Л. Мартиненко, А. А. Чебановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип.9. – С. 44-46.
250. Маслійчук В. Л. Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.) / В. Л. Маслійчук // Україна та Росія: пробл. політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 435-447.
251. Материалы и исслед. по археологии Москвы. – М.-Л. : Наука, 1955. – 364 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Ин-т археологии АН СССР ; № 44, т. 3).
252. Материалы и исследования по археологии Москвы. – М.-Л. : Наука, 1949. – 310 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Ин-т археологии АН СССР ; № 12, т. 2).
253. Мельникова А. С. Новый («Английский») денежный двор в Москве в 1654 – 1663 гг. / А. С. Мельникова // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 9. – С. 144-158.
254. Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Першого: История русской денежной системы с 1533 по 1682 год / А. С. Мельникова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 251 с.
255. Мельникова А. С. Систематизация монет Ивана IV и Федора Ивановича (1533 – 1598) / А. С. Мельникова // Нумизматика и эпиграфика. – 1980. – Т. 13. – С. 77-137.
256. Менчинський Д. А. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці / Д. А. Менчинський, О. Б. Супруненко // Старожитності Хоролу. – Полтава, 1994. – С.17-24.
257. Мерефа: зб. арх. док. і матеріалів. Ч. 1. / упоряд. Б. К. Мигаль [та ін.]. – Х. : Фоліо, 1995. – 100 с. – (Краю мій, Слобожанщино!).
258. Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – Б. м. : Тип. Иноземцева, 1894. – 310 с.

259. Минасян Т. Н. Польские монеты из кладов на территории СССР и Польши в собрании Эрмитажа / Т. Н. Минасян // Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики : сб. ст. – Л., 1977. – С. 198-205.
260. Мірущенко О. Господарський інвентар з військових землянок XVIII ст. (за матеріалами ХАЕ-68) / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 123. – С. 89-97.
261. Мірущенко О. Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 134-144.
262. Мірущенко О. Козацькі сокири з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 98-102.
263. Мірущенко О. Колекція козацьких речей Бодянського О. В. / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 95-98.
264. Мовчан І. І. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві / І. І. Мовчан, С. Л. Климовський // Археологічні відкриття в Україні : 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 34-35.
265. Мокляк В. О. Кераміка XVII-XVIII ст. з м. Полтави / В. О. Мокляк // Полтав. ареол. зб. – 1993. – №1. – С. 67-74.
266. Московская керамика: новые данные по хронологии. – М. : Ин-т археологии, 1991. – 198 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Ин-т археологии АН СССР ; Т. 5).
267. Моця Б. Лучники в козацькому війську / Б. Моця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 103-106.
268. Назаров В. Козацькі поховання на острові Березань / В. Назаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 88-92.

269. Назаров О. Нововиявлені пам'ятки козацької доби на території м. Корсуня-Шевченківського Черкаської області / О. Назаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 22-25.
270. Назаров О. Середньовичний Корсунь за матеріалами археологічних розвідок / О. Назаров, О. Кравченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 33-35.
271. Назаров О. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня / О. Назаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 148-151.
272. Назаров О. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської області / О. Назаров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 63-66.
273. Нефедов В. Запорозька чайка першої половини XVIII ст. в річці Старий Дніпро біля о. Хортиця / В. Нефедов, М. Остапенко, Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 67-71.
274. Новик Т. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові / Т. Новик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 76-79.
275. Овчарик А. Археологічні аспекти вивчення битви на Ворсклі 1399 р. / А. Овчарик, В. Приймак // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 36-42.
276. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1991. – 224 с.
277. Орлов Р. Васильків XVII – XVIII ст. за даними археологічних досліджень / Р. Орлов, О. Стародуб // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 124-127.

278. Орлов Р. Дослідження пізньосередньовічного м. Василькова на Київщині у 1994-1995 рр. / Р. Орлов, О. Стародуб // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 39-40.
279. Осадча Ю. Кахлі XVII – XVIII ст. зі старого фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Ю. Осадча // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 143-147.
280. Осадчий Є. Городища козацької доби Слобожанщини / Є. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 12-16.
281. Павленко Р. Колекція пізньосередньовічних кахлів з с. Водяники на Черкащині / Р. Павленко, Д. Каштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 71-74.
282. Паничева Л. Г. Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка / Л. Г. Паничева // Советск. археология. – 1981. – №3. – С.274-280.
283. Парамонов А. Ф. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини / А. Ф. Парамонов, Р. К. Рибальченко. – К. : ХПММС ; ВД «Стилос», 2007. – 104 с.
284. Парацій В. Середньовічне городище в с. Мотижин / В. Парацій, Р. Осадчий, О. Філюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 47-52.
285. Пассек В. Очерк Харьковской губернии / В. Пассек // Харьк. губерн. ведомости. – 1839. – 8 июня. – С. 169.
286. Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии / В. В. Пассек // Харьк. губерн. ведомости. – 1839. – 20 мая. – С. 117-118.
287. Паталах О. Козацька печатка з села Любимівка на Херсонщині / О. Паталах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 98.

288. Паталах О. Нові дані про козацькі могили на Херсонщині / О. Паталах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 74-75.
289. Пахар А. П. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной / А. П. Пахар, С. А. Балакин // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. – К., 1995. – С. 142-148.
290. Пашковський О. Скляний посуд початку XIX ст. з Чигирини / О. Пашковський, Д. Каштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 141-143.
291. Пашковський О., Сиволап М. Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації / О. Пашковський, М. Сиволап // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С.95-103.
292. Пеляшенко К. Ю. Звіт про охоронні розкопки на багатошаровому поселенні «Примерівська», у Московському районі м. Харкова в 2007 р. / К. Ю. Пеляшенко, Ю. В. Буйнов, І. В. Голубєва // Архів ІА НАН України № 2007/123.
293. Пірко В. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. / В. Пірко. – Донецьк : Укр. культуролог. центр, 1998. – 124 с.
294. Погорілець О. До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XVI ст. / О. Погорілець, Р. Саввов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С.144-156.
295. Погорілець О. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області / О. Погорілець, С. Стопенчук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 24-28.
296. Погорілець О. Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «Замок Ракочі», розташованого

- поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької обл. / О. Погорілець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 7-19.
297. Погорілець О. Про початок систематичного вивчення замчища «Ракочі», розташованого поблизу смт Меджибожа Летичівського району Хмельницької обл. / О. Погорілець, С. Стопенчук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 48-53.
298. Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. : сб. науч. тр. – К. : Стилос, 2005. – Т. 1. – 511 с.
299. Полное собрание русских летописей. Т. 13 : Первая половина. Ч. 8 : Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Изд. Имп. археогр. ком. – СПб. : Б. м., 1904. – 302 с.
300. Попельницька О. Кахлі XVI – XVII ст. з Національного музею історії України / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 52-54.
301. Попельницька О. Кахлі XVIII ст. з Чернігівщини з колекції НМІУ / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 192-193.
302. Попельницька О. Монетно-речовий скарб XVI-XVII ст. з села Старосілля на Черкащині / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 92-94.
303. Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII – XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ) / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 51-58.
304. Попельницька О. Ювелірні вироби другої половини XVII ст. зі скарбу з с. Лелюхівка на Полтавщині (за матеріалами НМІУ) / О. Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 106-109.

305. Попованова О. Люльки XVII – XVIIIст. із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991-1993 рр. у м. Чигирині) / О. Попованова, П. Горішний // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 157-161.
306. Потин В. М. Талеры на территории Русского государства в XVI – XVII веках / В. М. Потин // Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики : сб. ст. – Л., 1977. – С. 50-104.
307. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. М. Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.
308. Приймак В. Городища козацької доби Посейм'я (матеріали для Зводу пам'яток історії та культури) / В. Приймак, П. Покас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 42-48.
309. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI-XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий. – Полтава : Б. м., 2006. – 72 с.
310. Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния : пособие по родиноведению. – Х. : Союз, 1918. – 335 с.
311. Пуголовок Ю. Порохівниця XVIII ст. з Полтавщини / Ю. Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 125-127.
312. Пуголовок Ю. Сліди гудзикового виробництва в м. Кременчук / Ю. Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С.108-109.
313. Пустовалов С. Дослідження на о. Мала Хортиця в 1998 р. / С. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 8-12.

314. Пустовалов С. Дослідження Хортицької експедиції в 2006 р. / С. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип.16. – С. 46-52.
315. Пустовалов С. Загальний огляд та перспективи розкопок на о. Байда (Мала Хортиця) / С. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 112-115.
316. Пырсов Ю. Е. Каталог Джучидских монет Саратовского областного музея краеведения / Ю. Е. Пырсов. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2002. – 43 с.
317. Разумовский С. А. Производство художественных керамических изделий / С. А. Разумовский. – М. : КОИЗ,1951. – 124 с.
318. Разумовский С. А. Украшение гончарных изделий рельефами / С. А. Разумовский. – М. : КОИЗ,1950. – С. 12-15.
319. Рейда Р. Келепи в збірці Полтавського краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 68-71.
320. Рыблова М. А. Традиционные поселения и жилища донских казаков / М. А. Рыблова. – Волгоград : Изд-во Волгоградск. гос. ун-та, 2002. – 242 с.
321. Рылов И. Монеты России и СССР : каталог / И. Рылов, В. Соболин. – М.: ПРУФ, 1994. – 320 с.
322. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / В. П. Самойлович. – К. : Б. в., 1961. – 339 с.
323. Сапегін С. До питання історії вивчення майданів Полтавщини / С. Сапегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 82-86.
324. Сапегін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини / С. Сапегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С.10-16.

325. Сашка Т. Башта Дорошенка в Чигирині: історія та археологічні знахідки / Т. Сашка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 71-76.
326. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів : Слово, 1992. – 304 с.
327. Свистун Г. Е. Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина в 2006 г. / Г. Е. Свистун // – 35 с., 154 рис., інв. опис – 44 с., Акт – 70+1 с. 2006/30
328. Свистун Г. Е. Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина в 2007 г. на территории г. Чугуева / Г. Е. Свистун // – 55 с., 252 рис. 2007/
329. Свистун Г. Е. Отчет об археологических разведках в Лесостепной зоне долины Северского Донца в 2004 г. / Г. Е. Свистун // 2004/37.
330. Свистун Г. Е. Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 г. / Г. Е. Свистун // 2005/34.
331. Свистун Г. Є. Житло XVII ст. на Чугуївському городищі / Г. Є. Свистун // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 60-63.
332. Северова М. Б. Медные монеты иранских городов с надчеканенным двуглавым орлом / М. Б. Северова // Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики : сб. ст. – Л., 1977. – С. 183-197.
333. Сейфеддини М. А. Монетные клады, найденные в Азербайджане в 1968 – 1971 гг. / М. А. Сейфеддини // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 14. – С. 126-132.
334. Семёнов В. Каталог: Монеты России 1700-1917 гг. / В. Семёнов – СПб. : Конрос-Информ, 2008. – 136 с.
335. Сергеева М. Дослідження комплексів XVII – першої половини XVIII ст. на території колишнього грецького монастиря у Києві (Контрактова

- площа, 2) / М. Сергєєва, Ю. Башканов, П. Михайлов, В. Тимощук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 45-46.
336. Сергєєва М. Керамічні світильники та свічники XVII – XVIII ст. Київського Подолу / М. Сергєєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 51-54.
337. Сибилєв Н. В. Древности Изюмщины. Вып. 2 : Археологические разведки в бассейне Донца в 1920-1926 годах / Н. В. Сибилєв, И. В. Гончаренко. – Изюм : Изюмск. окружн. музей, 1926. – 26 с.
338. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині / В. В. Скирда // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія історичні науки. – Х, 1998. – Вип. 30, № 413. – С. 58-68.
339. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины / А. Г. Слюсарский. – Х. : Харьковск. книжн. изд-во, 1964. – 460 с.
340. Соколова Т. Орнамент – почерк эпохи / Т. Соколова. – Л. : Аврора, 1972. – 190 с.
341. Сохацький М. Кам'яні хрести козацької доби на Борівщині / М. Снохацький // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 46-47.
342. Спасский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л. : Изд-во ГЭ, 1962. – 222 с.
343. Спасский И. Г. Русские ефимки: исследование и каталог / И. Г. Спасский. – Новосибирск : Наука, 1988. – 209 с.
344. Спаський І. Г. Дукачі і дукати України / І. Г. Спаський. – К. : Наук. думка, 1970. – 168 с.
345. Старік О. Пам'ятки пізнього середньовіччя у розвідках Дніпропетровського музею 2003 р. / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 37-39.

346. Старік О. Сотенне містечко Китайгород (розкопки 2006 р.) / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 63-65.
347. Староверов Д. Стекланне гранаты XVIII в. из раскопок на территории Киевского Арсенала / Д. Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 147-151.
348. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х рр. XVII ст. / К. І. Стецюк. – К. : Вид-во АН УССР, 1960. – 364 с.
349. Стрихар М. Дослідження Василіанського Свято-Здвиженського монастиря у с. Міжгір'ї (Монастирьок) на Тернопільщині / М. Стихар // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 31-33.
350. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 240 с.
351. Супруненко О. Археологічні дослідження нашарувань козацької доби у Кременчуці / О. Супруненко, І. Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 7-19.
352. Супруненко О. Дослідження культурних нашарувань козацької доби у Кременчуці / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 5-12.
353. Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського центру археології 2000 р. / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 10-18.
354. Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава, 2009. – 140 с.

355. Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголов, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк. – Київ-Полтава, 2009. – 136 с.
356. Супруненко О. Б. Пам'ятки козацької доби Посулля у матеріалах розвідок В. Г. Ляскоронського / О. Б. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 3-10.
357. Супруненко О. Б. Деталі кулелійок XVII ст. з Черкас / О. Б. Супруненко, Б. Павленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 71-74.
358. Тверской кремль: комплексное археологическое источниковедение (по материалам раскопа Тверской кремль-11, 1993 – 1997 гг.). – СПб. : Европейский дом, 2001. – 234 с.
359. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі запорізькі : За письмовими та археологічними джерелами / Д. Я. Телегін. – К. : Б. в., 1997. – 208 с.
360. Телегін Д. Я. В пошуках зимівника кошового Петра Калнишевського / Д. Я. Телегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 103-106.
361. Терський С. Лучеськ X – XV ст. / С. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
362. Тетеря Д. Історико-археологічні дослідження на території Вознесенського монастиря у Переяславі / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 34-41.
363. Тетеря Д. Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с. Циблі / Д. Тетеря, О. Якименко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 127-130.
364. Тетеря Д. Матеріали до історії Переяслава кінця XVI – XVIII ст. / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 48-54.

365. Тетеря Д. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень у Переяславі 1998-1999 рр. / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 59-63.
366. Тетеря Д. Поселенські структури Центральної Переяславщини пізньосередньовічного часу (за археологічними матеріалами) / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 59-63.
367. Тимощук В. Нові матеріали досліджень середньовічного подолу по вул. Братській / В. Тимощук, Ю. Башкатов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 45-49.
368. Титов В. Дослідження пам'яток козацького періоду на Криворіжжі / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 55-58.
369. Титов В. Дослідження пам'яток козацької доби на Криворіжжі у 1993-1997 рр. / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 119-124.
370. Титов В. Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 45-48.
371. Титов В. Розвідки на пам'ятках козацької доби / В. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 40-44.
372. Титов В. Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 26-31.
373. Титова О. М. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва: до постановки питання / О. М. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 81-84.

374. Титова О. М. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі / О. М. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 12-14.
375. Титова О. М. Пам'ятки козацької доби на Київщині (за археологічними матеріалами) / О. М. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 115-119.
376. Титова О. М. Перспективи дослідження пам'яток українського козацтва XVI – XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 5. – С. 5-7.
377. Тітов В. Дослідження некрополю козацької доби у м. Кривий Ріг / В. Тітов, А. Приймак // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 86-88.
378. Тітов В. Розвідки на пам'ятках козацької доби в Дніпропетровській області / В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 48-51.
379. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст. : історико-зброєзнавче дослідження / Д. Тоїчкін. – К. : Стилос, 2007. – 368 с.
380. Труды Куйбышевской археологической экспедиции. – М.-Л. : Наука, 1954. – 507 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Ин-т археологии АН СССР ; № 42, т. 1).
381. Труды Новгородской археологической экспедиции. – М.-Л. : Наука, 1959. – 364 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Ин-т археологии АН СССР ; № 65, т. 2).
382. Трусау А. А. Тыпалогія і храналогія Лідскай кафлі / А. А. Трусау, У. В. Угрыновіч // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. – Мінск, 1989. – С. 194-202.
383. Узденников В. В. Монеты России. 1700-1917 / В. В. Узденников. – М. : Финансы и статистика, 1985. – 504 с.
384. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / за ред. А. П. Пономарьова [та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 156 с.

385. Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1914. – 608 с.
386. Фёдоров Д. Монеты Прибалтики XIII – XVII столетий : определитель монет / Д. Фёдоров. – Таллин : Валгус, 1966. – 423 с.
387. Федоров-Давыдов Г. А. Клад серебряных джучидских монет с Селитренного городища / Г. А. Федоров-Давыдов // Нумизматика и эпиграфика. – 1980. – Т. 13. – С. 58 – 77.
388. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / О. Федоровський // Зап. Всеукр. археол. комітету. – К., 1931. – Т. 1. – С. 61-90.
389. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 1 / Филарет, архиепископ Харьковский и Черниговский. – М. : Тип. Готье, 1852. – 236 стб.
390. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 2 / Филарет, архиепископ Харьковский и Черниговский. – М. : Тип. Готье, 1857. – 336 стб.
391. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 3 / Филарет, архиепископ Харьковский и Черниговский. – М. : Тип. Готье, 1857. – 604 стб.
392. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4 / Филарет, архиепископ Харьковский и Черниговский. – М. : Тип. Готье, 1857. – 336 стб.
393. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5 / Филарет, архиепископ Харьковский и Черниговский. – М. : Тип. Готье, 1858. – 462 стб.
394. Филиппов А. В. Архитектурная терракота / А. В. Филиппов, С. В. Филиппова, Ф. Г. Брик. – М. : Гос. архитектурн. изд-во, 1941. – 228 с.
395. Филиппов А. В. Древнерусские изразцы / А. В. Филиппов. – М. : Изд. Всесоюзн. акад. архитектуры, 1936. – Вып. 1 : XV – XVII века. – 90 с.

396. Філімонов Д. Археологічні розвідки на території Ігреньського півострова / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 41-46.
397. Фінадоріна Д. З досвіду реставрації української пізньосередньовічної кераміки / Д. Фінадоріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 65-68.
398. Ханко О. В. Полтавський гончарний осередок в контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // Археол. літопис Лівобереж. України. – Полтава, 2000. – Ч.1-2. – С.54-66.
399. Харитонова О. Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 168-172.
400. Харківський район: зб. арх. док. і матеріалів / гол. ред. Б. К. Мигаль ; упоряд. Л. О. Михасенко [та ін.]. – Х. : Фоліо, 1994. – 92 с. – (Краю мій, Слобожанщино!).
401. Чекановський А. Дрібна керамічна пластика XVII – XVIII ст. з розкопок Києва (до проблеми вивчення) / А. Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 54-57.
402. Чекановський А. Про один різновид керамічних люльок для куріння тютюну XVIII ст. / А. Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 99-101.
403. Чергік Н. Пічні кахлі XVII ст. з Кодацької фортеці / Н. Чергік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 43-46.
404. Чернигова Н. В. Отчёт об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища в 2001 году. / Н. В. Чернигова, И. В. Голубева (Заика) // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковск. нац. ун-та. – 47 с.

405. Чернигова Н. В. Отчёт об археологических исследованиях верхнесалтовского городища в 2000 году / Н. В. Чернигова // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковск. нац. ун-та. – 48 с.
406. Чернігова Н. В. Звіт про археологічні розкопки верхньосалтівського городища в 1999 році / Н. В. Чернігова // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковск. нац. ун-та. – 18 с.
407. Чернікова І. Житлові споруди Слобожанщини другої половини XVII-XVIII ст.(на прикладі поселення Верхній Салтів) / І. Чернікова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 37-40.
408. Чернікова І. В. Господарчі споруди Слобожанщини другої пол. XVII-XVIII ст. (на прикладі поселення Верхній Салтів) / І. В. Чернікова // Археологія та давня архітектура Лівобережної України та суміжних територій. – Донецьк, 2000. – С. 44-46.
409. Чміль Л. Столовий посуд XVII – XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Подолі) / Л. Чміль, О. Попельницька, А. Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 49-51.
410. Чміль Л. Турецька кераміка XVII – XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Л. Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С. 60-64.
411. Чміль Л., Чекановський А. Підставка для випалення люльок / Л. Чміль, А. Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 94.
412. Шалобудов В. Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип.12. – С. 34-38.

413. Шалобудов В. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип.13. – С. 122-127.
414. Шалобудов В. Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 62-68.
415. Шалобудов В., Векленко В. Рибальські блешні XVII – XVIII ст. з пониззя р. Самари / В. Шалобудов, В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 103-108.
416. Шерстюк В. Вогнедобування за козацької доби / В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С. 118-121.
417. Шрамко Б. А., Скирда В. В. Рождение Харкова / Б. А. Шрамко, В. В. Скирда. – Х. Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 118 с.
418. Шрамко І. Б. Науковий звіт про рятівні археологічні розкопки поселення «Олешки» на території Циркунівської сільської ради Харківського району Харківської області. Ч. 1 / І. Б. Шрамко, С. А. Задников. – Х. : Б. в., 2007. – 128 с.
419. Шрамко І. Б. Науковий звіт про рятівні археологічні розкопки поселення «Олешки» на території Циркунівської сільської ради Харківського району Харківської області. Ч. 2 / І. Б. Шрамко, С. А. Задников. – Х. : Б. в., 2007. – 77 с.
420. Шрамко І. Б. Археологічні розвідки в м. Харкові та Харківській області в 2006 році / І. Б. Шрамко [та ін.] // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. : зб. наук. праць / за ред. Н. О. Гаврилюк. – К. ; Запоржжя, 2007. – Вип. 9. – С. 424-429.
421. Шрамко І. Б. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2005 р. / І. Б. Шрамко, І. В. Голубева, С. А. Задников // Архів ІА НАН України № 2005/269

422. Шрамко І. Б. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2006 р. / І. Б. Шрамко [та ін.] // Архів ІА НАН України № 2006/28
423. Шрамко І. Б. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2007 р. / І. Б. Шрамко // Архів ІА НАН України № 2007/128
424. Шрамко І. Б. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. / І. Б. Шрамко [та ін.] // Архів ІА НАН України № 2008.
425. Шрамко Б. А. Рождение Харькова/ Б. А. Шрамко, В. В. Скирда. – Харьков, 2008. – с.
426. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины : Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К. : Наук. думка, 1977. – 156 с.
427. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Х. : Тип. ун-та, 1882. – 72 с.
428. Яковлев А. И. Засечная черта Московского государства в XVII в.: Очерк из истории обороны южной окраины Московского государства / А. И. Яковлев. – М. : [Тип. И. Лиснера и Д. Собко], 1916. – 312 с.
429. Якубов В. Про локалізацію фортеці Очаків // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ: видання ЦП НАНУ, УТОПІК, 1994. – Вип. 3. – С. 61-64.